

II. CZUCZOR- FOGARASI-

konferencia

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

II. Czuczor–Fogarasi-konferencia

A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 2.

Sorozatszerkesztő: Pécsi Györgyi

Szerkesztette: Horváth Katalin

A dolgozatokat lektorálták: Balázs Géza, Havas Ferenc,
Horváth Katalin, Németh Renáta, Pomozi Péter

II. CZUCZOR- FOGARASI-

konferencia

„Ha szabad a magyart a magyarból magyarázni”

Budapest, 2012. január 6.

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

ISBN 978-963-88579-9-6

ISSN 2063-7942

© Magyar Művészeti Akadémia, 2013

© A kötet szerzői, 2013

TARTALOM

- 7 HORVÁTH KATALIN
Szerkesztői előszó
- 11 CZAKÓ GÁBOR
Az elsüllyesztett magyar nyelvtan főbb vonásairól
- 23 BENCZE LÓRÁNT
Omnes leones leonizare
- 47 BALÁZS GÉZA
A nyelvtörténet kiterjesztése – elméleti és módszertani
következtetések a Czuczor–Fogarasi-szótár nyomán
- 61 NYIRI PÉTER
A Czuczor–Fogarasi értéke
- 69 C. VLADÁR ZSUZSA
A gyök fogalma az európai nyelvészetben
és a Czuczor–Fogarasi-szótárban
- 83 BÉKÉS VERA
Gróf Teleki József szótártudományi elvei,
a Magyar Tudós Társaság gyakorlata és a Nagyszótár

- 107 NÉMETH RENÁTA
Az etimológia helye és szerepe
a XIX. századi nyelvbölcseletben
- 119 HORVÁTH KATALIN
Etimológiánk és a Nagyszótár szófejtő gyakorlata
- 139 POMOZI PÉTER
Szótörténeti elvek *A magyar nyelv szótárában*
A belső rekonstrukció és nyelvhasználat viszonyához
- 183 KÖVECSES ZOLTÁN
A Czuczor–Fogarasi-szótár „gyökelmélete”
kognitív nyelvészeti megközelítésben
- 195 VARGA ÉVA KATALIN
Kapcsolódások. A *pil* ~ *vil* gyökből keletkező
szócsaládok etimológiai vizsgálata
- 207 NÉMETH ENDRE – PAMJAV HOROLMA
Észak és dél a finnugor népek etnogenezisében
- 221 JUHÁSZ ZOLTÁN
A gyökrendszer számítógépes vizsgálata

ELŐSZÓ

Kötetünk a 2012. január 6-án a Petőfi Irodalmi Múzeum dísztermében „*Ha szabad a magyart a magyarból magyarázni*” címmel megrendezett **II. Czuczor–Fogarasi-emlékkonferencia** tizenhárom előadásának írott változatát tartalmazza.

A konferenciát a Magyar Művészeti Akadémia, a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Diófa-kör szervezte Czakó Gábor író kezdeményezésére, abból az alkalomból, hogy 2012-ben 150 éve volt annak, hogy a *Magyar nyelv szótára* első kötete 1862-ben Pesten, Emich Gusztáv „magyar akadémiai nyomdásznál” megjelent. (Az I. Czuczor Gergely – Fogarasi János-emlékkonferenciát 2010. december 6-án tartottuk a Magyar Kultúra Alapítvány Deák-termében „*A magyar nyelv természeti rende*” címmel, a Magyar Művészeti Akadémia, a Magyar Kultúra Alapítvány és a Diófa-kör szervezésében. A konferencia anyaga megjelent az *Életünk* c. folyóirat XLIX. évfolyamának [2011] 3–4. számában.)

Mindkét tanácskozás célja mindenekelőtt a tiszteletadás volt: főhajtás a XIX. század legnagyobb nyelvészeti teljesítménye, a hatkötetes értelmező és etimológiai nagyszótár, a *Magyar nyelv szótárának* szerkesztői előtt. Ám nem kevésbé fontos célunk volt az is, hogy felhívjuk a figyelmet e jelentős, ám mára nagyrészt feledésbe merült, feltáratlan nyelvtudomány-történeti korszakra, s benne Czuczor Gergely (1800–1866) költő és nyelvész és Fogarasi János (1801–1878) nyelvész és jogtudós nyelvészeti, szótárírói munkásságára.

Kötetünkkel is a Nagyszótár régóta esedékes elfogulatlan, méltányos bemutatásának szükségességére, értékeinek, a magyar nyelv-tudományban és az anyanyelvi oktatásban-nevelésben ma is hasznosítható, továbbgondolható-korszerűsíthető eredményeinek, illetve problémáinak (hiányosságainak, hibáinak) tárgyilagos számbavételére, korszerű kritikai recepciójának fontosságára kívánjuk ráirányítani a figyelmet.

*

A Nagyszótár a XIX. század közepi magyar nyelv értékes, hiteles forrása: 110.784 szócikke felöleli a korszak köznyelvi, irodalmi és részben népnyelvi szókészletének legfontosabb elemeit. Szerkesztői a nyelvújítás elkötelezett hívei, neológusok, a szótárba számos új szót és új jelentést vettek fel, s a szótárt a nyelvművelés eszközének is szánták.

Közismert, hogy a szótárt, a szóértelmezések hasznos és értékes voltának általános elismerése ellenére, – Czuczorék etimológiai tevékenysége (nyelvünk gyökrendszerének kutatása, a nyelvek széles körére kiterjedő „külhasonlítások”) miatt – a kortárs nyelvészek egy része, az utókor magyar nyelvészeinek pedig többsége elavult, elhibázott, tudománytalan munkának vélte vagy véli. A szótárírókat gyakran érte és éri a vád: szófejtéseik a dilettáns, „délibábos” nyelvészet körébe tartoznak.

Nézeteik túl szigorú, méltánytalan megítélését és elutasítását első-sorban tudománytörténeti okok magyarázzák. Mindenekelőtt az a tény, hogy az általuk képviselt, a romantika korában kibontakozott és a nagy német nyelvtudós, Wilhelm von Humboldt gondolatainak hatását is tükröző bölcseleti (filozófiai) nyelvészetet, a század második felében mindinkább felváltotta – a német nyelvtörténeti iskola munkásságának hatására – a rokon nyelvek rendszeres egybevetésére épülő pozitivisták történeti-összehasonlító nyelvészet.

Kezdetben elsősorban Hunfalvy Pál (1810–1891), majd később a fiatalabb nyelvész-nemzedék képviselői közül az ortológus Szarvas Gábor (1832–1895) és követői, a *Magyar Nyelvőr* munkatársai fogad-

ták meg nem értéssel a szótárt, és élesen tiltakoztak az előző korszak gondolatai, s az ennek szellemében fogant művek ellen. Kevesen tudják azonban, hogy Szarvasék nem egyszer kíméletlen bírálataival szinte egy időben Czuczorék kortársa, a nagy német etimológus, August-Friedrich Pott a korszak legfontosabb magyar nyelvészeti munkájaként mutatta be a Nagyszótárt a *Zur Literatur der Sprachenkunde Europas* 1863–1874 c. munkájában (l. Pott 1974 [1887]: 23).

Kétségtelen, hogy ma a Nagyszótár „külhasonlatait” szigorú kritikával kell kezelni, adatainak ellenőrzését a mai tudományosság követelményeinek megfelelően szükséges elvégezni.

A szótár értelmezései, valamint „belhasonlatai”, azaz a szótáríróknak a magyar gyökszavak belső, eredetbeli összefüggéseit kutató, belső keletkezésű szavaink szócsaládosítását célzó vizsgálódásai azonban a mai magyar etimológiai kutatás figyelmére is méltóak, jelentős eredményeik hasznosíthatóak lennének ma is. Ahogyan ezt a korszakkal érdemben foglalkozó vagy munkájukban a Nagyszótár eredményeit hasznosító szakembereink (pl. az *Értelmező Szótár* és a TESz. munkatársai, illetve Mészöly Gedeon, Balázs János, Gáldi László, Éder Zoltán már korábban, újabban pedig Békés Vera, Németh Renáta és mások) is megállapították.

*

A konferencia előadói (a kötet szerzői) a Diófa-kör tagjai és a hozzájuk csatlakozó értelmiségiek: nyelvészek, tanárok, műszakiak, a természettudományok képviselői stb. Mindazok, akik a fent jelzett célokat fontosnak tartva egyetértettek velük, s – fölkészültségükhöz és idejükhöz mérten – részt kívántak vállalni *A magyar nyelv szótára* előzményeinek, időszerű és korszerű kritikai felülvizsgálatának, újrafelfedezésének a munkálataiban. (A Diófa-kör, a Czákó Gábor által életre hívott asztaltársaság, azzal a céllal jött létre, hogy időnként összejöve eszmét cseréljen Czuczorék koráról és nyelvészeti munkásságáról: együttgondolkodva megismerje-megvitassa ezt a mellőzött, jórészt

elfelejtett nyelvészeti hagyományt, ma is hasznosítható értékes gondolatait újra fölmutassa. Ez a szándék vezetett el a két konferencia megrendezéséhez is.)

Kötetünk tanulmányai tehát meglehetősen széles kutatási spektrumot ölelnek fel, a konferencia témájához különbözőképpen kapcsolódnak: tárgyakat, megközelítésmódjukat, a vizsgálat módszereit tekintve sokszínűek, s többféle irányzatot képviselnek. A különböző nyelvészeti és nyelvtudomány-történeti megközelítéseken kívül a kötetben úttörő, kísérleti vállalkozások is helyet kaptak: pl. a gyökrendszer számítógépes vizsgálatának eredményeit bemutató dolgozat éppúgy, mint a populációgenetika új eredményeit a finnugor népek etnogenezisének kutatásában hasznosító írás.

Bízunk abban, hogy a dolgozatok megjelentetése valóban hozzájárulhat azoknak a céloknak a megvalósításához, amelyek a két konferencia megrendezéséhez vezettek, s annak a gondolatnak az igazában is, amit Balázs János (már 1976-ban) így fogalmazott meg: Czuczorék nevét „századok múltán is mindaddig tisztelettel emlegetik majd, amíg lesz magyar nyelv és magyar nyelvtudomány” (*Magyar Nyelv* 1976: 155).

A szerkesztő

CZAKÓ GÁBOR

író

AZ ELSÜLLYESZTETT MAGYAR NYELVTAN FŐBB VONÁSAIRÓL

A magyar nyelv alaptörvénye a gyökműködés

A XIX. században a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából két rendes tag: *Czuczor Gergely* és *Fogarasi János* összegezte nyelvünk alapvonásait, és bemutatta *A magyar nyelv szótárában* (1862–1874 – CzF.). Eszerint nálunk a hangok is bizonyos jelentéshajlammal¹ bírnak. Belőlük gyökelemek, gyökök keletkeznek. A kb. 2300 gyök néhány száz toldalék összekapcsolásával beláthatatlan szókincs létrehozására képes, miközben megőrzi kristálytisztá logikáját, **szerves, szemléletes építkezését**. Éppen ezért szakkifejezései az élővilágból származnak: *gyök, törzs, ág, gyök- és szócsalád* stb.² Amióta adataink vannak róla: *Tihanyi alapítólevél, Halotti beszéd, Ómagyar Mária-siralom*, anyanyelvünk mindig ilyen szerkezetű volt. Ilyen ma is. A gyökrendre épül. A magyar nyelv eredeti, szerves nyelvtanának tanítása százötven éve kiszorult a tudományból és az iskolákból. A CzF. nem hibátlan és nem teljes, ámde még szakszavait is kiirtották a tudományosságból, legkivált az alapfogalmat, nyelvünk szívét-lelkét, a gyököt. Márpedig nélküle mit toldalékolunk?

A mai gondok a korabeli, történeti-összehasonlító nyelvészkedés módszertani és logikai hibáiban gyökereznek:

1. a magyarságot Hunfalvyék a finnugor népek elszármazottjának tekintették³ – történeti, embertani, néprajzi stb. bizonyítékok nélkül;

2. a legrégebbi nyelvelmékekkel bíró magyart meghátrányolták a FU nyelv-összehasonlítások során;⁴
3. a mai napig kevés tudós mer számolni a néprokonság nélküli nyelvrokonság areális és egyéb okaival, noha legalább száz éve ezt kéne kutatni;
4. nyelvtan-tudományuk és tankönyveink régóta távol esnek a magyar nyelvérzéktől.

Finály Henrik akadémikus, latinista tudósunk írta ötnegyed századdal ezelőtt:

„Rég az ideje, hogy tanári pályám kezdetén azt írtam volt Hunfalvy Pálnak: »szép, szép az urak nyelvészkedése, de az Istenért, fogjanak már egyszer olyan nyelvészkedéshez is, a mely hoz valamit a konyhára.« Ide tova harminczkét év telt el azóta⁵, és ma is csak ott állunk. (...) Nyelvtanunk változtathatatlan alaptörvényei még nincsenek megállapítva, és ennek következtében nincs nyelvtanunk, mely kétségbevonhatatlan tekintélyével útba igazíthatna. (...) Még szomorúbb az a kép, a melyet az iskoláinkban széltiben használt nyelvtanok és nyelvgyakorló könyvek nyújtanak. Mint ha éppenséggel arra törekednének, hogy a magyar nyelvérzék utolsó csíráját is rendszeresen kiöljék a magyar gyermekből...”⁶

*

Minden népnek **sajátos a gondolkodásmódja**, amely sok egyéb mellett nyelvtől is függ. A nyelv a kultúrának az a világa, melyet az adott nemzet valamennyi tagja teljes egészében bírhat. Miként számos példa mutatja, egyszerű, tanulatlan emberek nyelvi vagyona sokszor meghaladja az értelmiségiekét, vagy akár a tanult nyelvészekét. Különösen áll ez a magyarra: nálunk értelmes ember nem lehet nyelvében szegény.

Nicholas Evans ausztrál és Stephen Levinson holland nyelvészek kutatása szerint „a nyelv alakítja az agyunkat. Eszerint az ember sokfélébb, mint gondoltuk, az agyunk is különböző, attól függően, hogy

milyen nyelvi környezetben nőünk föl.”⁷ Nyilván az anyanyelv az első és döntő agyformáló.

*

Több nyelvész állítja, hogyha hangzás és jelentés összefüggne, akkor minden nyelv azonos volna, hiszen egyformán utánozná a természeti hangokat. Senki sem nyitotta ki szótárait, hogy megnézzze, miként *károg* az angol, a német, az olasz varjú? Különbözőképpen. Nézzük a magyar hangérteményeket! Mi a különbség az *erre*, *arra*, *emígy*, *amígy*, *kicsi*, *nagy*, *lebeg*, *libeg*, *lobog* szavak között? És a *dobog*, *lobog*, *topog*, *robog* között? Ha elmélyedünk a kérdésben, megvilágosodik előttünk, hogy az eredetileg természetutánzó hangok idővel átvittebb jelentésmozzanatok hordozóivá lettek! Talán azért, mert a kisebb hangtestű, vékonyabb zengzetekhez mindmáig apróbb állatok, pici kövek, vízfolyások alakja-képe kapcsolódik? Pici dob, rövidke síp? Tenger és hegyomlás dörgése, robajlása? A hang és a kép összekapcsolódása elvezethetett a **jelenségutánzáshoz**: *támolyog*, *iszonyodik*, *lappang*. A *lap* gyökből jött a *lappang*, az *iszony* az *isz-* hangutánzóból, a távolítást, magasba segítést, merevítést jelentő *tá-* gyökelemből, illetve a belőle eredt *tám* gyökből a *támolyog*. Ennek gazdag árnyaltsága összefügghet magyar hangkészlet bőségével. Aranybányája az ikonicitás, vagy éppen a kognitivitás kutatóinak.

Egyértelmű, hogy a magas hangzók általában a közelség, kicsiség, apró mozgások kifejezésében segítenek. Utóbbiak formálója a mássalhangzók közül az *l*, míg szervtársa, az *r* inkább erős, durva jelenségek megjelenítésében buzgó: *ró*, *ront*, *reped* stb. A CzF. tüzetesen föl sorolja minden betűnél⁸ a belőle származott szavakat és a lehetséges jelentéshajlamokat. Ez utóbbi átlagban öt körül mozog.

*

A hangok gyökökké állnak össze. A **gyök** a szónak az a része, ami nincs szóképző által alkotva. Mindig egy szótagból áll. Egy hangú: *ó*(papa), *á*, *e-sz-ik* stb. Két hangból áll: *fű*, *ősz*, háromból: *szív*, *fúj*. Az **élő** gyöknek

önmagában is van jelentése: *kör, túr, rom*. Az ún. **alvó v. elvont gyök**-nek nincs: *ker-, dör-, rim-*. Ám a ragasztás során kiderül, hogy melyik hová tartozik: a *ker-, kor, kar, gur-* a *kör* családjába: *körül, korong, karima, kerül, gurul*.

A finn nyelvészet egyik alpműve, a Donner-szótár is használja a gyök fogalmát. Erre – számos példát idézve – Pusztay professzor hívta föl a figyelmet az I. Czuczor–Fogarasi-konferencián és legutóbbi könyvében.⁹ Gyökök számos nyelvben léteznek, a gyök latin neve – *radix* – általánosan elfogadott műszó. Kivéve a magyar nyelvészetet. Fontos leszögezni, hogy a magyarban szóelvonás¹⁰ nincs, mert a miénk toldalékoló, és nem elvonó nyelv. Máig használatos művelete a szóalkotásnak viszont a **gyökrebontás**. Pl. a nyelvújítók *vegyül, vegyít* szavainkat gyökre bontották, majd a *vegy* gyököt – ami a közös jelentést álmában is őrzi! – újra toldalékolva megteremtették a *vegyész, vegytan* stb. szavainkat. A magyar nyelvérzék önkéntelenül a gyököt keresi a szó elején. Ha a kofa becézni próbálja áruját, álgyökökkel próbálkozik, amikor kiírja, hogy nála kapható *ubi, sali, kápi*.¹¹

A hajlítást is használja Nyelvédésanyánk: a hangok szabályos átalakulásukkal módosítgatják gyökük értelmét, miközben az alapjelentés megmarad. Ily módon szócsaládok keletkeznek. Például a *tör-törmelék, dar-darab, darál, dara, tur-turzás, túros, dör-dörzsöl*, stb. család valamennyi tagja valaminő aprítást-rontást jelent, vagy annak az eredményét. Továbbá a testvérgyökök – *dar, tar, tör, túr, dúl, dúr, dör, der, dér* – világos hangalaki- és jelentésegységben állnak. Igen érdekes a szócsaládok tágabb köreinek, a szónemzetségeknek a kutatatlan világa. Példaszavaink közül többen hangutánzók, még a száraz avarra potyogó *hódara* is ad hangot, ám a *deres* határ néma...

Mintha egy barackosban csemegéznének, ahol apróbb, nagyobb, korai, kései, jellegtelen és illatos, mégis egyazon fajhoz tartozó gyümölcsök teremnek. Ez a gyökrend lényege: összefüggést tart fenn különböző, olykor távolinak látszó szavak és jelentések között – a gyök

teszi érthetővé családja minden ivadékát valamennyi nyelvtársunk számára. Nyelvünk alaptörvénye a gyökműködés. A magyar általa *magyaráz*. Anyanyelvét bocsátja a megismerendőre: amit megmagyarázott, tehát amit szavai jelentés-összefüggéseivel – képeivel – átvilágított, az érthetővé vált. A kognitivitás egyenlő a magyarázással, a megértéssel – a mi nyelvünkön ez nem külön művelet. *Gógös, fönn hordja az orrát, fölfuvalkodott, kevély, kényes* – világosan látjuk, ugye?

Tudtommal egyedül a németben volt régebben ismert e jelenség, amíg a *deuten* ige kb. 'németez > megvilágít' jelentése használatban volt. Nem mellékes, hogy a német is gyöknyelv. Ha egy mai szófejtő szótárban *turkálunk*, akkor abban szócsaládunkat nem találjuk. A *dér, dúl, durva, tör* ismeretlen eredetű. A *túr*₁ – 'földet forgat, kapar' – lehetne FU is, ha nem csak két távoli nyelvben volna föltalálható. Ám ha nem földön, hanem ló hátán *túr* sebet valami, akkor a szó máris szlovén. Török a *tar*, a *túró* és a törés egyik eredménye a *dara*, ám annak kissé nagyobbra sikerült testvére a *darab* ismét szláv, a *daróc*, e *durva* posztó német. Bizonytalan, hogy belső fejlemény-e a *dörzsöl* a *tör*-ből. (Ha ilyesmit elő mertem volna adni az egyetemi logika-vizsgán, Petőcz tanár úr úgy kirúgott volna, hogy a lábam sem érte volna a földet.)

*

A tudomány elvek és módszerek rendszere. A logika minden európai tudománynak segédje. Bolyai, Heisenberg, Gödel óta tudjuk, hogy a geometriai, fizikai, matematikai megismerésnek is vannak bizonyos korlátai. A logika sem tévedhetetlen. Ám ha nem abból indulunk ki, hogy a megfelelő logikai műveletek szinte kivétel nélkül helyes eredményhez vezetnek, hanem a kiszámíthatatlanságot tekintjük főszabálynak, akkor bármilyen állítás helyesnek nyilvánítható. A hatalomtudományok, ideológiák ezzel a módszerrel dolgoznak. Okszerű gondolkodás nélkül tudományunk megszűnik.¹²

*

A hang és a gyök közt olykor megjelenik egy sajátos képződmény, a **győkelem**. A CzF. szerint a győkelemben „több gyöknek mintegy csirája, magva rejlik, s melyből a gyökök rendszerént egy újabb betű, de még nem rendes képzők hozzájárultával erednek, pl. e szókbán: *gőb, göcs, gör, göm*, a győkelem *gő*, maguk pedig gyökök; ellenben az *itt ide, ott oda* szókbán levő *i* és *o* már gyökök, mert a *tt* és *de da* szokott és rendes képzők.”¹³ A *ro* szinte győkelem a *rom, rogy, rossz* szókbán.” A család ismét szétszerkesztve kerül elénk a TESz.-ben: a *romlik* ismeretlen, bizonytalan a *roncsol, ronda, rogy, roskad, rothad*. A *rombol, rongál* talán szláv, a *rom* elvonás, a *roncsol* vitatott, a *rongy, rossz* szintén, talán FU.

*

A CzF. ismeri, de csak elvétve (kb. egy tucatszor) használja a nyelvünk fogalomvilágában fura helyzetű *szótő* fogalmát.¹⁴ Hunfalvy Pál zseniálisan határozta meg a CzF. elleni támadása főirányát. Célpont a gyök, a nyelv szíve-lelke, azt kell kimetszeni. Nélküle ugyanis a Nagyszótár rendje és vele a hagyományos, helyesebben természetes nyelvi gondolkodás összeomlik. „A magyar és FU összehasonlító nyelvészet ugyanis tövekkel operál gyökök helyett.”¹⁵ Teszi ezt annak ellenére, hogy a szótövet máig nem sikerült egyértelműen leírnia. Legalábbis minálunk. Hirtelenjében kilenc meghatározása akadt horogra.¹⁶ Veszélyes szóvá tenni, hogy bizonytalan fogalomnak hol a helye a tudományban? Konfuciusz szerint a jó kormányzás előfeltétele „a szavak helyes használatának helyreállítása.”

Nézzünk néhány meghatározást! „Tőszó: Oly szó, melyből bizonyos képzők által más szók származnak, vagyis maga az egyszerű gyök, pl. ...*öl, üt, ki, be, hal, ver, vet*.” Eddig rendben volnánk, eddig azonos a gyök és a tőszó. A szócikknek vannak további pontjai is: „2) Szélesb ért. akármely képzett szó, mely egy újabb származéknak szolgál alapul, pl. *inog*, melyből lesz: *ingat, ingás, ingó*.” Ez volna a mai „relatív szótő.” „3) Minden szó, mennyiben viszonyítórágokat vesz föl. Ilyenek a nevekben az úgy nevezett alanyesetek; az igékben az igetők

pl. *ver, vere, vert, verj, verend*.” Általában ez utóbbi felel meg a „szótári alaknak”, nb. e kifejezés kakuktktojás a sorban, mert nem nyelvtani fogalom.

Tehát Czuczor és Fogarasi látták a szótő körül lehetséges bonyodalmakat. Ezt olvashatjuk a $t\ddot{o}_1$ szócikkben: „e) A nyelvtanban igető, névtő, am. törzs, melyhez egy vagy több rag és egy vagy több képző járul.”¹⁷ E meghatározás szerint a $t\ddot{o}$ „annyi, mint törzs”: a szónak az az állapota, amelyben még toldalékolható. „Igető: Az ige szóban oly rész, mely a további ragozásnak alapul szolgál, Szigorún véve különbözik ettől az ige gyök, mely csak gyökszóban jön elé, s legelső alapja a ragozásnak, pl. *kér* ige gyök, ettől közvetlenül származnak: *kérek, kérsz, kért, kérni, kérend* stb. igetők...” Itt is az a lényeg, ami a $t\ddot{o}_1$ -nél: az ige gyöknek származéka az igető.

Látható tehát, hogy a CzF. az ellene bevetett újabb nyelvészeti műszavakat elfogulatlanul bevette szócikkei közé, de szövelemzéseiben megmaradt az egyértelmű gyöknél. Lovagias viszonzásul a TESz.-nek egyáltalán nincsen *gyök* szócikke. A *gyökér* szócikken belül csak ennyit ír: „gyök:1780 k.: Radix: Gyök: eredet”. Nyelvi szerepe és a CzF. említése elmarad. A későbbi etimológiai szótárakban szintúgy. Sőt, az egy kötetesre rövidített CzF.-kiadásból is hiányzik a *gyök*, a *gyökelem* stb., vagyis az alapfogalmak! Mély értelmű, hogy a nálunk kitagadott nemzetközi nyelvészeti szakszó jelentése ’eredet’! Épp a gyökrendű magyar nyelv szavának nincs eredete?

A *gyök* és a *szótő* viszonyát tán megvilágítja egy számtani hasonlat: a *gyök* halmazába csak egy elem tartozik, a *szótő* halmazába – mely a *gyököt* is magába foglalja – legalább kilenc, vagy tán még több. A két halmaz ugyan összefügg, de több szempontból különbözik is. Leginkább abban, hogy a *gyök* – magyartalanul: „abszolút $t\ddot{o}$ ” – kivételével egyik sem eredete a szónak, hanem valamilyen fejlődési állapota.

Czuczor Gergely költő volt, élte-alkotta nyelvünk szemléletességét. Jó emlékezetünkbe idézni, hogy Czuczor gyökérből kisarjadt fának látta a szócsaládokat, melynek törzséből ágak serkennek, és az ágakból

– a törzs folyományaiból – újabb ágak hajtanak. Talán képzavarnak érezte az elágazástermő helyeket tőnek mondani. Tő a fa koronájában?¹⁸ Jellegzetes képzavar – magyartalanság!¹⁹ – az „abszolút szótő” és a „relatív szótő”. Mifelénk a „relatív” és az „abszolút” a határozott jelentésű szavakhoz nem illik. A „relatív és abszolút tő” biz’ tudósainknak *nehéz dió* – olyan, mint a *relatív hal*, a *relatív ötös*; Mari néni álmában se mondaná, hogy *abszolút kapa*, *abszolút meggyfa*, vagy *abszolút Jóska*...

Lássunk egy gyakorlati példát a szóépítésre. Több tankönyvben szerepel a *piros szótő*.

Nos, a *piros* már toldalékolt szóalak, gyöke a *pir*, és tagja a népes *per*, *pör*, *par*, hangváltással: *ver*, *vér*, *vir*, *vil* gyökcsaládnak, mely a parázsló tűz jellegét, hangját utánozza, és színe is hozzá kapcsolódik. A *pir* hosszú í-vel élő gyök. Hajtásai a *pir/ít*, *pir/os*, *pir/ul*, *pir/kad*, *pir/ong*. A *pirong* ma nem használatos. A CzF. ezt a fejleményt *szótörzsnek* nevezi, mert az egyszerre hajtás és ágtermő: a *pirít* törzs ágai: *pirít/ó*, *pirít/ott*, *pirít/ás*; a *piros* törzs ágai: *piros/ít*, *piros/ló*, *piros/an*, *Piros/ka*. A *pirosan* kivételével mind tovább toldalékolható, tehát ezek is *törzsek*, pl.: *pirítók*, *pirítózás*, *pirosítás*, *pirosító* és még nincs vége, mert egy szinttel följebb a *pirong* is föléled: *pirongat*, *pirongatás*, *pirongató*, *pirongatva*. A *pirul*-ból hajt ki a *pirulás*, a *pirulásnyi*, *pirkad*-ból a *pirkadat*, *pirkadattal* stb. Egy teljes *pir-fán* 50-nél több szót és legalább 35 elágazástermő törzset számolhatunk meg, de tán több is akad, ha műveltető és szenvedő alakokat is ideveszünk. A törzseket a mai szaknyelv relatív tőnek nevezi.

*

A nyelvújításnak talán legeredményesebb módja volt a *gyökrebontás*. A szó végén kezdve eltávolították a toldalékokat, s megkapták a gyököt, majd újra munkába állították. Magyar szót ugyanis akármiből nem lehet csinálni. Gyök kell hozzá. A magyar nyelv szíve-lelke a gyök. Belőle ered:

1. a szóhangsúly: a gyök adja a szó értelmét, tehát az első szótagra, a „gyöktagra” esik a hangsúly – kivéve az elől toldott szavakat. Ezt is Fogarasi János állapította meg, nem csak a mondathangsúlyt, tehát *ez is* Fogarasi törvény,²⁰ noha nyelvtanainkból a szerény főhajítás hiányzik. Vagy jobb, ha ma senki nem tudja, hogy mitől hangsúlyos beszédünkben az első szótag? Honnan is tudhatná, amikor a hivatalosság szerint gyök nem létezik? Nyelvtanának Első cikkelyében írja Fogarasi János, a némettel való összevetés után, ezért van a mondatban az *is*: 6. §. „*A hangsúly a magyar szóban is a gyöktagra – s minthogy ez áll legelől, a legelső szótagra – esik...*” Ekkoriban kezdték egybeírogatni az igével az igeirányítót, ami magához ragadta a hangsúlyt is a jelentéssel együtt, mert a szót egy új értelmi tartományba vitte: *áll – átáll, kiáll, leáll* stb. A verstanban megismétli: 118. §. 3. „*Hangsúly, mint tudjuk (6. §), csak a gyökön lehet...*”²¹ Mindkét szöveg folytatása összefügg verstani gondolatokkal. Milyen szép kor vala, melynek nyelvészeit a költészet, a nyelv koronája ihlette a jövő-menő nyelvtudományi ideológiák-izmusok helyett! Bizony, bizony a nyelvhez, vagy a nyelvtudományhoz érteni nem ugyanaz...
2. a magyar nyelv szívóssága: a népes, olykor többszáz-tagú gyökcsaládok²² tehetetlensége többszöröse az elkülönült szavakénak. Ezért nem hullt szét a magyar távolodó nyelvjárásokra is;
3. reá épül a folyamatos nyelvújítás;
4. a gyökcsaládok léte vagy hiánya segít meghatározni a szavak nemzetközi vándorútját, hiszen a szó valószínűen abban a nyelvben ott honos, ahol népes család tagja, s ott vendég, ahol magányos. A magyarban a vendégszavaknak nincs oldalági rokonságuk.²³

*

H. Bergson egyszer megkérte Dienes Valériát, magyarázza el neki nyelvünk lényegét: „Mikor én megmutattam ezt az írást – Babitsét – és franciára fordítottam Bergsonnak, meg is jellemeztem neki egy kicsit a magyar nyelvet. Mondtam, nézze, ez a magyar nyelv tulajdon-

képpen olyan szerkesztmény, amely egész más módszerekkel éri el a viszonyításokat és a különböző nyelvtani vonatkozásokat, mint az indogermán nyelvek. Nem prepozíció, hanem rag, nem összetoldás, hanem egyesítés, egy szóvá olvasztások. Bergson ezen megkapódott, és azt mondta nekem: »hát ha ez a nyelv ilyen – kicsit részletesebben is mondtam persze ennél, hogy milyen természetű –, miért nem lesz Magyarországon mindenből filozófus?« Ezt kérdezte.”²⁴ Azért, mert tankönyveink nyelvünk tiszta összefüggésvilágát elrejtik. Ahelyett, hogy Szent-Györgyi Albertet magyaráznák: „ugyanazt látjuk, mint mások, de többet veszünk észre.”

Miért veszünk észre többet? Nyelvünk gyökrendje, a belőle eredő szócsaládok távoli jelentések közti összefüggésekre mutatnak, ugyanakkor megképlenek, szemléletessé teszik közléseinket. A gyökökből ered, hogy mi a lényegből, az egészből indulunk a részek felé stb.²⁵

*

Összefoglalva: a CzF. szótanának és nyelvölcseletének tanítása fölmérhetetlenül segítené közoktatásunkat. Először azért, mert igaz, másodszor megfelel az anyanyelvi élménynek és a nyelv meg beszélője észjárásának, harmadszor kiegészítené nyelvészetünket a képzavarosban való halászatból: nép és nyelvtudománya végre egymásra találhatnak.

JEGYZETEK

¹ Lásd: Fogarasi János: A magyar nyelv metaphysicája, Pest, 1834.

² Bővebben: Cz. G.: Eredeti magyar nyelvtan, CzSimon Könyvek, Bp. 2011.

³ „De mivel, hol a nyelv rokon, ott a népnek is, mely ezt beszél, rokonnak kell lenni; ...” (Reguly Antal *A finnugor őshaza nyomában*. Bp. 1973: 31.) „A nyelv egyszersmind a nemzet hovatarozását, rokonságát, tehát más nemzetek közti helyét mutatja meg csalhatatlanul.” (Hunfalvy Pál, uo. 39.) A népi rokonság és az elszármazás elméletével egybevágnak az őshaza-elméletek is.

- ⁴ A TESz *összszó-alakjai rendre a nyelvrokonok szavaira hajaznak, leginkább a finnre. Ez azért is különös, mert rokonaink közül a finnek-észteknek csak ötszáz éves nyelvemlékei vannak, a többieknek csak fele ennyi idősök, míg a magyar emlékek nagyságrenddel régebbiek, s tanúsítják, hogy nyelvünk lényegében igen lassan változik. Pl. tétellé avatták – a finn alapján – hogy a csillagos (*) alapformák két, ritkábban három szótagúak és mgh-ra végződők. Pusztay János éppen a tavalyi CzF.-konferencián tartott előadásában mutatott rá, hogy ezt már igen régen vitatják. Többek közt *fa* szavunk vagy számos szamojéd szó kezdetétől fogva csakis egy szótagú lehetett. L. *Életünk* 2011: 3–4 sz. Lásd még a *p > f* hangátalakulás ügyét: történhetett-e ilyesmi olyan nyelvek körében, amelyek *p*-je sosem alakult *f*-fé, hisz máig nincs *f* hangjuk? Pl. *facebook* > finn *vaisepukki*. Nem valószínűbb-e az *f > p* változás? L. Czákó, 2011; Buji Ferenc: *A botlás köve, avagy a p- > f- hangátalakulás*: www.bujiferenc.hu. A *v > b* hangátalakulásra lásd: *Valentin* > *Bálint*. A magyarban nincs kitüntetett iránya e rokonhangok átalakulásának, lásd: *fodor* – *bodor* – *pödör*.
- ⁵ Ilyenformán az említett levelet Finály 1854-ben írta, három évvel Hunfalvy akadémiai főkönyvtárosi kinevezése után. Ez az idő a Bach-korszak, a szabadságharc levere utáni nyílt, abszolutista önkényuralom. Az akadémiai közgyűlések is elmaradtak. A roppant éleseszű Hunfalvy a helyzetet kihasználva tökéletes hadállásokat épített ki önmaga és nézet-társai számára. Alapította és szerkesztette a nyelvészeti lapokat, és a tudományosság mércéjévé tette őket, majd Budenz segítségével a saját nézetei képére formálta a nyelvészképzést
- ⁶ *Hogy is mondják ezt magyarul? Előadások a magyar nyelvtan köréből*; az 1885/86. tanév II. felében a kolozsvári kir. Ferencz József Egyetem bölcsélet-, nyelv- és történelem-tudományi karában tartotta Dr. Finály Henrik. Előszó. Budapest, 1888. MTA kiadása.
- ⁷ „Az vagy, ahogyan beszélsz” – a *New Scientist* nyomán. In: *A természet Világa* 2010/10.
- ⁸ A *Nagyszótár* ismeri a betű és a hang közti különbséget, de a gyakorlatban e különbségtől eltekint.
- ⁹ Pusztay János: *Gyökereink*. Nap Kiadó, Bp. 2011.
- ¹⁰ A 'szóelvonás' alapvetően ellenkezik nyelvünk szellemével. Jellegzetes képzavar: ha a szót a szóból elvonjuk, nem marad semmi. L. még Czákó: És a füstből fölszállt a kemence... In: Cz. G. – Juhász Zoltán: *Beljebb a magyar észjárásba*. CzSimon Könyvek, Bp. 2010.
- ¹¹ Az idegen szavaknak nincsen magyar gyökük. Sem a CzF. gyökjegyzékében, sem az élő nyelvben. Az angol focirajongó nem is keres gyököt. Pl. a *Tottenham Hotspur* nevű csapatát *Spurs*-nak becézi. A latin *omnibus* 'mindenkinek' szóalakból lett Angliában a hamar nemzetközivé vált *bus*, nálunk *busz*. (TESz.) A latin *scolából* alakult a német ajkakon a *Schule*, minálunk *iskola*, majd német hatásra *suli*. A szavakat szeretjük rövidíteni. Erősen terjednek a betűszók is.
- ¹² Természetesen léteznek más gondolkodási, megismerési módszerek is. Jusson eszünkbe a szeretők, művészek, szentek észjárása, vagy az igen eredményes keleti orvoslásé.

- ¹³ Helyesebben helyhatározóragok.
- ¹⁴ Horváth Katalin hívta föl a figyelmemet arra, hogy „Czuczorék maguk is használják a *tő* műszót is. A *tő*szó szócikkében ők is a *gyök*-kel azonosítják (l. CzF. 6: 458). A legérdekesebb az, hogy szerintük a *gyök* és a *tő* azonos eredetűek is (l. a *tő* és a *gyök* szócikkét.)” – írja. Köszönöm az észrevételt! Elmélyültebb gondolkodásra kényszerített.
- ¹⁵ L. Pusztay 2011.
- ¹⁶ SZÓTÓ az a szóalak (morféma), amelyhez semmiféle toldalék nem járul: alaki és jelentésbeli (lexikológiai) egység, önmagában is van jelentése, a szó szótári alakja. A szótó lehet egyszerű szó (*béke*) és összetett szó (*békeharc*). (Lapoda Kislexikon) Mind látjuk, a tanulók és tanárok számára készült népszerű műben négyféle szótó fogalom tipródik egy helyen. Számos oktatási szakmunkát átböngészve találtam ilyen meghatározást is: „a szó jelentéssel bíró legkisebb része.” Máris különbözik a gyöktől, mert az alvó gyöknek, pl. *ker-*, *dör-* nincs önálló jelentése. Szerepel még az abszolút és a relatív *tő* is – az előbbi – talán – egyezik a *gyök* fogalmával... Néha igen, néha nem. Pl. a *béke* a tankönyvekben abszolút szótónek mondatik, holott nem *gyök*. A *gyök* a *bék*², további származéka a *béklő*, testvére a *bog* szintén ’kötés, csomó’ értelemmel, hiszen a békét kötni szokás. A hangutánzó *bék*, a *béka* gyöke. Az egyetemi tudomány ennél is messzebb ment, amennyiben ismer „nyitótövet”, s annak legalább két alfaját, valamint „családi tövet”. „Feltehetjük, hogy a magyar morfológiai rendszernek jobban megfelelő **végszótági tömagánhangzó-rövidüléses nyitótövek** (a *madár* : *madarat* típus) és az **egyalakú abszolút nyitótövek** (a *haj* : *haját* típus) stabilabbnak mutatkoznak, mint a magyar morfológiában kivételként részben **tőalapú toldakékolású**, általam „**családi töveknek**” nevezett osztály (az *apa* : *apát* : *apja* típus).” <http://www.btk.ppke.hu/uploads/files/bodocsanad.pdf>
- ¹⁷ A XIX. sz. korai nyelvészete a ’rag’-gal kapcsolatban követett el pontatlanságokat. Eleinte – pl. Kresznerics Ferenc *Magyar szótára* (1831–32) – a ragaszték gyökeként az általános ragasztmány értelemben használta, mindhárom toldalékra vonatkoztatva. Később különült el a jelentése, s szűkült a mai „rag” értelemre.
- ¹⁸ Szarva közt a tőgye?
- ¹⁹ Szemléletes, képi nyelvekben előforduló hiba. *Kodolányi Gyula* szíves közlése szerint az angol nem ismeri. Halász Előd: *Magyar–német-szótár*ában sem találtam – Akadémia Kiadó, Bp. 1994.
- ²⁰ A békesség jegyében legyen ez a II. Fogarasi törvény.
- ²¹ Fogarasi János: *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest: 1843: 32, 318.
- ²² *Kör, ker, gur; tip, tap, top* stb.
- ²³ Pl. a *lat* már századok óta honos nálunk, a lehető toldalékokat fölveszi, de oldalági rokona nincs.
- ²⁴ Borus Rózsa (szerk.): *A század nagy tanúi*. RTV-Minerva, Budapest, 1978. Dienes Valéria. Portréfilm. Műsorvezető: Vitányi Iván. MTV, 1975. II. 8. és 11. 28–29.
- ²⁵ Bővebben: Cz. G. 2011.

BENCZE LÓRÁNT

egyetemi tanár, Zsigmond Király Főiskola

OMNES LEONES LEONIZARE

(Nicolaus Cusanus: Dialogus de genesi)

Az előadásom címében feltüntetett témát, illetve a Cusanus-idézetet, azaz kételyeimet vázoltam föl általában a nyelvtörténetet illetően – közvetve vagy közvetlenül utalva a Czuczor–Fogarasi-szótár tudományos teljesítményére. A „*minden oroszlán oroszlán módjára »gondolkodik«*”-metafora szerint maga a nyelvtudós is alapvetően anyanyelve korlátai és lehetőségei szerint alakítja ki nézeteit a nyelvről.¹

A tudományok között „a nyelvtudomány tárgya a nyelv”. Ez a mondat éppen annyira igaz, mint banális. Mindenesetre az is tény, hogy nem csak a nyelvtudományt érdekli a nyelv, és a nyelvtudományt sem érdekli a nyelv minden szempontból” (Eichinger 2008: 3). A nyelvtudomány története különféle irányzatok, megközelítések, módszerek stb. tarkasága, és ennek megfelelően a nyelv és a beszéd fogalma is más és más volt. Ez alapvetően és döntően befolyásolta a tudományos megállapításokat.² Ezek a fordulatok is aszerint alakultak, hogyan határozták meg

1. a **nyelvtan**, illetve a grammatikai szerkezet fogalmát;
2. a **jelentés** fogalmát;
3. a **kultúra** fogalmát;
4. a **gondolkodás** és az agyműködés fogalmát, illetve hozzáféréseit stb. (vö. Pavlidou 2007: 65–74).

1. Ami a nyelv, a beszéd és egyes tulajdonságainak a meghatározását illeti, számuk több százra tehető. Itt most elég legyen annyi, hogy a tudományos osztályozásokat és kategóriaalkotásokat (vö. Bencze1996: 104–117), amelyeket Antal László munkáiban oly éles kritikával kezelt (Antal 1985), az újabb nyelvészet elvetette. Nincs hagyományos mondatrész, nincs szófaj. Ezt úgy tanítom egyetemistáknak, hogy „Janó, mért is ettük meg azt a békát az általános iskolában?”! Schmid négy szempont alapján tizenkilencben határozta meg a szófajok maximális számát (Schmid 1970). Az ismert nyelveknek különböző szófaji rendszere van. A szófaji rendszerek között mind mennyiségi, mind minőségi különbségeket találhatunk. Különböznek abban is, milyen fokban flexibilisek az egyes szófaji osztályok. A magyarban Rijkhoff szerint négy szófaji osztály van: igék, főnevek, melléknevek és határozószók (Rijkhoff 2008: 27). A hagyományosabb magyar leíró nyelvtanok ezzel szemben bővebb és más felosztást alkalmaznak (vö. pl. Bencdý–Fábíán–Rácz–Velcsov 1988: 9–84; A. Jászó 1991: 187–233).

2. Sokáig nem értettem, hogy a **jelentést** illetően miért bajlódnak annyit az angol-szász szemiotikák a szándékkal, hiszen a morfémák, lexémák jelentése szótározható, azokban nincs semmiféle szándék, legföljebb az adott mondatok jelentésében, illetve az adott beszéd/szöveg (ang. *discourse*) minden kijelentésének a jelentésében. A magyarban a *jelentés* szó jelentése transzparens szemiotikai eligazítás az anyanyelvi beszélőnek: *jel* → *jelent* → *jelentés*. Az angolban a magyar jelentés megfelelője a *meaning*. Igen ám, csak hogy a mai angolban a *mean* egyik jelentése 'szándékozik'. A *meaningless* jelentése 'céltalan, értelmetlen', a *well-meaning* jelentése 'jó szándékú'! Ahogyan a magyar *tehen* szó jelentésében benne van a 'nőstény' jegy, úgy az angol *meaning* szó jelentésében benne van a 'szándék' jegy (*intention*), míg a magyarban és más nyelvekben nincs benne.³ Tehát nemcsak minden tudományos felfedezést befolyásol az anyanyelv, hanem magát a nyelvtudományt is.⁴ Nem mellőzhetjük, hogy ez miféle korlátot is jelent a tudományos kutatásban. „Teller Ede, a világhírű fizikus,

gyakorta mondogatta: »*Ha nem Ady Endre nyelvén tanultam volna gondolkodni, akkor belőlem csak egy közepesnél alig jobb fizikatanár lehetett volna*«. S most itt állnánk atom- és hidrogénbomba nélkül ...Teller Adytól észjárást tanult” (Czakó 2011: 8).⁵ Különben is Bessenyei György szállóigéje szerint „minden nemzet az anyanyelvén lett tudós, idegenen sohasem”.

Egy másik, beszűkült szemlélet, amelyik nem veszi figyelembe, hogy a nyelv, a nyelv tanulmányozása és történetisége nem pusztán a hivatásos nyelvészekre tartozik, hanem az anyanyelvű beszélőre is. Ezt az emberi tényezőt nem szabad áltudományos göggel félresöpörni, hiszen a nyelv annak a közösségnek az alkotása, amelynek a nyelvész is tagja.⁶ Maga a tény, ahogy az anyanyelvi beszélő gondolkodik a beszédéről, egyfajta tudományos adat, és tiszteletben tartandó még akkor is, ha a nyelvtudornak naiv és elfogadhatatlan, különben maga a nyelvtudor lesz tudománytalan. Vajon mennyire törődik a magyar nyelvtörténet azzal, hogy más hangsúlyokat részesít(ett) előnyben, más-ként reflektál(t) a nyelvre a költő, a prózaíró, a szónok, a nyelvművelő, a nyelvújító, a nyelvpolitikus, más-más társadalmi osztály vagy csoport, vagy földrajzi egység tagja, többnyelvű vidék lakója stb. (vö. Bochmann 2007: 39)? Ki merné állítani, ha a tudós névre igényt tart, hogy kizárólagosan ez vagy az a nyelvészeti irányzat vagy megközelítés az egyetlen üdvösségre vezető út?

3. Ami a **kultúra** fogalmát illeti, évekkel ezelőtt utaltam rá, hogy mennyire más az angol meghatározása, mint a magyar, jóllehet közös latin eredetűek (Bencze 2007; l. még Eichinger 2008: 4–5).⁷ Mindenestre ma már nem lehet komolyan nyelvtörténettel foglalkozni, ha az nem kultúratörténet, vallástörténet, viselkedéstörténet stb. is egyben (vö. Fortson IV. 2010: 18–52), ha nem politikatörténet, információfeldolgozás-történet, nem oktatástörténet, nem agyélettani kutatás is egyben (vö. Polenz 2007: 7–9). „A nyelvtörténet megélt társadalomtörténet” (Bochmann 2007: 39). A világ és róla alkotott ismereteink nem önmagukban olyanok, amilyenek, hanem olyanok, ami-

lyeneknek nyelvünk és kultúránk láttatni engedi őket (vö. Sapir, Whorf, Cassirer stb. munkásságával, l. még Linke 2008: 25 stb.).⁸ Ez esetben nyelvtudományunk horizontja nyelvünk horizontja? Nem teljesen.⁹

Az első Czuczor–Fogarasi konferencián már felhívtam a figyelmet arra, hogy Jacob Grimm nemzeti érzületből alapította meg és indította el a modern nyelvtörténeti kutatásokat, és ha ezt nem rójuk föl neki, akkor Czuczornak és Fogarasinak sem róhatjuk föl hasonló vagy éppen eltérő történeti-szociokulturális beállítódásukat, hiszen a nyelv kulturális identitást teremt (D. Geeraerts, id. Polenz 2007: 11). Azt se felejtjük el, hogy a 17–20. századi Egyesült Államok az indiánokkal együtt az indián nyelveket is szisztematikusan irtotta (Bencze 2007), hogy a francia forradalom, amelyet még az EU alkotmánytervezet is oly büszkeséggel és legfontosabbként emlegetett, hogyan irtotta ki a franciaországi nem francia nyelveket. Ezt az eljárást mindmáig igyekezzenek követni a nyelvi-nemzetiségi kisebbségekben bővelkedő európai országok az angolszász és francia politika, újabban pedig az Európai Unió támogatásával.

Csaknem teljesen kimarad a nyelvtörténetből, hogy az adott nyelvi kifejezés milyen egyéb kulturális környezetben élt: ruházkodás, épületek belső és külső megjelenése, kézírás típusa, nyomtatás és könyvkötés divatja stb. (vö. Linke 2008: 38–43), nem is szólva arról, hogy milyen lehetett a beszédet kísérő, szintén nagyjából szisztematikusan meghatározott testbeszéd (metakommunikáció, non-verbális elemek), milyen lehetett az adott nyelvi megnyilatkozás kulturálisan meghatározott értelmezése (hermeneutikája) és kulturálisan meghatározott retorikai összetevője (vö. Biere, 2008). Hozzá kell tennünk azonban, hogy a tárgyi kultúra bevonására többnyire sor került, amint az ezzel való kínládásra már Lakó György és mások is panaszkodtak (l. Németh 2007: 212–3 stb.), de semmiképpen sem elég „az írásbeliséget átfogó, filológiaiilag korszerű szótörténeti kutatás” magyar követelménye (Benkő, id. Németh 2007: 219–20), mert az valójában szemléleti.

Az adott kultúra szerves része a beszélt és – ha van – az írott műfaj is. Hajlamosak vagyunk elfelejtkezni arról, hogy a műfajok történetileg változnak, sőt kihalnak és újak keletkeznek.¹⁰ A tudományos műfajok is változnak. A Nagy Szent Albert óta kialakult természet-tudományos módszer alapján (elmélet/feltevés, megfigyelés, kísérlet) a mai történetírás sem tudomány: a múlt tényeit nem lehet megfigyelni és nem lehet kísérlettel megismételni.¹¹ Eszerint a nyelvtörténet tudománya sem tudomány? Bizonyos nyelvtudomány-történeti korszakokban bizonyos fogalmak nem léteztek, tehát nem ragadhatták meg a jelenséget még ha szembesültek is a vele (Hale 2007: 98). A 19. század eleji nyelvtörténészeknek hangfogalma volt, fonémafogalma nem! Némileg más a helyzet a stílus fogalmával. Jóllehet a szó maga görög-latin eredetű, sem az ókori görögök, sem a rómaiak nem használták annak megjelölésére, amire mi, de attól még volt fogalmuk a stílusról, csak több más szóval vagy szókapcsolattal jelölték (részletesen I. Bencze 1996: 135–8).

Klasszika filológiai elképzelések és az ógrammatikusok elképzelése nyomán Czuczor és Fogarasi úgy vélte, hogy a nyelv fejlődik, volt aranykora, virágzása és romlása:¹²

„Tökéletes nagy szótárnak a nyelv gyermekkora, előmenetele, virágzása s megromlásának philosophiai történeteit kell magában foglalnia; ebből következik, hogy ily nemű szótárakban pusztá előadással megelégedni nem lehet, hanem megkíváncsítik, hogy minden szónak eredete lehetőleg kimutattassék, változásának vagy talán hanyatlásának kora és okai kifejtessenek. E szerint a szótárdolgozó a nyelvbeli szóknak történetírója, s mint ilyennek soha okoskodásból történeti adatokat merítenie, sem valamely szónak jelen divatját elmagyarázni s megváltoztatnia nem szabad...” (CzF. 1: 2).

Czuczor és Fogarasi eljárásának és módszerének korábbi, meglehetősen sommás elmarasztalásával szemben Németh Renáta árnyalt tudománytörténeti felfogással közeledett nyelvfelfogásukhoz és tudományos felkészültségükhöz (Németh 2007). Nem követte azt a médiában széltében-hosszában használt, de a tudományosságban sem ritka

– szándékos vagy szándéktalan – gyarlóságot, amelyik a szövegösszefüggésből (kontextusból) és egyéb körülményekből (szituációból) kiragadva torzítja el a valós helyzetet. Határozottan és világosan megkülönböztette Czuczor és Fogarasi „félresikerült” és „ihlető” elveit és gyakorlatát, és azt is, mi az, ami nem volt föltárva, és mi az, amiről már „többet tudtak”, mi az, amit „sokszor jó szemmel” észrevettek (Németh 2007: 216, 199, 200–1 stb.). Egy másik érdeme – a sok között –, hogy mintegy beazonosítja – „ez az” – a mai szakkifejezést – amely akkor még ismeretlen volt – azzal¹³, amit Czuczor és Fogarasi tesz: „...Czuczorék valójában azzal próbálkoznak, amit ma az összehasonlító-történeti nyelvészetben hangalaki rekonstrukciónak nevezünk” (Németh 2007: 198).

Öröndetes, hogy Németh Renáta után is akadt, aki óvatosan nyilatkozott régi magyar nyelvészek felfogásáról, és például külön választotta Bél Mátyás ma is elfogadható felfedezéseit (Komlóssy 2010: 137 stb.), de az el nem fogadhatókat illetően sem tekintette tévútnak Bél Mátyás munkásságát fensőbbbséges anakronizmussal, hanem kora tudományosságában vizsgálja a héber–magyar (téves!) rokonítást (uo. 21 stb.), de azt még ő sem érti, miért jelenhet meg magyarul „350 éves etimológiai módszereket alkalmazó könyv, amely a magyart, mint az etruszk őst mutatja be (uo. 23). Egyrészt azért, mert elmebajosan elnyomták a nemzeti érzést, mint valamit, ami eleve gonoszság. Ennek következtében ott tör ki a közösséghez tartozás elemi vágya, a nemzeti érzés is, mint minden elfojtás, ahol nem szabadna, és kapva kap bármiféle megerősítésen, főként akkor, ha az nem magyar, és ezért tárgyilagosnak, nemzeti elfogultság nélkülinek tűnik.¹⁴ Másrészt azért, mert az akadémikus nyelvészet fensőbbbségesen bezárkózott idegen eredetű, az anyanyelvi beszélőnek áthathatatlan terminológia páncélja mögé.¹⁵ Tehát a mai tévedéseket is a mai szociokulturális helyzetben kell vizsgálni.

Ha a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja a *terem* szavunkat – szócsalád nélküli egy-egy szláv előfordulása ellenére – orosznak vélte az orosz elnyomás alatt, esetleg attól függetlenül (!?), miért csodál-

kozunk az anyanyelvi beszélő téves érdeklődésén? Az etruszk eredet nem nagyobb tévedés, mint az akadémikusé. Ráadásul a tévedő nem akadémikus tudós! Bármily óvatosságra int is Ligeti a lehetőségeket illetően (Ligeti 1967: 427–8), és kimondja, hogy a mai török „köznyelvben nem él” a *terem* szó (uo. 437), a Codex Cumanicusban pedig megvan ugyan (egyszeri előfordulással és a középkori magyar vallásos, Jézus anyjára vonatkozó szövegekörnyezetben mint *anyaméh*, *tabernaculum/sátor*, ill. *szentségtartó*; *habitaculum/lakás*), mégis a végén egészen váratlanul teljes határozottsággal megállapítja, hogy egyrészt „átkerült a mongolba” a törökhöz hasonló ‘sátor’ jelentéssel, másrészt „török eredetére nem gondolna”, harmadrészt szláv szó, amely a törökből ered, és az ó-oroszról lett átvéve a magyarba (uo. 438–9).¹⁶

Léven egyetlen tudós sem infallibilis, a „sületlenségek” alól sem kivétel senki sem (vö. Németh 2007: 197).¹⁷ A tudós is hajlamos arra, hogy elfelejtse gyarló emberi mivoltát, és kevesen vannak olyanok, mint Ch. S. Peirce, akik ezt mindig szem előtt tartják: „...az igazi, a mindennapi, a velünk született képesség a minket körülvevő dolgok ellenállhatatlan kontemplációjára, hogy megadjuk magunkat egy elgondolás figyelmet keltő, megoldást sürgető, kitarító követelésének. Benne van az önkorrekció és a növekedés életbevágó ereje. Az igény a tanulásra, az igazságnak mégoly tévedések útján való megtalálására... Az elégedetlenség a vélemények jelenlegi állapotával. ... A tudás bővülésének, a tudomány fejlődésének akadálya, ha ragaszkodunk egy igazság vagy törvény végleges és tökéletes megformulálásához, ha úgy véljük, hogy a dolgok megszokott volta nem változtatható meg, ha föllép a szokatlan jelenség abszolút elutasítása (Peirce 1992: 170–1, 180. Hasonlóan Pais, id. Németh 2007: 217). Együtt növünk föl a nyelvi és kulturális szokásokban, de ez korlátozza a plaszticitásunkat, megmerevíti az önálló fejlődés lehetőségét (Whorf 1956: 156).

Tehát a nyelvtörténeti megállapítások, mint minden tudományos megállapítás – gondoljunk csak a Kuhn paradigmaváltás-elméletre –, nem véglegesek, és nem feltétlenül és egyformán biztosak. A magyar nyelvészetből gyakran hiányzik ez a megközelítés. Csőlátású maga-

biztosságról árulkodik, amikor a tudós nem jelöli meg állításainak bizonyossági fokát, illetve összemossa a biztosat a kevésbé biztossal, a valószínűt a lehetőséggel, vagy eltolja egyet a bizonyossági fokot, tehát a lehetőséget biztosnak minősíti stb. (Bencze 1993).

A kíváncsú óvatosság félresiklása lehet, amikor a TESz. tudálékosan agyonbonyolítja a *tér* (ige), a *tér* (főnév), a *terem* (ige), a *terem* (főnév) és ezek szócsaládjának magyarázatát (*terebélyes, terel, tereget, teremt, teremő, téreng, terep, térés, terít, térít, terítő, terjed, terjedelmes, terjeng, terjeszt, terjeszkedik, termel, termék, termékeny, terméketlen, termény, termés, természet, termeszt, termet, termes, terpeszkedik* stb.).¹⁸ Mivel a magyarban nagy a szócsalád, nem valószínűek a véletlen egybeesések, és a három nyelvből való eredet vagy átvétel (finnugor, ótörök, szláv). A szláv eredet annál kevésbé jöhet számításba, mert ott egyáltalán nincs szócsaládja a *terem* szónak.

Kevésbé biztos, sőt kérdéses az összefüggés, csupán a lehetősége van meg, de a magyar nyelv alapvető hangrendi szabályának (magánhangzó-harmónia) megfelelően meglehetősen nagy számban előforduló jelenség miatt (vö. a *gomb-gömb, kever-kavar, durran- dörren* stb. rendszeres mély-magas hangrendű alakpárokkal) nincs kizárva a *tér* összefüggése mély hangrendű párjával és egyéb alakváltozataival: *tár* (*tárul, taraj/taraj/tarja/tarkó, tárol, tárnok*), a *tág, tágít, tágul, tajték*, netán a *tag* (térbeli kiágazás), *tagol, taglal, tát, tátogat, táj*, sőt a *túr* (*túrás, túros, túró, túrzás*) és a *távol, tavaly, távozik, téved, téblábol, tébolyog, tébolyul, tévelyedik, tévelyeg, téves, téveszt, tó* (*tav-, folyóág, kiterjedt állóvíz*), *tócsa* (kis kiterjedésű állóvíz), *támad* ('keletkezik, születik, útnak indul'), *tétova, tékozol* ('térben szétszór'), *támasz, támaszkodik, támolyog, teli, teljes, telek, televény, telepedik, túloz, tél-túl* ('itt-ott, közel-távol'), *teli, teljes, tölt, tol* (térben elmozdít), *told* (térben kiegészít), *töm, temet, tenyészik, tenyér, törpe, töpik* ('térben összemegy'), *töpörödik, tör* ('térben részeire különít'), *töröl, tarol* ('térben, illetve metaforikusan eltávolít'), *tar, tarló* ('amiről valami el lett távolítva') stb. Ezek az összefüggések, illetve összefüggérendszerük kizárólag a Czuczor–Fogarasi-szótár, illetve annak gyökelmélete alapján

kézenfekvőek, illetve lehetségesek (6. köt. 1 stb.), de még a TESz. magyarázatai alapján is elképzelhető egyik-másik, jóllehet a Czuczor–Fogarasi-szótár sem mondja, hogy mindezek együttesen egyetlen gyökből származnának. Ha a képzett szó későbbi előfordulása, esetleg nyelvújítási, akkor is megfelel a magyar nyelv korábbi eljárásának, rendszerének.

A további kutatásokhoz biztonságot nyújthat a Czuczor–Fogarasi-szótár és a TESz. adatainak és magyarázatainak szembesítése. Ismét és ismét ki lehet majd jelölni az összefüggések bizonyossági fokát, illetve modalitási skáláját – amire a fentebbi *tér, tár* stb. felsorolásban csak esetlegesen utaltam –, például így: cáfolhatatlan (az eddigi kutatások és a rendelkezésünkre álló adatok szerint) → nagyon biztos → biztos → kevésbé biztos → ← kevésbé bizonytalan ← bizonytalan ← valószínű ← nem valószínű, de lehetséges ← lehetséges ← lehetetlen (az eddigi kutatások és a rendelkezésünkre álló adatok szerint). A TESz. egy-egy esetben segíthet az anyanyelvi beszélőnek, de még a kutatónak is a téves összefüggések föllállításának elkerülésében (pl. a *túra* – természetjárás, valamiféle 'térbeli tévelygés', még sincs köze eredetében a felsoroltak egyikéhez sem). A Czuczor–Fogarasi viszont ősibb, bár esetleg kevésbé adatolható, és ezért kevésbé biztos lehetőségekre, de nem lehetetlen összefüggésekre világít rá, amikor a magyar nyelvet a magyar nyelvből magyarázza. Úgy tűnik, hogy a más nyelvekben is előforduló hangváltozásokon ($b \sim v$, $p \sim f$, $d \sim t$ stb.) és ősi, esetleges, jelentésváltozást is kiváltó lenizációs alaki változások mellett ($g \rightarrow j$, $tág \sim táj$), a hangrend törvénye a magyarban biztosabban és távolabbi időkre vezet vissza. Több-kevesebb biztonsággal és valószínűséggel rekonstruálhatjuk a nyelvi alak- és a jelentés cizellálódását a történelem előtti korokban.

Ugyanakkor a magyar anyanyelvi beszélő a magyar nyelv nagyfokú átláthatósága (transzparenciája) miatt, mivel például a *szervíz*ben *szerszámmal szerkezeteket szerelnek*, tudattalanul mindegyik szót közös gyökre vezet vissza, jóllehet a *szervíz*nek eredetében semmi köze a mások háromhoz, amelyek valóban összefüggenek. Az anya-

nyelvi beszélőnek „igaza van” annyiban, hogy a szerviz megfelel a magyar hangrend követelményeinek (magas hangrendű szó) és a magán és mássalhangzók megszokott egymásutániségának (CVCCVC – például kérdez, szervez stb.). A fordított eset is lehetséges. A szer, szeret, szervezet stb. összefüggéseket a jelentések nagy eltérése miatt az anyanyelvi beszélő nem szívesen fogadja el közös eredetűnek. Egyik esetben sem szükséges letorkolni az anyanyelvi beszélőt, hogy téved. Ellenkezőleg. Felvilágosítva a valós eredetéről, nyugodtan fogadja el mindegyik összefüggést, hiszen megfelel a magyar nyelv szabályainak az is, ami véletlen. Hasonló esetek fognak történni a jövőben is, például a szerver szót összefüggésbe fogják hozni a szervez szóval stb.

Kényes pontok még a kutatásban többek között (és elsősorban Hale 2007 nyomán), hogy

- a. az önkényes (arbitrary) és a motivált (nem önkényes, non-arbitrary), illetve konvencionális és az ikonikus kategóriák között a határ gyakran egybemosódik, az adott nyelvi jel története során áttolódik egyikből a másikba (Hale 2007: 7);
- b. milyen jelenségeket veszünk számításba mint relevánsakat, és melyeket mellőzünk, a meglehetősen széleskörű adatokból, illetve mennyi áll vagy nem áll rendelkezésünkre (Hale uo. 51; Fortson: IV, 14)¹⁹;
- c. lehetnek egymástól független párhuzamos változások és véletlenek (Hale uo. 253, és l. még alább);
- d. új nyelvméletek befolyásolják a jövő nyelvtörténeti kutatásait – anélkül, hogy feláldoznánk az adatok iránti tiszteletet (Hale uo. 260–1). Úgy tűnik, hogy a 20. századi magyar és idegen nyelvű elméleti nyelvészet egyáltalán nem volt hatással a legtöbb magyar nyelvtörténeti tanulmányra.

A nyelvekben a szavak jelentése megváltozik idővel, vagy a szó teljesen kiveszik a nyelvből, idegen szó is helyettesítheti az – úgymond – eredeti szót (például a magyar *sógor* esetében, amely változásnak nagy

bizonyossággal egy nyelvi univerzálé, az izomorfizmus az oka). Ezek a változások, eltűnések hamis következtetésekhez vezethetnek. Például a *tej* szó csak a görögben és a latinban van meg hasonló alakban (*lac*, ill. γάλα/γάλακτος), a többi indoeurópai nyelvben más alakok vannak, nem rokoníthatók, de rokoníthatók a *vaj*, a *sajt* tövekhez (= *root* az angolban!), tehát az indoeurópaiak ismerték a tejet, még ha nem is lehet egyetlen lexikai egységet rekonstruálni (Clackson 2007: 179).²⁰

Az ógörög szókészlet nagy része, főként az 'alapszók' (testrészek, mindennapos alapcselekvések stb.) indoeurópai eredetűek. Sok szó azonban más, ismeretlen, nem indoeurópai nyelvből ered – történelem előtti korokban lezajlott érintkezésekből (Clackson 2007: 191–2). Ez lehet a szembenállás a viszonylag kisszámú, bár a mindennapi nyelvhasználatban gyakori előfordulású finnugor eredetű alapszavainkkal – átellenben az ismeretlen eredetű magyar szavak sokaságával.²¹

A felsorolt és egyéb okokból a nyugati nyelvtörténészek újabban többszörös óvatosságra intenek (Clackson 2007: 179).

4. Jóllehet a hozzánk legközelebbi emberszabású majmoktól genetikailag csak 1,7%-ban különbözünk, közhellyé vált, hogy a **gondolkodási és a nyelvi képesség** mégis az ember kizárólagos genetikai adottsága, akárcsak az erkölcs Konrad Lorenz szerint (vö. Friederici 2008: 52). Ám hogy milyen konkrét nyelvet tanulunk meg, és hogyan színeződik a gondolkodásunk, világlátásunk (*Weltanschauung*), az attól függ, hova születünk (család, nép, iskolázottság, történeti idő, földrajzi hely stb.), és ugyanettől függ a nyelvről való gondolkodásunk is. Az anyanyelv által felkínált és általunk ismert nyelvi lehetőségek egyúttal megnyitva-nulási lehetőségeink is és magáról a nyelvről alkotott elképzelési lehetőségeink is. Igaz vagy hamis előfeltevéseink (preszuppozícióink) mind a világról, mind a világban magáról a nyelvről, magából az anyanyelvből és annak kultúrájából, a beszéd (diskurzus) sajátos emlékezetünkben elraktározott keretéből, sémájából, forgatókönyvéből határozódnak meg (absztrakció, kategorizálás, tipizálás, pragmatikai tényezők stb.).

Az ember kizárólagos kognitív tulajdonságának látszólagosan ellentmondó része, hogy érzelmei és tudattalanjai is kognitív meghatározottságúak. Ez egyrészt korlátozást jelent, másrészt kiteljesedést. A nyelvi jel emocionális összetevőjét rendszerint annál nehezebb és esetlegesebb megragadni, minél régebbi nyelvi jellel szembesülünk (l. még Kouvelas 2007: 75–81). Nem elég tehát vizsgálni a jelentést és a nyelvtani szerkezetet. A kognitív és pragmatikai tényező is mindig hangsúlyosan jelen van a beszédben és a nyelvi változásokban is (vö. Hopper 2008). A szemantika, a konceptualitás, a grammatika és a pragmatikai összefüggések együttesen és kölcsönösen meghatározóak. Ha csak *egy-kettő-sok* számjelölés van egy nyelvben, a beszélők akkor is tudják, mi a különbség a 9 darab és a 10 darab kagyló között. Az igeidő, az aspektus és az akcióminőség is megközelíthető szemantikai, grammatikai és kognitív szempontból. Az angol present perfect múlt esemény a jelennel viszonyban: az esemény belső tulajdonsága a végpontja. Ez a temporális és az aspektuális operátorok vonásainak a kombinációja (Rijkhoff 2008: 35). A magyarban a jelöletlen nem múlt – a jelölt múlttal szemben – több funkciót tölt be (*Megyek haza* = jelen idő; *Jössz holnap moziba?* – *Megyek.* = jövő idő, stb.). A magyarban a lelkiállapotra utaló *mérges* szavunk valójában a *méreg* (az élő szervezetre ártalmas kémiai anyag) metaforája. A *méreg*-ből levezetett *mérges* 'mérgező' (l. *mérges* gáz, *gomba*, *növény*) átvitt (metaforikus) jelentése a 'haragos, dühös' másodlagos jelentés. Az angolban például semmi közük egymáshoz a *poison* ('méreg, az élő szervezetre ártalmas vegyszer') és az *angry* ('mérges lelkiállapot') szavaknak, illetve jelentéseknek. A magyarban – több más nyelvtől eltérően vagy hasonlóan – ugyanaz az ige kifejezhet különféle változásokat:

Mérges lett. (Lelkiállapot-változás.)

Orvos lett. (Mintegy foglalkozást váltott, miután elvégezte az egyetemet.)

A nagytakarítás nehezebb munka lett, mint gondolta. (A változás a kiinduló pont utáni folyamat eredménye.)

Mivel minden ember, mint ember lényeges, embert emberré tevő tulajdonságaiban azonos, a nyelvi kifejezés neurális és fizikai lehetőségei korlátozottak (pl. a beszédhangok képzésében), illetve az alapvető gondolkodásjelenségek (következtetés, implikáció stb.) azonosak, vannak viszonylag egyetemes nyelvi jelenségek (univerzálék), sőt viszonylag gyakori a nyelvekben a – helytelenül – véletlen egyezésnek mondott jelenség (vö. Fortson IV 2010: 1). Azért helytelen, mert az általános kognitív tényezőre nincs tekintettel. A magyarban, bár nem szoktuk így emlegetni, a perzisztív markerhez hasonló jelenséget találunk, mint a bantu nyelvekben: *én még dolgozom (ni ci [tʃi] tenda)*. Ennek alapján azonban a bantu és a magyar még nem rokon nyelvek, és nem is lehet szó areális hatásról, hanem pusztán hasonló típusú megoldást találunk (vö. Maho 2008: 286–7). Egyik ausztráliai ősnyelvben és a magyarban egy lokatívusz rag azonos (*timanan – lovon*; vö. McGregor 2008: 301). Ez esetben is ki van zárva mind a nyelvrokonság, mind az areális érintkezés. Mégis a bizonyíthatóan rokon nyelveknél előfordul, hogy nehéz elkülöníteni a genetikai (nyelvi rokonsági, leszármazási), a tipológiai és az areális hatásokat, mert a rokon nyelvek gyakran tipológiailag is azonosak, máskor viszont nem, és a rokon nyelvek a beszélők vándorlása során földrajzilag ismét egymás mellé kerülhetnek, és areálisan hatnak egymásra. Mindezek következtében azt is nehéz meghatározni, mi a nyelvi univerzálé (l. Good 2008: 1– 11 stb.). Többnyire csak valószínűségekkkel dolgozunk, mint a retorikában (*probabilitas*, vö. fentebb a 7. lábjegyzettel). Ugyanakkor találunk hasonló, sőt azonos nyelvi változásokat különféle nyelvekben, és a kérdés itt is az, hogy vajon ezek a változástípusok is nyelvi univerzálék-e? (Good 2008: 11 stb.).

Amikor még nem alakult ki a nyelvek összefüggésének genetikai, tipológiai és areális elkülönítése, nem tudták megállapítani, hogy a hasonló nyelvtani jelenség éppen melyik (genetikai, tipológiai vagy areális). Például ha egy nyelv prefixummal vagy suffixummal fejezett ki hasonló jelenséget, mint a magyar (*ette* vs. *megette* (bef. cselekvés), *rokona* (birtokos személyjel), nem tudták elkülöníteni, hogy ez a

jelenség rokonság, típus vagy areális érintkezés eredménye. Ez még ma sem mindig világos egyes esetekben. Mindehhez jön még az a lehetőség, hogy az adott nyelvi jelenség kiterjesztett tipológiai jelenség, azaz nyelvi univerzálé. Ha vesszük a tér → idő metaforikus jelenséget, amely sok, nem rokon nyelvben megvan (pl. *házban*, *januárban*, ang. *in the house*, *in January* stb.), nagy valószínűséggel – de nem biztosan (!) – arra a megállapításra kell jutnunk, hogy biológiai-kognitív meghatározottság az emberben az idő, mint tér-metafora, azaz, hogy az időt a tér terminusaiban fejezzük ki (Rijkhoff 2008: 33). Ha igaz, hogy a magyar nyelv rendkívül gazdag a téri kifejezésekben, akkor ez a tény még sok feltáratlan jelenségre utal, és akkor a TESz. és a Czuczor–Fogarasi szembesítése és a szembesítés által megalapozott leleményesség egészen új felfedező utakat nyit meg a magyar nyelv magyarból való magyarázatában is, nem csak a magyar mint idegen nyelv tanulásában és a magyar mint anyanyelv elsajátításában.²²

Minden felfedezéshez szükséges a merész fantázia, amelyik a dolgok megszokott rendjén túlmutat.²³ Néha azután a fantázia meglódul, és ilyenkor nem könnyű szétválasztani, mi az, ami a váratlanban megfelel a valóságnak, és mi az, ami nem. És akkor se vége, se hossza a valós és a valótlán összefüggéseknek. Így lesz a biztosan ótörök eredetű magyar *alma* szó megfelelője a mongol *alim*, ami valószínű, mert lehet, hogy vándorszó (l. TESz.). Ellenben az ógörög *μηλον* (dór *μαλον* – ‘alma, gyümölcs’) és a latin *malum* (‘alma, gyümölcs’, amelyeknek kívül van a húsa, és belül a magva) rokonítása a török-magyar (-mongol) *alma* szóval már megalapozatlan (Püschel 2010: 61). Persze még mindig nincs kizárva, hogy történelem előtti korokból ered netán az összefüggés, de az ilyen összefüggés nagy valószínűséggel többnyire sohasem igazolható.²⁴ Az ún. nosztratikus nyelvelmélet érthető törekvés: keressük a végső gyökereket. Éppen ezért nem vetendő el mindeztől, de a jelenlegi kutatások és a rendelkezésünkre álló nyelvi adatok alapján nem illeszthető bele a nyelvtörténet akár biztonsággal, akár valószínűséggel elfogadható eredményei sorába, hiszen nincsenek nyelvi adataink a történelem előtti korokból (vö. Fortson IV. 2010: 13).

Amikor a nyelvi változást nyelvi ökonómiára vezetjük vissza (l. pl. Haspelmath 2008: 2134 stb.), észrevétlenül áttévedünk az információ- és kommunikációelmélet területére, és bizony a gazdaságosság mellé fel kellene vennünk a vizsgálati szempontok közé a redundancia fogalmát és még sok más egyebet is, például a szinergézi fogalmát (l. Tobin 1990: 48–9 stb.). Követhetetlenül szétfolyik a kutatás és az okok magyarázata.

ÖSSZEFOGLALÁS

Nyelv, gondolkodás és kultúra tehát különböző valóságterületek. Nem tudjuk, mi a viszonyuk, csak azt tudjuk, hogy nagyon-nagyon szorosan összefüggenek (Busse 2008: 95; Tsohatzidis 2007: 82–92 stb.), amint Babits – Humboldt, Wundt és mások nyomán – megállapította híres *Fogarasi évkönyv*beli tanulmányában: „Gondolkodni és beszélni: voltaképp egy.” A szoros összefüggések ismét csak aszerint jelennek meg a tudományos leírásokban, hogy éppen hogyan határozzák meg a nyelvet, hogyan a gondolkodást, és hogyan a kultúrát (vö. Blumenberg 1998).

„Ha a szarvasmarháknak és a lovaknak és az oroszlánoknak keze volna, mint az embereknek, tudnának festeni és műveket alkotni, mint ezek, akkor bizony a lovak lovakat, a szarvasmarhák szarvasmarhákat festenének, isteneik testi alakját is mindegyikük a saját alakjára formálná meg.” (Xenophanész: *Fragm. B. 17*). Az ember nem csak istenviszonyát hominizálja, hanem az őt körülvevő világot is. „Omnes leones leonizare” – minden oroszlán oroszlánol, ez a szokása. Lévén a nyelvész is ember, minden nyelvész elsősorban anyanyelve szerint látja a világot, benne a nyelvet és a saját nyelvtudományát is, hiszen „minden elméleti elgondolás a nyelv által már előzetesen megformált világból indul ki; a természettudós, a történész, sőt a filozófus úgy él tárgyaival, ahogy a nyelv prezentálja neki” (Cassirer 1953: 28).

Az a törekvés, hogy indoeurópai nyelvtani kategóriákkal akartuk leírni a nem indoeurópai nyelveket, köztük a magyart is, nagy félreértésekhez vezetett mindmáig (l. Whorf 1956: 87).

Nehéz volna Teller Edét elvakult magyar nacionalistának bélyegezni. Idézett felfogása ugyanis az augustinusi tudományfelfogáshoz áll közel. A nyelv Szent Ágoston szemiotikájában még *cum amore notitia* – szerető jelölés (De Trinitate 9.10.15). A 19–20. századi nyelvtudományi paradigmák semmibe veszik ezt, amikor megszállottan, de nem alaptalanul és szociokulturális helyzetükből is érthetően igyekeznek a természettudományok mintájára leírni a nyelvet. Kivéve a metaforakutatásokat, amelyek a szavak érzéketlen szubstruktúráját, láttató mivoltát, tapinthatóságát, a messzi régmúltba hanyatlott közvetlen tapasztalatát, ősi dimenzióit újra megragadják, selymes fátylát föllebentik, tudattalan mélyét napfényre hozzák, szerelmetais énekét megszólaltatják. (L. Ricoeur, Davidson, Jacobson stb. id. Christidis, 2007: 19–21, 37–41, 59 stb. Nálunk Kövecses és iskolája. Az igazság kedvéért: korábban Zsilka János és iskolája.)

A gazdaságkor nyelvészének a nyelv pusztá „termék” és „eszköz” (Benkő 1988: 121).²⁵ Ez a fogalmi beszűkülés fényévekre van Ágoston és az ókoriak felfogásától. Quintilianus a nyelvet, a beszédet történeti és pedagógiai oldalról közelítette meg (*Institutio oratoria*. I. 4. 17–29), Seneca pedig a bölcsesség felől. Seneca arról panaszkodott, hogy nem szerette a grammatikát, mert akármennyit foglalkozott is vele, nem lett jobb tőle.²⁶

Czuczor Gergely és Fogarasi János tudatában voltak annak, hogy 1839–1840-től, az akadémiai utasítások elkészültétől az utolsó kötet megjelenéséig (1874) eltelt évtizedekben a nyelvtudomány sokat változott: „Ennyi év lefolyta alatt kétségen kívül változhatának egyben-másban nemcsak a mi nézeteink, de a tudományok némely egyes szakmái, tételei is, melyekre vonatkozás fordulhat elé munkálatunkban, módosulatokon mehetének által” (1862: 1). A TESz. megjelenésekor mindössze tíz-tizenöt év telt el (1961-ben kezdődtek meg munkálatai, 1966–1976 között jelent meg három kötete, a *Mutató*

1984-ben). Előszavában arrogánsan kihagyja a Czuczor–Fogarasi szótárt mint „ma már nem számottevő művet” (1: 6), bár a forrásokból nem (1: 48). Ezzel szemben a Bárczi Géza és Országh László vezetésével szerkesztett *A magyar nyelv értelmező szótára* úgy kezeli a Czuczor–Fogarasi-szótárt, hogy „a maga nemében hibái ellenére is kiváló magyar szótára annak idején jelentős alkotás volt, s ma is értékes hagyomány és alap számunkra.” (I.: VII. Hasonlóan Gáldi, id. Németh 2007: 218).

Czuczor és Fogarasi sokkal inkább tudatában voltak a nyelvtörténet bizonytalanságainak, mint az utána következő pozitivistá tudománytörténeti korszak eredendően öntelt tudósai, akik minden tudományterületen, még a fizikában is úgy vélték, hogy már csak néhány kis csavar hiányzik, és mindennel tisztában leszünk. „A szószármaztatás könnyen tévedésre s képtelenségekre visz, sz. Ágoston szerint: a szók eredetét kiki, mint az álmokat, jó szánta szerint magyarázván ...” (1: 6). Czuczor és Fogarasi hibáit azért sem szabadna utólagos fenségességgel felróni, mert ők saját koruk hibázási lehetőségeire is rámutattak: „...erőtetéssel pedig csaknem minden szót ki lehet a legidegenebb nyelvből is magyarázni” (Cz.F. 1: 6).

Téziseim tehát:

1. Minden ember „oroszlánol”, illetve „emberkedik”, köztük minden tudós is, és a nyelvésznek elsőként illene elismernie, hogy ő is „oroszlánol”, amikor „nyelvtudományol”, sőt ha Kis Pistának hívják, akkor „kispistázik”. Nem kell lenéznünk a Czuczor–Fogarasi nyelvészetét, hiszen ők is „oroszlánoltak”, sőt „czuczoroltak” és „fogarasiztak”. Minden ismeretünk, nem csupán „a természettudományos ismeret, akárcsak a nyelv, valójában egy csoport közös tulajdona, sőt csak az. Megértéséhez szükségünk van arra, hogy ismerjük azoknak a csoportoknak a sajátos jellemzőit, amelyek megalkotják és használják” (Kuhn 1970: 210).²⁷ Tehát a magyar nyelvnek sem egyszerűen története van, hanem történetei, ti. a különböző korok és különböző nyelvek nyelvtörténeti leírásainak története (vö. Pusztay 1977).

2. A könyv- és kéziratégető lehet eretneküldöző vagy ávós, de semmi képpen sem tiszteletre méltó tudós, még ha sok megállapítása tudományos is. Manapság a hatalomtudomány felelőtlen képviselője még mindig pártkötődésű, a gazdaságkorban szocializált professzor, aki szerint minden szabad, csak az tilos, hogy más legyen a véleményed, mint az övé, a gazdaságkoré.²⁸
3. A nyelvtörténetben tehát rendkívül sok a bizonytalansági tényező, és ha nem is vonjuk kétségbe a természettudományokhoz viszonyítva a nyelvtörténet tudomány jellegét annyira, mint az a történettudomány esetében fönnáll, ajánlatos a szerfelett óvatosság, illetve egyes 19–20. századi magyar nyelvtörténészek *ex cathedra* magabiztossága teljességgel megalapozatlan. Így vagy úgy minden nyelv hasonló, „de egyes hasonlóságok feltűnőbbek és érdekesebbek, mint mások” (Fortson IV 2010: 1). A hasonlóságoknak több, szerteágazó oka lehet.

A tudós egyébként is a Szent Ágoston-i szállóigénél kezdődik: „Kételkedem, tehát vagyok”.

JEGYZETEK

- ¹ A jelen írás előtanulmányának készült a Czuczor–Fogarasi szótárnak a magyar nyelv ikonicitására vonatkozó megállapításaihoz.
- ² A *homo sapiens*, a „kecses” emberféleség, akkor jelentkezett új állatfajként, amikor több kizárólagos tulajdonsága között – mint az agyméret növekedése, a mintegy „tűlnövekedett” neocortex lateralizációja és ráborulása a korábbi agyrészekre, velük együtt az elvont és szimbolikus gondolkodás, a nyelv és a beszéd, a gyors technológiaváltás, a nagymértékű szerszám-differenciálódás, a kereskedelem, a vallás, a művészetek – megjelentek a tudományok (vö. Foley 2004, Hansen 2008: 14).
- ³ Bencze 2008: 28–29 stb.
- ⁴ Például teljesen más megközelítésről tanúskodik a magyar *szóveg* szakkifejezés és angol megfelelője a *discourse*. Az 1962-es A. S. Hornby *Dictionary of Current English* szócikkében a *discourse* ’beszéd, előadás, szentbeszéd, értekezés, beszélgetés’. Az *Oxford Advanced Learner’s Dictionary* 1995-ös kiadásában a *discourse* első

jelentése már 'hosszú és komoly értekezés beszédben vagy írásban', második jelentése 'beszélt vagy írott nyelv', és a 'beszélgetés' jelentés már régies. Tehát a szaknyelvi jelentés a 'beszéd', a szó később vette föl az 'írott szöveg' jelentést. A magyarban fordítva történt: a *szöveg* eredetileg 'írott szöveg' jelentése vette föl a szaknyelvben a 'beszélt szöveg' jelentést. Ezért háborodott föl az idős újságíró: hogy merik az iskolai tankönyvek szövegnek nevezni a Petőfi-verset. A köznyelvben ugyanis a *szöveg* ige pejoratív konnotációjú.

- ⁵ Teller Ede Ady-élményének alapja a nyelvi jelek remotivációja.
- ⁶ Tehát elsősorban az anyanyelvi beszélőktől függ, hogy az adott nyelvi jelhez milyen jelentést rendelnek (vö. elsősorban de Saussure erre vonatkozó meglátásaival). Ironikusan úgy fogalmazhatnánk, hogy amint majmolja az egyén a közösségi divatot, úgy majmolja a nyelvi megnyilvánulásokat is, amelyek az adott történeti, földrajzi, szociokulturális és egyedi interakciós situációban szokásosak (vö. Hansen 2008: 19 kk.; Bahtyin id. Linke 2008: 33, 36 stb.; vö. még az ókori retorikai körülmények (*circumstantiae*) és a bitzeri retorikai situáció fogalmával). A magyar észjárás és sors, tetteink és szenvedéseink igenis ott vannak nyelvünk mélyrétegeiben, és kikiáltanak onnan, és átszólnak mindennapjainkba.
- ⁷ Az amerikai angolban a *civilizáció* a *kultúra* szinonimája. A magyarban nem. A magyarban – és több más nyelvben is – van leszűkített jelentése, az ún. magaskultúra. Amikor pejoratíván szubkultúrákról beszélünk vagy kulturálatlanságról, akkor is leszűkítjük a kultúra fogalmát, hiszen amit szubkultúrának vagy kulturálatlanságnak nevezünk, az is egyfajta kultúra.
- ⁸ Vö. Herder 1877–1913. II. 24–5: „... wir meistens mit, in, und oft nach der Sprache denken; was giebt dies der menschlichen Kenntniss überhaupt für Umriss, Gestalt und Schranken? ... Was muss es der Denkart für Form geben, dass sie sich in, mit und durch eine Sprache bildet, da wir jetzt durch das Sprechen Denken lernen?” L. még Cassirer 1946: 37, továbbá Sapir 1971; Whorf 1956; Foley 2004.
- ⁹ Du kannst deine eigene Sprache in deiner eigenen Sprache beschreiben: aber nicht ganz.” Hans Magnus Enzensberger: *Hommage à Gödel*; L. Bierwisch 2008: 323.
- ¹⁰ Hajlamosak vagyunk a régi műfajokat a maiak mintájára, a maiakat a régiek mintájára kezelni. Például a keresztény legenda mintegy ezeréves, de mára kihalt műfaj. A legenda az ókori történetírás mintája szerint kialakult műfaj. Ez a történetírás a költészethez és a retorikához állt közel (Quintilianus, illetve Cicero szerint), vagyis a hiányzó adatokat a történetíró kipótolta máshonnan vagy a saját képzelőerejéből. A mai történetész képtelen fölfogni, hogyan lehet keverni a valós és a fiktív elemeket, tehát a legendát mindenestől fiktívnek állítja be. (Részletesen l. Bencze 1996: 322–8).
- ¹¹ Elmúlt századok tudományos munkáit, köztük a 19. századi romantikus, majd pozitivistá tudományos szemlélettel írt tudományos munkákat nem szabadna a maiak szerint megítélni. L. még Németh 2007: 222 kk.
- ¹² Ez az emberi élet analógiájára épült nézet még mindig tartja magát az anyanyelvi beszélők többségében, de a nyelvészek is a legutóbbi időkig nyelvfejlődésről beszéltek, és csak néhány évtizede nyelvvaltozásról.

- ¹³ Németh 2007: 225–30 stb.
- ¹⁴ Józán eligazítás Péntek 1995.
- ¹⁵ Magam is számtalanszor szembesültem ezzel a váddal más tudományágak kiváló művelőitől. Eszükbe sem jutott, hogy az ő tudományuk is hasonlóan elzárkózott a maga szintén idegen eredetű terminológiájával. Ennek magától értetődő oka a természettudományos egzaktásra való törekvés.
- ¹⁶ Azt a kérdést már föl sem merem tenni, hogy vajon milyen lett volna a magyar nyelvészet, ha a nyelvészek a magyar szabadságért olyannyira elköteleződtek volna 1949 vagy 1956 után, hogy kéz- és lábbilincsben gondolkozzanak a magyar nyelvről, mint Czuczor Gergely.
- ¹⁷ N. B. ez a tanulmány sem kivétel!
- ¹⁸ N. B. a felsorolásban a szavak nincsenek szétválasztva történeti korok szerint.
- ¹⁹ Más lehet a műalkotás ideje, mint a rajta lévő szövegé (a szöveg lehet jóval régebbi szerzőtől idézet; uo. Hale 21–23); más a szövegjellemző (filológiaiilag megalapozandó, pl. másolási hibák, fizikai szövegromlás stb.); más a szöveg nyelvének jellemzője (a szöveg tartalmának nyelvészeti megalapozása, külső tényezők: az írásmód, rendelkezésre álló adatok, fonetikai megjelenítés stb., uo. 22). Megvan például az angol *plough* megfelelője az indoeurópai nyelvekben, de nem biztos, hogy 'szántás'-t jelentett eredetileg.
- ²⁰ A széleskörű kulturális változás különböző nyelvekben a jelentés független változásához vezetett, ami azt a látszatot kelti, hogy az új jelentést valójában örökölték. Példának hozza föl Clackson az ang. *drive a car* 'autót vezetni' szerkezetet, amelyik a motorizációval a ló vontatta közlekedési eszközből lett átvéve, de ez nem jelenti azt, hogy létezett a *drive a car* 500 évvel ezelőtt. A történelem előtti korokban az ilyen tévedést nagyon nehéz elkerülni. A **wegh-* tö (ang. *root*) az indoeurópai nyelvekben az ökör- vagy ló vontatta szállításra vonatkozik (lat. *vehiculum*) „vagon”, de anakronizmus arra következtetni, hogy ló vontatta járművük volt, hiszen az ökör vontatta jármű a korábbi (Clackson 2007: 179).
- ²¹ Azt is figyelembe kell venni, hogy a magyar nyelvtörténet Leibniz, de főként Sajnovics óta (finnugor örökség!) tényszerűen megkérdőjelezte a magyar (szittyá-szkíta) kulturális hagyományt, mint ahogy a görög nyelvtörténet a mai görög nyelvet és a vele kapcsolatos nacionalizmust. Ez is történetiség! (I. Christides 2007: 20–21).
- ²² Hungarian provides an interesting testing ground for acquisitionally-orientated investigations because of its wealth of spatial expressions, agglutinative character and its rich morphology”. L. Burghardt, Beatrix (Indiana University, USA): Evidence for the [PATH [PLACE]] linguistic hierarchy from adult Hungarian language acquisition. Lecture of the BME Cognitive Seminar. 2011. december 5. BME. Abstract.
- ²³ Einstein híres képlete, $E=mc^2$ a megalkotásakor még a legkiválóbb fizikusoknak (pl. Rutherfordnak) sem volt elképzelhető, hogy valaha is alkalmazzák. Hiroshima és Csernobil után, illetve az atomerőművekben termelt elektromos áram minden-napos felhasználása miatt ma már minden embernek kézenfekvő.

- ²⁴ Alapvető ebből a szempontból Mészöly és Bárczi feltevése, hogy „az ismeretlen vagy kétes eredetű [magyar] szavak legnagyobbbrészt a magyar nyelv ősi szókincséhez tartoznak”. I. Németh 2007: 218. 311. lábjegyzet.
- ²⁵ A nyelv fogalmát anyagi termékké silányító felfogás ugyanúgy már-már horror, mint a *humán erőforrás* (*human resource*) vagy a *nemzeti erőforrás minisztériuma* kifejezés. A gazdaságkor szociokultúrájában az ember kertelés nélkül *erőforrás*, mint a szén, a kőolaj vagy a földgáz.
- ²⁶ „A grammatikus a nyelv tanulmányozásával foglalkozik, s ha szélesebb körben akar mozogni, a történelmet, ha pedig határait a legtávolabbra akarja kitolni, a költészetet tanulmányozza. Melyik kövezi ki ezek közül az érényhez vehető utat? A szótagolás, a gondos szófejtés, a regék idézgetése, a verselés törvénye és ritmizálása? Melyikük oszlatja el a félelmet, szabadít meg a vágytól, fékezi meg a bujaságot?” *Grammaticus circa curam sermonis versatur et, si latius evagari vult, circa historias, iam ut longissime fines suos proferat, circa carmina. Quid horum ad virtutem viam sternit? Syllabarum enarratio et verborum diligentia et fabularum memoria et versuum lex ac modificatio? Quid ex his metum demit, cupiditatem eximit, libidinem frenat?* (*Epistolae morales* 88: 3. Kurcz Ágnes fordítása; Adamik Tamás hívta föl a figyelmemet Seneca véleményére).
- ²⁷ Scientific knowledge, like language, is intrinsically the common property of a group or else nothing at all. To understand it we need to know the special characteristics of the groups that create and use it.”
- ²⁸ Kémikusként vagy orvos-biológusként vagy szabad bölcsész bizottsági tagként dölyfétől elvakultan és lelkiismeretlenül megakadályozza például, hogy magas szintű kutatása és oktatása legyen az Ábrahám-vallásoknak abban a Magyarországon, amelyik cselekvően részt vesz az Ábrahám-vallások háborúiban, és ezért katonáink is igényelnék a vallástudományi oktatást.

HIVATKOZÁSOK

- Antal László 1985. *A hatodik mondatrész*. Budapest: Magvető.
- Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1988. *A mai magyar nyelv*. 7. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bencze Lóránt 1993. „Hungarians Have a Lot of Cultivated Lands” (Ibn Rusta). On the Relationship of Hungarian, Old Turkish and Slavic Languages. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. I–III. Szerk. Békési Imre et al. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft. Budapest–Szeged. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadások. Szeged, 1991. augusztus 12–16. III. köt. 1231–5.
- Bencze Lóránt 1996. *Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Mikor, miért, kinék, hogyan*. I/1–2. Budapest: Corvinus.

- Bencze Lóránt 2007. Genocídium – asszimiláció – integráció – koegzisztencia – interkulturalitás. Egy nép vagy népcsoport és nyelvének, kultúrájának lehetséges sorsa. In: Heltai P. (szerk.): *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai. Gödöllő, 2006. április 10–12. MANYE – Szent István Egyetem, Pécs–Gödöllő, 3/2. kötet. 53–66.
- Bencze Lóránt 2008. Az abdukcióról – antropológiai nyelvészeti szempontból. In: *Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája*. Szerk. Balázs Géza – H. Varga Gyula. Budapest–Eger: Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó. 28–37.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Biere, Bernd Ulrich 2008. Sprachwissenschaft als verstehende Wissenschaft. In: Kämper–Eichinger 262–6.
- Bierwisch, Manfred 2008. Bedeuten die Grenzen meiner Sprache die Grenzen meiner Welt? In: Kämper–Eichinger 323–71.
- Blumenberg, Hans 1998. *Begriffe in Geschichten*. Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- Bochmann, Klaus 2008. Individuelle Erinnerung und Sprachgeschichte. Nachtrag zum Thema „Sprachgeschichte als erlebte Sozialgeschichte“. In: Kämper–Eichinger 39–50.
- Busse, Deitrich 2008. Linguistische Epistemologie. In: Kämper–Eichinger 72–114.
- Cassirer, Ernst 1953. *Language and Myth*. Translated by Susanne K. Langer. New York: Dover Publ.
- Christidis, A-F. ed. 2007. The nature of language. In: *A History of Ancient Greek. From the Beginnings to Late Antiquity*. Ed. A-F. Cambridge University Press: Cambridge, etc. 27–64.
- Clackson, J. 2007. Indo-European Civilization. In: Christidis: 178–84.
- Clackson, J. 2007. The genesis of Greek. In: Christidis: 185–92.
- Czakó Gábor 2011. *Eredeti magyar nyelvtan*. Cz. Simon Bt.: Budapest: Cz. Simon Könyvek.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. 1–6. Pest: Emich Gusztáv kiadása.
- Eichinger, Ludwig M. 2008. Wer zur Sprache etwas zu sagen hat. Sprachwissenschaft zwischen Natur und Kultur. In: Kämper–Eichinger 1–13.
- Foley, William A. 2004. *Anthropological Linguistics*. An Introduction. Blackwell: Oxford.
- Fortson, Benjamin W. IV 2010. *Indo-European Language and Culture*. An Introduction. Second edition. Wiley–Blackwell: Chichester.
- Friederici, Angela D. 2008. Sprache und Gehirn. In: Kämper–Eichinger 51–72.
- Good, Jeff (ed.) 2008. *Linguistic Universals and Language Change*. Oxford University Press: Oxford – New York.
- Hale, Mark 2007. *Historical Linguistics*. Theory and Method. Blackwell: Oxford, etc.
- Hansen, Klaus P. 2008. Sprache und Kollektiv. Ein Essay. In: Kämper – Eichinger 14–23.
- Haspelmath, Martin 2008. Creating Economical Morphosyntactic Patterns in Language Change. In: Good 185–214.

- Herder, Johann Gottfried 1877–1913. *Sämtliche Werke*. Berlin.
- Hoenigswald, Henry 1973. *Studies in Formal Historical Linguistics*. Dordrecht: Reidel.
- Hopper, Paul J. 2008. Emergent Serialization in English: Pragmatics and Typology. In: Good 253–84.
- Josephson, Folke – Söhrman, Ingmar – Benjamins, John (eds) 2008. *Interdependence of Diachronic and Synchronic Analyses*. Publishing Company: Amsterdam – Philadelphia.
- Kämper, Heidrun – Eichinger, Ludwig. M. Hrsg. 2008. *Sprache – Kognition – Kultur. Sprache zwischen mentaler Struktur und kultureller Prägung*. Walter de Gruyter: Berlin – New York. Institut für Deutsche Sprache. Jahrbuch 2007.
- Komlóssy Gyöngyi 2010. *A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- Kouvelas, E. D. 2007. Language and the brain. In: Christidis 75–81.
- Kuhn, Thomas S. 1962/1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Ligeti Lajos 1967. Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz. *Magyar Nyelv* 63/4. 427–41.
- Linke, Angelika 2008. Kommunikation, Kultur und Vergesellschaftung. Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Kommunikation. In: Kämper–Eichinger 24–50.
- Maho, Juoni Filip 2008. Comparative TAM morphology in Niger-Congo. The case of persistent, and some other marker in Bantu. In: Josephson–Söhrman–Benjamins: 283–298.
- McGregor, William B. 2008. Indexicals as sources of case-markers in Australian languages. In: Josephson–Söhrman–Benjamins: 299–321.
- Németh Renáta 2007. *A XIX. századi nyelvbőlcsélet és A magyar nyelv szótárának etimológiai elvei*. Doktori disszertáció. Kézirat. doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf
- Pavlidou, Th.-S. 2007. Units-levels of linguistic analysis. In: Christidis 65–74.
- Peirce, Charles S. 1992. *Reasoning and the Logic of Things*. The Cambridge Conferences Lectures of 1898. Ed. Kenneth Laine Ketner. Harvard University Press: Cambridge, Mass. – London.
- Péntek János 1995. *Az anyanyelv mítosza és valósága*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége: Kolozsvár.
- Polenz, Peter von 2007. Sprachgeschichte als Kulturgeschichte. In: *Theorie(n) und Methoden der Sprachgeschichte. Materialien des Kolloquiums zu Ehrendes 70. Geburtstages von Gotthard Lerchner*. Hrsg.: Klaus Bochmann. Verlag der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig – In Kommission bei S. Hirzel: Stuttgart–Leipzig. 7–13.
- Pusztay János 1977. Az „ugor-török” háború után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből. Budapest: Magvető.
- Püschel, Hartmut (Hrsg.) 2010. *Etymologie*. 2010. h. n.
- Rijkhoff, Jan 2008. Synchronic and diachronic evidence for parallels between noun phrases and sentences. In: Josephson–Söhrman–Benjamins 13–42.

- Sapir, Edward 1971. *Az ember és a nyelv*. Vál. és ford. Fabricius Ferenc. Budapest: Gondolat.
- Schmid, W. P. 1970. *Skizze einer allgemeinen Theorie der Wortarten*. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. No. 5. Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz. 1–20.
- Schwarz-Friesel, Monika 2008. Sprache, Kognition und Emotion. In: Kämper–Eichinger 277–301.
- Szilágyi N. Sándor 2000. *Világunk a nyelv*. Budapest: Osiris.
- TESz. = Benkő Lóránd főszerk. 1966–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tobin, Yishai 1990. *Semiotics and Linguistics*. Longman: London – New York.
- Tsohatzidis, S. L. 2007. Language and thought. In: Christidis 82–92.
- Whorf, Benjamin Lee 1956. *Language, Thought and Reality*. Selected writings. Ed. John B. Carroll. MIT – Wiley: New York – London.

BALÁZS GÉZA

egyetemi tanár, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

A NYELVTÖRTÉNET KITERJESZTÉSE

Elméleti és módszertani következtetések
a Czuczor–Fogarasi-szótár nyomán

1. A Czuczor–Fogarasi-szótár újrafelfedezése, újraértékelése kapcsán, az első emlékkonferencián (2010. december 6-án) „a megszakadt hagyományról” értekeztem (Balázs 2011). Előadásomban tömören összefoglaltam a szótárról és íróikról 150 év alatt megfogalmazott, széles skálán mozgó véleményeket („örültek”, „beszámíthatatlanok” – „zseniális szöfejtő kísérletezők”), valamint igyekeztem a modern nyelvészeti kutatások, eredmények fényében újraértelmezni a szótár jelentőségét.

Mielőtt a szótár tanulmányozásából adódó további elméleti és módszertani következtetéseimet megfogalmaznám, érdemes kiindulni az erdélyi Zsemlyei János (1996: 67) visszafogott, mértékadó értékeléséből: „A szótár írása idején még hiányoztak a hazai elvi és módszertani tapasztalatok, a szótár értelmező része azonban így is nagyon értékes. Hat kötete 110.784 szócikket foglal magában, jól szemlélteti a XIX. század közepének irodalmi és köznyelvi szókészletét. Feldolgozott címszóanyaga alapján eddig legterjedelmesebb értelmező szótárunk. Ma is értékes forrásmunka.”

2. Először is szögezzük le: a CzF. több mint szótár! Aprólékos, bő bevezetője eligazít a szerzők elvi és módszertani megközelítéseiben. Az *Előbeszéd* egy magyar szerves nyelvtant fejt ki az ún. **gyökelmélet**

alapján, erre építve magyarázza a nyelvi jelenségeket. De nyelvtan azért is, mert nem csupán szavak vannak benne, hanem ragozási leírások, a toldalékok magyarázatai, sőt olyan címszók is, mint pl. *személynévmás, személyrag, tárgyeset, tárgyi ragozás*. Ennek ellenére nem teljes nyelvtan, nincs például mondattana (ami egy nyelvtan alapja kellene, hogy legyen). Ám a CzF. felfogása (a gyökelmélet) éppen történetiségé folytán nem alkalmas mondattan megírására!¹

A korszakban elterjedt gyökelméletet ma sokan megmosolyogják. Indokolatlanul. A gyökelméletet hozzánk föltehetőleg német nyelvészek közvetítették. Az általános nyelvészet ma is elfogadja a gyökelméletet – bizonyos nyelvek esetében. Bizonyos nyelvek – a sémi nyelvek például egyértelműen – gyöknyelvek. Mert mi a gyök? Magam, nyelvészként is, sokáig úgy gondoltam, hogy a szótő. De nem így van. Leíró szempontból persze csak szótő és toldalék létezik, mert nem törődünk azzal, hogy mi honnan jön, csak azzal, hogy az illető elem hogyan működik a jelenben. Történeti szempontból azonban a gyök és a szótő között különbség van.

Menjünk vissza a forráshoz! A CzF. szerint (1862: 63) **a gyök fogalma:**

„Vannak a nyelvekben bizonyos alapszók, melyekből vagy belváltozás, vagy toldás által más-más, alapeszmében egyező, vagyis ugyanazon eszméből kiinduló szók erednek. Amazokat a nyelvészek *gyököknek*, emezeket *származékszóknak* szokták nevezni.”

Látható, hogy a gyökök valamilyen jelentéstani egységet, összetartozást jelentenek, amelyre a CzF. meglepően modern módon kémiai hasonlattal „vegyelemnek”² is nevez, „melyek viszonyos egymásra hatás által egy önálló szellemi egészet képeznek”.

Saját megfogalmazásomban a gyök egy meghatározott – mássalhangzókat, magánhangzókat tartalmazó – **képlet**, amelyből az egyes mássalhangzók és magánhangzók szabályszerű mozgásával (változtatásával) új, a jelentéskörbe tartozó/sorolható szóalakot hozunk létre. Ezek a mozgások (változtatások) tulajdonképpen hangváltoz-

tatások (hangtörvények), amelyeket más területen, a szavak történetének szintjén (lásd: szabályos hangváltozások elve) teljesen elfogad a nyelvtudomány. Csak abban óvatos, tartózkodó, hogy ilyen szabályos változásokra épülő alapgyökökre lennének visszavezethetők a magyar szavak. Ebben az óvatosságban van valami, hiszen a szavaink valóban lehetnek belső keletkezésűek, de átvételek is, és a szavak fejlődésében számos „szabálytalanság”, véletlenszerűség is elképzelhető. Ezért a mai nyelvtudomány, ha egy közeli, más nyelvben talál valami hasonlóságot, rögtön átvételre gyanakszik, s nem arra, hogy a két alak talán egy közös, ősi gyökből eredeztethető.

Még egy dologban van nagy különbség a CzF.-féle és a mai etimológiai gyakorlat között. Az ősiség, a magyar nyelvi jellemzők tekintetében. A CzF.-féle „gyökrebontó” technika végső soron a szavak keletkezésének és életének **motiváltságát** feltételezi. Ebben egyébként elvileg igazuk van, hiszen a nyelvkeletkezéskor mindennek valamilyen szempontból motiválnak kellett lennie – de ez nagyon régen volt, s az is valószínű, hogy sok tekintetben ma már nem rekonstruálható.

A mai gyakorlat ezt a motiváltságot nem feltétlenül keresi, mert módszerei nem elég biztosak hozzá. Ám éppen az új nyelvészeti irányzatok, a szemiotikai kutatások, a kognitív nyelvészet, és a következőkben említendő hálózattudomány egyes megállapításai azok, amelyek közelebb segíthetnek bennünket a nyelvi motivációk felderítéséhez: vagyis a feltételezett (feltételezhető) ősi működésekhez. A **szemiotika** számos területen fölfedezte az **ikonicitást** (a valóság leképpeződését a nyelvben). A **kognitív nyelvészet** visszahozta a jelentések logikáját, megerősítette, hogy a nyelvben például a **metaforálás** (képalkotás) ősi, tudatalatti, ma már nem is sejtett jellemzőket őrzött meg, s máig így működik minden élő nyelv – vagyis a metafora egymástól távoli dolgokat kapcsol össze: a jelentések nyilvánvalóan asszociációs szabályok szerint sarjadnak. Végül pedig a **hálózattudomány** azt mondja, hogy a természet, társadalom és a kultúra (azon belül a nyelv) szerveződésének alapesetei hasonló logika alapján működnek, mindannyian **hálózatokban** élünk, gondolkodunk és beszélünk

(vö. Csermely 2005). Ezek a hálózatok a matematikában a skálafüggelenség modelljével írhatók le, ebből következik az elemek egymásba-ágyazottsága, az egymás közötti sűrű- és gyengekapcsoltság és az ún. kisvilágság. Ha mindezt a nyelvre alkalmazzuk, akkor egyértelműnek látszik, hogy a szóalakok és jelentések egykori és mai hálózatok, amelyekben különféle kapcsolatok vannak. (A kérdéshez lásd: Balaskó–Balázs–Kovács 2010.) Természetesen a hálózatok sérülhetnek vagy átalakulhatnak, tehát tökéletes rendszerre ne számítsunk.

Mielőtt a hálózatelméletet kiterjesztenénk a gyökkutatásra, vegyünk egy korábbi példát: az ikonicitás jelenségének fölfedezését, illetve kiterjesztését. Mint említettem, az ikonicitás motivált jeleket jelent, azaz valóság és nyelv közötti kapcsolatot. Roman Jakobson (1972: 125–132) számos példát hoz bizonyos formai jelenségek (fonológiai utalások) szemantikai közelségére, s még a gyök szót is említi a fordítás. Például: *father* (apa), *mother* (anya), *brother* (fivér). A fonológiai-lag érintkező számnevek esetében a félreértés elkerülése miatt szándékos elhasonulásra számítanánk (pl. a német *zwei* – *drei* hasonlósága miatt *zwou*, a magyarban a *két* és *hét* hasonlósága miatt *kettes* és *hetes*), de valamiért mégis sok esetben hasonlító tendenciát találunk (pl. orosz: *szem* – *voszem*, *gyevity* – *gyeszity*). Feltűnő ez az angol sor is: *bash* (megüt), *mash* (zúz), *smash* (összezúz), *crash* (csattog), *dash* (összetör), *lash* (rácsap), *hash* (vagdal), *rash* (kiütés), *brash* (jégzajlás), *clash* (ütközik), *trash* (hulladék), *plash* (zuhog), *splash* (csobog), *flash* (nekiverődik).

Jakobson szerint a szinkrón elemzésben közömbös a származás kérdése, de mindenesetre egy nagyobb körben érvényesülő hasonlóságról vagy érintkezésről (ikonicitás), más szavakkal: hasonlító tendenciáról, a szavak kölcsönös tapadásáról, a hasonló hangzású szavak egymásba játszásáról (paronomázia), a fonológiai oppozíciók önálló ikonikus értékéről stb. van szó. Jakobsonnak még egy, Peirce-től származó idézete fontos: „Az ikon ... a múlt tapasztalatához tartozik. Csupán képként él az elmében.” (Jakobson 1972: 132). Szemben az indexszel, amely a jelen élménye.

Összefoglalva: az ikonicitás fölfedezői arról számolnak be, hogy a szinkroniában megfigyelhető bizonyos formai jelenségek szemantikai összetartozásra utalnak, s ezek a múlt tapasztalatát őrzik. Valaképpen ez a CzF. koncepciója is, persze 19. századi, romantikával fűszerezett módon, egy teljesebb, régi rendszert föltételezve.³

Legfontosabb észrevételem (hipotézisem): a gyökelmélet valaképpen egy régebbi hálózatelmélet. Vannak az általános nyelvészet szerint elfogadott, alapvetően gyökműködést mutató nyelvek, és vannak másfajta: pl. csak részleges gyökműködést felmutató nyelvek. Ezek változatait még nem látjuk pontosan. Biztosnak látszik azonban, hogy több indoeurópai nyelvhez hasonlóan egyes finnugor nyelvekben is kimutatható, a magyarban pedig föltétlenül részleges gyökműködés, gyökrendszer tárható fel.

A Czuczor–Fogarasi-szótár alapeszméje, alapszerepe a gyökelmélet, természetesen minden kezdeti bájjal és bajával (esetlegességével, következetlenségével) együtt. A Czuczorék elítélő szemlélet azonban kiiktatta a magyar nyelvtudományból a gyök fogalmát, bár az búvópatakként ott élt a legtöbb nyelvészben, íróban, hiszen nagyon sokan elmélkedtek azon, hogy a szavak között egy láthatatlan, kutatatlan, de mégiscsak fel-feltűnő kapcsolatrendszer, kapcsolatháló van.

Czakó Gábor elkötelezettsége kellett ahhoz, hogy makacsul ragaszkodva a gyök megnevezéshez és annak eredeti jelentéséhez (tehát a gyök nem egyszerűen szótő) újra bevezesse a köztudatba a gyököt.

3. Gyökök vannak az indoeurópai és a finnugor nyelvekben is. A legegyszerűbb magyar példák, amelyeket minden gyökkutató felmutat: a *ker-* – *kor-*, *kör-* – *kar-*, vagy a *nyel* – *nyal* – *nyál*. Hamar belátható, hogy itt az elemek között valami kapcsolat van. A gyökelmélet más nyelvek tudományában nem lett tabu. Gyökműködésnek tekinthető a(z indoeurópai) nyelvekben a *flektálás*, a hajlítás: ném. *gehen* – *ging* – *gang* – *i. gegangen*. A *ging/gang* egyértelműen gyökműködés. Vagy: *essen* – *ist*, *as*, *i. gegessen*. Angol: *braek*, *broke*, *broken* 'tör, megszelídít',

wake, woke, waked 'felébred'. Az idézett példák a gyökműködésnek nem szemantikai, hanem nyelvtani maradványai: például a múlt időt, esetleg a feltételes módot jelölik.

Szórványosan van ilyen (elfogadott flektálás, hajlítás) a magyarban is, pl.:

- (1) megy – mégy (E/3 – E/2)
- (2) vegyél – végy (enyhe – parancsoló imperatívusz)

Mindenképpen a hajlításnak, s így a gyökműködésnek a nyomai fedezhetők fel a nyelvjárási alakokban. Pl.:

- (3) szeg – szög, ser – sör (ez esetben semmilyen jelentés- vagy nyelvtani különbség nincs, csak stilisztikai)
- (4) kasza – kaca (ez esetben az azonos eredet mellett jelentéskülönbség is van; alapjelentés: 'hajlított pengéjű vágóeszköz'; a *kasza* gabona, fű vágására; a *kaca* bőr vágására használatos)

Másik irányból közelítve: a magyarban igen gazdag az alak- és jelentésmegoszlás (amelyet Grétsy László korai monográfiájában *szóhasadás*nak nevezett el, a nemzetközi szakirodalomban pedig *dublett* néven is szerepel, Grétsy 1962: 73). A dublett, a szóhasadás ismét gyökjelenség, vagyis egy korábbi szóból „sarjad” egy másik alak, amely később újjelentésre is szert tesz. Grétsy László (és a nyelvtörténet) közismert példáiból:

- (5) bugyor – bútor
- család – cseléd
- csekély – sekély
- dobban – döbben
- doboz – toboz
- dong – döng
- dulakodik – tülekedik

habar – hadar
 kéj – kény
 kever – kavár
 vicsorog – vigyorog

A gyökműködésnek máig ható más nyomai is vannak. Számos (összetartozó, de jelentéskülönbséget is hordozó) alakváltozat sorolható ide. Ezek egy része a gyermeknyelvben, a költészetben, vagyis a nyelv folyamatos „újraalkotásában” bukkan fel, nem egyszer pedig mint ikerszavak egyik tagja. Például:

(6) röhög – riheg
 makog – mekeg
 pisil – pösöl – pesel

Ilyen jelenség a magyarban csak a kicsinyítés eszközei között föllelhető szótőben való hajlítás (szó belseji hangváltozás, flexió, vö. Balázs 2012), például:

(7) pisál – pisil⁴
 sétafikál – sétifikál
 röhögcsél – röhigcsél

A gyökműködés máig ható nyomát látja Czakó Gábor a hangsúlyozásban (Czakó–Juhász 2010: 53), a „gyökrebontásban” (vagyis a szavak gyökre rövidülésében, becézésben és a mai kicsit gyerekes nyelvhasználatban: *isi, tőri, pari, ubi*, i. m. 57), valamint a nyelvújítás sikerében (a gyökökre alapoztak a nyelvújítók, pl. i. m. 29, 53).

A toldalékok felől közelítve is indokolhatjuk a gyökkutatást, a gyökkeresést. A sokszínű magyar toldalékrendszer gazdag állományát alkotják a képzők. Minden toldaléknak, így a képzőknek is van jelentésük, leginkább grammatikai jelentésük. A képzők önálló szavakból lettek, tehát a jelentésfejlődésnek sajátos, a végletekig absztrakciós,

grammatikalizációs útját járták végig. A *Magyar grammatika* (Keszler 2000: 210) írja: „A képzők jelentését nehéz pontosan meghatározni, jelentésük ugyanis sokszor nagyon általános (például az -s melléknévképző jelentése = olyan, hogy jellemző rá X dolog), s ez az általános jelentés az alapszó jelentésétől függően különféleképpen realizálódhat”. Lássunk egy egyszerű példát a képzők jelentésére:

(8) -ság, -ség:⁵

bátorság, jóság (elvont tulajdonság)
 álmoság, egészség (állapot)
 asztaloság (mesterség, szakma)
 szabóság, pékség (vállalat vagy annak a helye)
 fiatalság, hallgatóság (gyűjtőnév)
 dombság, hegység (terület, összefoglaló név)

Ha egy szó a magyar nyelv életében, dokumentálhatóan válik több-, egymásból levezetett jelentésű toldalékká, akkor miért ne történhetett volna meg ez a jelenség a szavak esetében is? S ha ezt elfogadjuk, akkor eljutunk a gyökökhöz, amelyek a jelentésárnyalatoknak különféle fejlődései, realizációi.

Végül pedig sajátos névhálózatok vannak a mai magyar nyelvben. Ezek ugyanolyan szócsaládokra, gyökcsaládokra emlékeztetnek, amelyeket már a közzavak esetében felmutathattunk. Mai etimológiánk szerint ezek nem függenek össze, a hasonlóságok adódhatnak pusztán véletlenszerűségből, illetve a nyelvészek által hangoztatott „fonetikai lehetőségek korlátozott voltából” is, ám mégis elgondolkodtatóak a névhálózatok. (A névhálózatok sajátos fonetikai vonzást, ilyen szempontból ikonicitást is jelentenek). Példák névhálózatokra (gyökváltozati hálókra?):

(9) Csömör – Csemer(nye)

Göd – Göd-öllő – Ged-e stb.

Gór – Gér-ce – Gyér – Győr

Pecöl – Pécel
 Piski (Dráva-) – Püski
 Pócs – Pécs – Vécs – Bécs
 Tör-öcske – Ter-ecseny
 Vát – Vác – Tác
 Zsid-ány – Zséd-eny

4. A tudomány sohasem lehet lezárt. A „végérvényesen bizonyított” tételek minden esetben rövidlétéről tettek tanúbizonyságot. A nyelvészetben (is) mindig lehet újat felmutatni. Hogy csak legkedveltebb tudományterületemből, az antropológiai nyelvészetből hozzak példákat: fölfedezetlen műfajok, szövegtípusok, illetve ezek altípusai sorra kerülnek elő, pl.: archaikus népi imák, családi rigmusok, túlképzett szavak, szóhatár-eltolódásos viccek, idegennyelv-utánzó mondókák, gyermekijesztők stb.

Sőt még nyelvtani kategóriákat is fölfedezhetünk (lásd a fentebb jelzett szótóban való kicsinyítést), vagy legalábbis felfoghatunk másként, pl. egyes feltételezések szerint az igenév nem is lehet szófaj, így pl. főnévi igenév nincs is. Tehát ami megmozdíthatatlannak tesz, az is mozdítható – esetleg.

5. Egy példa a szóközpontú és a gyökközpontú etimológiákra. A *tap*-szótót (passzív fő vagy szógyök) a mai mérvadó történeti-etimológiai szótárban és a CzF.-ban:

(10) (*)*tap*-

TESz.

Nincs külön *tap*- szótó, de föltételez *top*-, *tap*- passzív szótót.

Összefüggő szócsaládról van szó, de csak utalásokból lehet rájönni:

tapasz, *tapaszt* (vakol), *tapasztal*, *tapicskál*, *tapod*, *tapogat*, *tapos*, *tapsol*, *tapsifüles* (*tepsi*-, *tepség*) – *tapsed* -> *tesped*, *tipeg*, *tipor*, *tipp*-

topp, toboroz, tobzódik, tompol, top, topán, topog, toporzékol...

Nem ide tartozik: *tapéta* (német, de cseh, lengyel is).

Etimológiája: *tapos* – hangutánzó, szoros kapcsolat *top-, tap-*. Visszaul a *tapaszt* szócikkre, de olyan nincs a szótárban, csak *tapasz* (azon belül *tapaszt*). (Ennek az lehet az oka, hogy a szótárt munkaközösség készítette, s nem minden egyeztetés, utalás lett sikeres.) Talán ősi örökség a finnugor, illetőleg az uráli korból, megfelelői azonban vitattak (TESz.3: 843).

CzF.

tap-

'tompá hang utánzása, mely kezek, lábak, tenyerek, talpak által megilletett, megütött, megnyomott testek adnak'

származékok (kéz illetésére:) *tapint, tapogat, taps, tapsol*, (láb nyomására:) *tapod, tapog, tapos*, (átvitt értelem:) *tapad, tapaszt, tapasztal*

+ megfordított alakban: *pat-*, melyből: *pattant, pattog, pata, patkó*

+ rokonai: *csap, csapa*, pl. tehenek csapája (lábuk által taposott ösvény)

+ hangváltozatai: *top-, tep-, tip-*, ennek további származékai: *topog, toppan, topán, teper, tepickel, tipor, tipeg*.

Etimológiája: *tap-* - hangutánzó, rokonai szanszkrit, görög, német, mordvin, héber (dábab), arab (dabbá), lapp, finn, észt. Vámbéry nyomán csagatáj példák: *tapmak* (találni), *talpir* (ide-oda mozog, szökdel, evickél), *dipsz-er* (tapos, tipor). Budenz szerint a *tapad* finn-lapp, Vámbéry szerint oszmán.

További megfontolások (helynevek a Szamosközből):⁶

(11) Topolya, Topolyka, Topó(-ér), Tapolnok, Tuboly
tobolyka 'süppedékes terület'

kopolya 'áradás után vízzel telt gödör'

tobolygós 'túlságosan bő ruha' (Ballagi, 1867–1872: 2312)

Ha a CzF. adatai, valamint a saját szamosközi adataink nyomán a földrajzi nevek etimológiáit tartalmazó szótárban folytatjuk a kutatást, furcsa, „szűkre szabott” szótörténeteket találunk:

- (12) Tapolca: szláv, Tapolcsány: szláv, Tapolnok: szláv, Tapoly: szláv ('meleg vizű', 11 település Kelet-Szlovákia), Topolya: szláv ('fehér nyárfa'). Toponár: szerb-horvát stb. (FNESz. 1988: 2/615)

Mintha a magyarban gazdag *top-*, *tap-* szócsalád (gyökcsalád), a földrajzi névanyagban gazdag, hasonló jelentéskört felmutató *Top-*, *Tap-* stb. semmi kapcsolatban nem lenne a szótárbeli *Tap-* és *Top-* kezdetű földrajzi nevekkal. Persze, lehet, hogy így van. De akkor nagyon sok a véletlen és a véletlen egybeesés.

6. A TESz., a FNESz. mai etimológiai gyakorlatát a következőképpen foglalhatjuk össze:

- szavakat adnak meg, szótövet keresnek,
- általában nem feltételeznek ősi motivációkat,
- általános nyelvészeti megoldásokat keresnek,
- nem keresnek (lehetséges) kapcsolatokat (nyelven belül és kívül),
- csak mai szóalkotási módokat ismernek el,
- szócsaládokat feltételeznek, de nem gondolkodnak hálózatokban,
- az eredetmagyarázatok preconcepciózusak (ősi örökség, uráli, finnugor, szláv).

A CzF.-féle etimológiai gyakorlat jellemzői a következők:

- gyököt feltételeznek,
- ősi motivációkat feltételeznek,
- magyar nyelvi sajátosságokat kutatnak,
- merész társítások/rokonítások/hasonlóságok nyelven belül és kívül (család- és helynevek is),

- merészebb, feltételezett szóalkotási módokat is ismer (pl. megfordítás),
- néha nehezen követhető hálózatokat feltételeznek (gyök- és szócsaládok),
- nincs prekonceptió eredet (más nyelvek minden hasonló adata fel van sorolva).

A továbblépés lehetőségei:

- tudományos módszerekkel továbblépni az etimológiákban,
- hálózatokban gondolkodni (ehhez jó kiindulópont a gyök),
- nemcsak az van, ami az első előfordulásban van (az első előfordulás előtt is van élet),
- nyitni kell befelé és kifelé egyaránt, pl. földrajzi nevek, népi (nyelvjárási), régi szövegek („második nyelvtan”), illetve tágabb nyelvi kapcsolatok bevonása (a szűken vett uráli-finnugor eredetből következett a néperedet, s ahol a magyarok e szerint nem járhattak, ott a mai etimológiai kutatás nem kereskedik).

7. Leszögezhető, hogy a CzF.-elemzés több mint egy értelmező-etimológiai szótár tüzetes vizsgálata. A CzF.-kutatás a magyar nyelv jellegét, modern szóval antropológiai nyelvészeti jellemzőit kutatja. A bevezetőben már idézett erdélyi nyelvész, Zsemlyei (1996: 67.) összefoglaló megjegyzései: „Egyes szócikkek két fő részből állnak: a) a szorosabb értelemben vett, jobbára ma is elfogadható, bár kissé régies, itt-ott kevésbé gördülékeny fogalmazású értelmezésből; b) a szófejtés adataiból, illetőleg az ide kapcsolódó feltevésekből”. Zsemlyei gondolatait folytatva, a mostani megállapításainkat összefoglalva kijelenthetjük, hogy a CzF. érdeme: a prekonceptió nélküli nyelvvizsgálat, a nyelv motivált jellegéből való kiindulás, a magyar nyelv sajátos jellemzőinek keresése, a mások által figyelemre nem méltatott szókeletkezési módok felfedezése (pl. megfordítás), előítéletmentes nyelvi kapcsolatkérés.

Értékelésünket azzal zárhatjuk, hogy Czuczorék számos olyan nyelvtudományi irányzatot előztek vagy előlegeztek meg, amelyek csak később, a 20. században formálódtak önálló kutatási területté. Ez már önmagában elegendő ahhoz, hogy fejet hajtsunk emlékükhöz. Mindketten a Fiumei úti temetőben vannak eltemetve. Czuczor sírja jól ismert, fölkereshető, Fogarasi sírját, bár a temetői térkép jelöli, eddig nem sikerült megtalálnunk.

JEGYZETEK

- ¹ Gondolataim formálódásához köszönet R. M.-nek és L. K.-nak.
- ² Ez a gondolat is visszatér a 20. századi nyelvészetben, leginkább a valenciaelméletben.
- ³ Czakó Gábor szerint az ikonicitás a gyökök erős, a toldalékok és a hangok gyöngültebb jelentéséből ered.
- ⁴ A mai *pisil* szó tehát kétféle gyökműködést mutat: *pisil*, *pösöl*, *pesel* (a szorosán vett gyökben), valamint: *pisál*, *pisil* (a szótóban).
- ⁵ A *-ség*, *-ság* gazdag jelentéseit a CzF. is megadja: 1862: 126–7., eredetét az „és egy”, azaz ’többség, sokaság’ jelentésben látja.
- ⁶ Az adatokat Szilvási Csabának köszönöm.

HIVATKOZÁSOK

- Balaskó Mária – Balázs Géza – Kovács László szerk. 2010. *Hálózat kutatás. Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ballagi Mór 1867–1872. *A magyar nyelv teljes szótára*. I–II. Pest.
- Balázs Géza 2011. A megszakadt hagyomány. *Életünk* 4. 20–28.
- Balázs Géza 2012. A kicsinyítés antropológiája a magyarban. (Megjelenés alatt a Fülöp Lajos-emlékkönyvben.)
- Czakó Gábor – Juhász Zoltán 2010. *Beljebb a magyar észjárásba*. Cz. Simon Bt., Budapest.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI. Pest.
- Csermely Péter 2005. *A rejtett hálózatok érdeje*. Budapest: Vince Kiadó.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Budapest: Akadémiai.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang – Jel – Vers*. 2. bővített kiadás. Budapest: Gondolat.
- Keszler Borbála szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3. 1967–1976. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai.
- Zsemlyei János 1996. *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.

NYIRI PÉTER

igazgatóhelyettes, A Magyar Nyelv Múzeuma, Széphalom

A CZUCZOR–FOGARASI-SZÓTÁR ÉRTÉKE

Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárának újraértékelése és továbbgondolása nemcsak a szótárírásnak, a nyelvtörténetnek, a nyelvtudománynak a kérdése és feladata, hanem a (több tudományterületet egyesítő) nyelvművelődésnek és általában a pedagógiának is.¹ Az alábbiakban arról szólok, hogy a nyelvművelődés céljai alapján miért különösen értékes számunkra *A magyar nyelv szótára*; nyelvművelődési céljaink elérésében miként és miben segíthet; miért kellene alkalmaznunk a nyelvművelődésben.²

Nyelvművelődésen az alábbiakat értem:

1. Az anyanyelvi ismeretterjesztést, anyanyelvünk minél alaposabb, mélyebb megismertetését, vagyis a tudatos nyelvhasználatra nevelést.
2. A nyelvi-kulturális nemzeti hagyományok megismertetését, és így a nemzeti öntudat, a magyar nyelv és kultúra iránti elkötelezettséget és a hazaszeretet erősítését.
3. A nyelvi-erkölcsi nevelést, annak hangsúlyozását és tudatosítását, hogy a nyelvhasználat erkölcsi felelősséggel jár, a nyelvhasználat cselekvés, a használt nyelv megcselekedett nyelv.

A Czuczor–Fogarasi-szótár és a magyar nyelv gyökrendjének kutatása alapvető segítséget nyújthat e célok elérésében is. A magyar nyelv

gyökrendjének tanulmányozása összekapcsolódik azzal a kérdéssel, hogy egy nyelvközösség világlátása, kultúrája miként rögzült a nyelvben. Mert azt számos forrásból, pl. a kognitív és antropológiai nyelvészeti kutatásokból³ is tudjuk, hogy a nyelv és kultúra összefügg, kölcsönhatásban van egymással.⁴

Az anyanyelv a nemzet memóriarendszere, benne rögzül a nép emlékezete, történelmi tapasztalata, sajátos világlátása. Az anyanyelvhasználat ezért folyamatos párbeszéd őseinkkel, azzal, ahogyan ők a világot „nyelviesítették”. Az anyanyelv egy kódrendszer is, egy szellemi-tudati ismeretszerv, melybe belépve az őseinkkel teremthetünk élő szellemi közösséget, és melynek segítségével birtokba vehetjük a világot.⁵ Apáczaitól Kosztolányiig sokan vallották: A világot megérteni és benne magunkat másokkal megértetni legjobban csak anyanyelvünkön lehet. Emberi mivoltunk és fejlődésünk nem választható el anyanyelviségünktől. Önmagunk kibontakoztatásakor anyanyelvünk elsajátítása által egy sajátos, az anyanyelvben rögzült tudásrendszerhez kapcsolódunk. A világmegismerésben anyanyelvünk jelentősen befolyásol bennünket.

A Czuczor–Fogarasi-szótár a magyar nyelv észjárásának egyik legHITELESEBB foglalatja, mert a gyökrendszert tárja fel, amelyben a világtudás, a világfelosztás a legteljesebben rögzült: a világ vélt, sajátos összefüggései, az, hogy a magyar szóteremtő tudat a valóság mely elemei között látott kapcsolatot, hogy az egyes elemek mely jegyét, jellemzőjét tartotta a legfontosabbnak.

Egy konkrét példával megvilágítva: az egykor ’fonat, sodrat’ jelentésű ősi *szer* szó elvont értelme az egymás felé fordulás, egymáshoz kapcsolódás, társulás volt. Így azokat a fogalmakat, jelenségeket, melyekben a magyar nyelvi tudat e jegyet tartja lényegesnek, nyelvünk a *szer* hangsor egy-egy származékával fejezi ki. Így tartozik egy szócsaládba – mivel a *szer* gyökből fakad – nyelvünkben többek a *szerkeszt*, *szerez*, *szerződés*, *szervezet*, *szeretet*, *szerelem* és a *szerzetes* szó (és az oldalági rokon gyökök a *ser* és *sar* származékai). Mindez sajátos magyar gondolkodást, világlátást fejez ki, mert például

a német nyelv hasonló jelentésű szavai között nincs ilyen hangalaki kapcsolat. Ez arra utal, hogy a magyar nyelvi tudáskódoló észjárás a szeretet egyik legfontosabb vonásának az egymáshoz kapcsolódást, a közösségbe-egységbe formálódást tartja. Hogy ez a gondolkodás, világlátás hiteles, azt jól bizonyítják Jézus szavai: *„ahol ketten vagy hárman összejönnek az én nevemben, ott vagyok közöttük”*⁶ – mondta Jézus, a Szeretet, hiszen a szeretet az egymás felé fordulásban valósul meg. De említhetjük Hunort és Magort is: a mondai két testvér együtt, egymás mellett teremt új hazát; e felfogás egész kultúránkba beleszerkesztült. Lehet, hogy ez a szeretetfelfogás anyanyelvünk működésében is megmutatkozik? Gondoljunk csak Karácsony Sándorra, akinek véleménye szerint a magyar nyelv egyik fő jellemzője a mellérendelés, az egymáshoz rendelés.

A Czuczor–Fogarasi-szótár és a magyar nyelv gyökrendjének tanulmányozása a nyelvben rögzült tudás feltárása révén a világmegismerésben is segít tehát. Ebből a következő nyelvművelődési tanulságok vonhatók le:

1. A világ nyelviesítése: merevítés, kikristályosítás, tárgyiasítás, hiszen az élő, mozgalmas és összetett valóságot merev formákba (szavakba: hangalakokba-jelentésekbe) zárjuk. Ám a gyökrendszer (a hangmetafizika, a képiség és főként a kapcsolatok rögzítése révén) mégis fényt derít a szervességre, az összekapcsolódásokra. A gyökrendszeren alapuló, a gyököket a világ nyelviesítésében hatékonyan kihasználó nyelv – a magyar nyelvet ilyennek tartjuk – pontosabban ragadja meg az élet szervességét, mozgalmasságát. Szorosabb kapcsolatot mutat és tart fenn a valósággal: a természetbe ágyazottabb, természetesebb, kevésbé mesterséges, tehát motíváltabb jelenség. Hasonló ez a népmese-műmese, népdal-műdal kapcsolathoz. (Alapvetően különbözik a természetes létmódból fakadó, annak tapasztalatait, a világ valóságát és szervességét megragadó-megéneklő népdal a kétségtelenül „művibb”, inkább az észből fakadó műdaltól; vagy a népmese a műmesétől.) Kisebb

a távolság a valóság és a nyelv között, így a valóság jobban megismerhető és kifejezhető általa. A reflektálási, azonosítási hatékonysága nagyobb. Árnyaltabban fejezi ki, ragadja meg a valóság hálózatszerűségét, a kapcsolódásokat.

2. A nyelvben tehát tudás rögzül, és e tudás feltárható, használható a jelenben is, amikor e tudás már nem mindig sajátja a közösségnek. Azaz segítséget nyújthat: az elvesztett képességeket, az őseinkben még inkább meglévő, de ma már gyakorta hiányzó szellemi nyitottságot pótolja. Hiszen a nyelv megőrzi: megőrzi a benne hagyományozódott tudást.
3. És mindezek okán ráébredzheti használóját a világ szervességére. Mert a nyelvből előhívható, feltárható, megismerhető a benne rögzült-rögzített tudás. A mai szabados, esetlegesnek titulált, egységesítő, globális ellenkultúrát akaró, Istentől eltávolodott világban a nyelvhasználó ráébredhet arra, hogy az élet nem véletlen, az összefüggések nem véletlenek, esetlegesek. Ellenkezőleg: a világban rend, szervesség van. Érdekes és némileg szomorú jelenség az, hogy a mai, természettől eltávolodott nyelvhasználóban már nem eleven ez az ősi tudás, de előhívható. Például a magyar gyökrendből.

Természetesen – ezt feltétlenül hangsúlyoznunk kell – nem kizárólag és egyedül, afféle szent Grálként, a Czuczor–Fogarasi-szótár, a magyar nyelv gyökrendje képes világismeretet adni: a Biblia; a személyes átélés, az intenzív és aktív szellemi lét mellett a Nagyszótár is az egyik lehetőség erre. És személyes, gyökkereső tapasztalatainkból is tudhatjuk,⁷ hogy a nyelvben rögzült tudásanyag tanulmányozása közben számos felismerésre juthatunk, és kétségtelenül jobban megérthetjük a világ szervességét, tervszerű összetettségét.

E tudás összetettsége miatt is szükséges folytatni a komplex nyelv- és világmagyarázatra törekvő, XIX. századi holisztikus, romantikus nyelvtudomány megszakadt hagyományát.⁸ A nyelvtudományt interdiszciplináris stúdiumnak, azaz több tudomány hatóterének tekintve segítségül kell hívnunk más tudományokat is. A nyelv és nyelvhasz-

nalát kérdései nem csupán a nyelvészet kérdései, a nyelv nemcsak nyelvi-nyelvészeti, hanem társadalmi, lélektani, biológiai, erkölcsi, történelmi jelenség is. Ezért kell segítségül hívnunk az irodalmat, a pszichológiát, a néprajzot, a történelmet, a biológiát, a teológiát. Meggyőződése, hogy csak így tudunk hiteles válaszokat adni a nyelv komplex kérdéseire.⁹ Kultúraközi párbeszédre és külső nyelvtudományra is szükség van.¹⁰

A nyelvművelődés egyik fő célja a nyelvhasználat tudatosítása, hogy a nyelvhasználó a lehető leghatékonyabban, a célnak megfelelően, szabatosan, érzéseinek, gondolatainak és a valóságnak megfelelően, azaz hitelesen használja nyelvét. Ahogy Kazinczy mondta: a nyelv célja, „hogy gondolatainknak ’s érzéseinknek igaz képe, ’s hív tolmácsa legyen, még pedig nem csak imígy, nem csak amúgy, hanem legapróbb különbségeikben (nuance).”¹¹ A cél a helyzetnek megfelelő nyelvhasználat, ahogy a nyelvművelés mondja: a stiláris adekvátaság. Ehhez pedig a dolgok pontos megnevezése szükséges. Comenius pl., akinek nyelvtanítási módszerében egyébként a szavak és szógyökök számbavételének alapvető szerepe van, értekezést is írt a dolgok pontos megnevezésének hasznáról, mert szerinte a dolgok pontos megnevezése, a tudatos nyelvhasználat „a mindennemű műveltséghez bebocsátó ajtó”,¹² mert az igazi emberi beszéd az értett szavak használata. És az az ékesszóló, aki beszédével megfelelően tudja közölni gondolatait, aki meg tudja különböztetni egyik dolgot a másiktól, s az egyes dolgokat nevükön tudja nevezni. „A beszéd, az ismeret akkor kifejező, teljes, ha a benne szereplő dolog saját jelentéssel bír, ha a dolgok és szavak között párhuzamosság áll fenn, ha a dolgokat és szavakat pontosan értjük, azok lényegét, fogalmát ismerjük. Az igazi emberi beszéd értett szavakból áll.”¹³ Ezt pedig csak a nyelv alapos ismerete által érhetjük el. Arra kell tehát törekednünk, hogy minél jobban megismerjük, és így minél tudatosabban tudjuk használni anyanyelvünket. A magyar nyelv gyökrendje nyelvünk működéséről, szavaink szerkezetéről, „saját nyelvünk belső titkairól”¹⁴ szinte mindezt elmond. Emlékezzünk: Czuczorék célja az volt, hogy a magyar

szókészletet teljes anyagi mivoltában és működésében bemutassák, és ez a cél a gyökrend feltárása révén vált elérhetővé. Az anyanyelvi oktatásban a gyökrend tanulmányozása tehát feltétlenül hasznos lehet. Emellett a gyökkutatás ráébresztheti a fiatalokat a magyar nyelv szépségére, gazdagságára, teremtmőerejére, szervességére, és segíthet abban is, hogy egy olyan nemzedék nőjön fel, amelynek tagjai büszkék nyelvükre, magyarságukra.¹⁵

A nyelvművelődés egyik alap gondolata az, hogy a nyelvhasználat cselekvés, ezért erkölcsi felelősséggel jár.¹⁶ Beszédünk megcselekedett nyelv, és arra kell törekednünk, hogy szeretettel megcselekedett nyelv, igaz, hiteles és szép nyelv legyen, kimondott szavaink is szeretetcselekedetek legyenek. Az erkölcsös nyelvhasználat feltétele – a jó akarása mellett – a nyelv alapos ismerete, hiszen az erkölcsös nyelvhasználat tudatos nyelvhasználat. És már megint itt vagyunk a Czuczor–Fogarasinál, illetve a magyar nyelv gyökrendjénél: tanulmányozása, megismerése a tudatos nyelvhasználatához segíthet bennünket.

Egy nyelvművelődési, anyanyelvi nevelési intézmény, *A Magyar Nyelv Múzeuma* képviselőjeként is mondom tehát: a szakmától, a Czuczorék korával foglalkozó nyelvészektől a magyar nyelv gyökrendjének feltárását, a nyelvben szervesült „tudáskatedrális” újraépítését, a Czuczor–Fogarasi-szótár helyes értékelését, ha szükséges, felülbírálását, módosítását, kiegészítését, eredményeinek hasznosítását várjuk. Azért, hogy mindezt felhasználhassuk az anyanyelvi oktatásban-nevelésben.¹⁷

A fentiek okán és alapján állítom, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár megismerése és megismertetése nemcsak tudományos feladat. Együttal a magyar nemzet szolgálata is.

JEGYZETEK

- ¹ Itt pedagógián természetesen nemcsak a közoktatást értjük, hanem általában a nevelést és az ismeretátadást; az élethosszig tartó nyelvművelődést.
- ² Így pl. *A Magyar Nyelv Múzeuma* munkájában is, hiszen a széphalmi nyelvmúzeum az anyanyelvi ismeretterjesztésnek, illetve az anyanyelvi nevelésnek, a nyelvművelődésnek sajátos eszközöket felhasználó, sajátos lehetőségekkel rendelkező intézménye, gyakorlati megvalósító helyszíne, központja.
- ³ Ehhez l. pl. Balázs–Takács 2009: 42–6.
- ⁴ A nyelv – Győri-Nagy Sándor szerint – „a kultúra fő tudáskódoló és örökítő környezeti kommunikációs rendszere” (Győri-Nagy 2011: 154).
- ⁵ „A nyelvekben tárolt információ s anyag, megfelelő körülményekkel, kritikával felhasználva igen fontos ismerteket képes közölni velünk önmagáról, de egyáltalán az egész pszichikum működéséről” (Egyed 1984: 181). „A Szó, amely Isten redőiben őrzí az emberi nem történetét az első naptól fogva, s minden nép történetét annak nyelvében, olyan bizonyossággal s oly cáfolhatatlanul, hogy zavarba ejti a járatlanokat és tudósokat egyaránt.” – állítja Sütő András könyvének Jean Pierre-től vett mottója (Sütő 1994: 9). Szilágyi N. Sándor szerint a nyelvben mitológiai világmagyarázat rejlik, ezért belőle tudásarcheológiai következtetések vonhatók le (Szilágyi 1997).
- ⁶ Mt 18,20.
- ⁷ Pl. Nyíri 2009.
- ⁸ L. ehhez: Balázs 2011.
- ⁹ A hiteles válaszadás feltétele mindenféle tudományos gőg és egyoldalúság elutasítása is. Ahogy Czuczorék írják: „Csak azt nem óhajtánók, ha valaki saját buvárlatait tartaná és hirdetné egyedül célra vezetőkné, és más nemű, más terjedelmű törekvésekben ellenséges irányt gyanítana és nézne: Egyes egyedül öszves munkálkodásainkat fogja teljes siker koronázni” (Czuczor-Fogarasi 1862: 34).
- ¹⁰ Ezt a felfogást igyekszünk érvényesíteni *A Magyar Nyelv Múzeuma* munkájában is. A nyelvet a maga összetettségében, az életünket ezer meg ezer szállal átszövő, annak alapszövetét adó jelenséggé mutatjuk be.
- ¹¹ KazLev. XVI. 58–59. Kis Jánosnak 1818. június 1-jén. *A Báróczy Sándor életében ezt írja Kazinczy*: „...a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez” (Kazinczy 2009: 234–5).
- ¹² Comenius 1962.
- ¹³ Idézi: Ködöböcz 2003: 315–6.
- ¹⁴ „...saját nyelvünk belső titkait kell mindenek előtt kifürkészni.” – írta Czuczor Gergely (Czuczor 1851: 298).
- ¹⁵ „Pedig, ha a magyar nyelvtudomány képviselői komoly kritikával, folyamatosan pontositva, egyúttal gazdagítva ezen az úton haladtak volna, értelemszerűen a modern nyelvészeti irányzatokkal folyamatosan gazdagodva, ma színesebb lenne a magyar

nyelvtudomány, és gazdagabb a magyar nyelvről szóló ismeretanyag, valamint sike-
resebb lenne ennek a magyar identitásra gyakorolt hatása” (Balázs 2011: 22).

¹⁶ L. ehhez: Nyíri 2011.

¹⁷ Például *A Magyar Nyelv Múzeuma* munkájában is. Kiállításunkban utalunk is
a gyökrendre; Czakó Gábor és Juhász Zoltán kutatásaira.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs Géza 2011. A megszakadt hagyomány. *Életünk*. XLIX. évfolyam 3–4. sz.
20–27.
- Balázs Géza – Takács Szilvia 2009. *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Paul-
Westermann-Inter-PRAE.HU. Celldömölk–Budapest.
- Comenius 1962. A dolgok pontos megnevezésének hasznáról. In: *Comenius
Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből*. Összeáll., bevez., jegyz. ellát.
Kovács Endre. Budapest 199–215.
- Czuczor Gergely 1851. A' magyar nyelv ' etimológiai és hasonlító vizsgálata elvéről.
Akadémiai Értesítő. 288.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára*. Első kötet. Pest, Emich
Gusztáv kiadása.
- Egyed András 1984. *A jelentéstörténet és fogalmi szerveződés pszichológiája*. In: Büky
Béla – Egyed András – Pléh Csaba: *Nyelvi képességek – Fogalomkincs – Megértés*.
Budapest: Tankönyvkiadó.
- Györi-Nagy Sándor 2011. Kultúrjelenségek nyelviesülése: a hang és az érzet, a gyök
és a képzet. *Életünk*. XLIX. évfolyam 3–4. sz. 152–73.
- Kazinczy Ferenc 2009. *Híven szeretni a jót...* Válogatott írások. Vál. és szerk. Fehér
József – Kovács Dániel. Sátoraljaújhely–Nagyvárad.
- KazLev. XVI. 1906. = *Kazinczy Ferenc levelezése*. Tizenhatodik kötet. Közzéteszi:
Váczy János. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest.
- Ködböcz József szerk. 2003. Comenius sárospataki tevékenysége és annak elméleti
alapjai. In: *Bibliotheca Comeniana X. Comenius élő pedagógiai öröksége*. Sárospatak.
305–316.
- Nyíri Péter 2009. Gondolatok a gyökökről és a Czuczor–Fogarasi-szótárról. In:
A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 19. kötet. Széphalom. 265–272.
- Nyíri Péter 2011. Az anyanyelvi nevelésről... másképpen. Gondolatok a nyelvi erkölcs-
ről és a szeretettel megcselekedett nyelvről. *Hitel*. 2011. december. 61–68.
- Sütő András 1994. *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szilágyi N. Sándor 1997. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

C. VLADÁR ZSUZSA

egyetemi adjunktus, ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

A GYÖK FOGALMA AZ EURÓPAI NYELVÉSZETBEN ÉS A CZUCZOR-FOGARASI- SZÓTÁRBAN

1. AZ ETYMOLOGIA JELENTÉSE A KLASSZIKUS GRAMMATIKÁKBAN

Az európai nyelvészet anyanyelve a görög, közvetítője a latin. Ez azt jelenti, hogy a görögök a maguk nyelve és gondolkodásmódja szerint alakították ki a grammatikát. A görög–latin grammatikusok szerint a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egységei a szavak, melyeket alapformájukban kell tekinteni. A szavak között vannak elsődlegesek, és vannak belőlük származók. Az elsődlegesek az elemi egységek, mivel ezek töve önmagában van, nem pedig egy másik szóból származik. Varro megfogalmazásában (*De lingua Lat.* VI, 37): eredeti szó (*verbum primigenium*) az, amelyik nem vezethető vissza másra, hanem a maga gyökerét hordozza (*non sunt ab aliquo verbo, sed suas habent radices*). Ennek az elemi egységnek többféle megnevezése volt, a szofistáknál *πρώτα ὀνοματα* 'elsődleges szavak', ennek latin megfelelője a *primitivum*, *primogenium* 'először született', más megfogalmazásban *thema*, *etymon*. Ezek a megnevezések mind azt hangsúlyozták, hogy **a szó elemi egység**, nem bontható tovább, viszont belőle más szavak származnak, a *themát* például kifejezetten, mint 'a ragozási sor alapalakja'-t használták.

Etymon, vagyis kiinduló alak **kétféle értelemben** lehetett a szó: **a)** eredetében (vagyis más szavakhoz képest); illetve **b)** a belőle származó képzett és ragozott alakokhoz képest. M. T. Varro I. századi latin író példájával élve (*De lingua Lat.* VI, 34) az *ago* 'terelek, hajtok, csinállok' szó nem vezethető vissza más szóra, de hozzá köthető az *ager* 'legelő, termőföld' szó. Másrészt az *ago* az alapformája az összes belőle származó ragozott, képzett, összetett igealaknak.

Ezért az etymonokkal foglalkozó *etymológiának* is **két jelentése** volt: **a)** a vizsgálatok egyik iránya az egyes etymonok keletkezésének kérdése volt; illetve **b)** az, hogy milyen más szavak köthetők az illető etymonhoz. Az etymon keletkezésére nézve (nomináció) az ismert **fűszisz–theszisz–vita** zajlott. A theszisz szerint nincs más kapcsolat a szó hangalakja és az általa jelölt között, mint a pusztá megállapodás, míg a természet adta kapcsolatot feltételező fűszisz-hívók többnyire a hangszimbolikára vezették vissza a szavak hangalakját.

Vizsgálták az etymonhoz köthető más szavakat is, ami a mai értelemben vett etimológiai kutatásokkal rokonítható. Hangsúlyozni kell azonban, hogy e vizsgálódásokban nem szerepeltek kikövetkeztetett vagy csonka alakok, csakis létező és teljes szavak. Így például Varro az *ager* 'termőföld' szót az *ago* 'terelni', a 'kimérés'-t jelentő *actus* és a görög *agros* szavakkal hozza összefüggésbe. Az effajta etimológizálás a szemantikai összeegyeztethetőséget és a hangalak hasonlóságát tartotta szem előtt, de szó sem volt rendszeres hangalakbeli megfelelésekről.

Az elemzések másfelől az alapszó származékaira, módosulásaira irányultak. Ez a vizsgálódás gyakorlatilag a mai morfológia területét fedte le (inflexió, deriváció, összetétel), innen érthető, hogy a latin nyelvű grammatikákban a morfológiai rész neve *etymologia*.

A szó alapformája a névszóknál az alanyeset, igéknél a jelen idejű, aktív, kijelentő módú egyes első személy volt. Ebből vezették le a paradigmában levő, ragozott alakokat, mint példánkban maradván *egit* (múlt idő), a képzett igét, mint *agito* (gyakorító ige) és az összetételt, mint *reago* (igekötős ige).

Az összetételek (*compositio*) két, jelentéssel thema összetételét jelentették, míg a képzés (*derivatio*) egy kiinduló themából (*primitivum*) egy levezetett (*derivativum*) hozott létre.

A klasszikus nyelvtanban is tisztában voltak a szavak hangalakjának változásával, mind történetileg, mind a szinkrón alakok közt. A változatok létrejöttét az antik grammatikákban a **metaplasmus** fogalmával magyarázták. A görög természetfilozófiából eredő elmélet szerint a hangalakbeli változások oka a természeti változások mintájára az elemek (itt: hangok) áthelyeződése (*metathesis*), szétválása (*diaeresis*), új elem hozzátétele (*prothesis*) vagy valamely elem elvétele (*aphaeresis*). Prótagorasz (i. e. V. sz.) nevéhez fűződik a négy hangalakbeli változás, *pathé* megkülönböztetése (lásd Taylor 1995: 84, 88).

2. MIÉRT HIÁNYZOTT A GYÖK FOGALMA AZ EURÓPAI NYELVLÉÍRÁSBÓL?

Láttuk, hogy a vizsgálódások mindig teljes szavakra irányultak, nem mentek tovább a szóelemek szintjére. Azért nem, mert ez a fogalom hiányzott a klasszikus nyelvészetből. A nyelvtudomány története során ugyanis minden grammatikai modell eredetileg egyetlen nyelvre kidolgozott, arra a nyelvre alkalmas és célszerű leírási keret. Ez a nyelv az adott kor és terület uralkodó kultúrnyelve, és a leírás eredetileg valamilyen szempontból fontos, a közösség életében alapvető jelentőségű szöveg magyarázatára, megőrzésére irányul. Ezt a modellt alkalmazták azután más nyelvek leírására is, és a leírás sikere attól függött, hogy a két nyelv mennyire állt közel egymáshoz szerkezetileg, tipológiaiilag. A görög és a latin nyelv flektáló, vagyis a grammatikai változások egyúttal a fő alakjának megváltozásával járnak, vagyis a fő jellemzően allomorfokban létezik: például az igék rendszerint három különböző tőalakban. Így a fő is változik a ragozásban, mint *facit* – *fecit*, *homo* – *hominibus*. A szóalakon belül sokszor nehezen határolható el a szótő és a grammatikai viszonyokat hordozó rész. Ezért egy

ilyen típusú nyelv elemzésénél fel sem merült, hogy a szót részekre kellene vagy lehetne osztani. A görög és nyomában a latin grammatika a szót egységként kezelte, ezt tekintette a legkisebb jelentéses egységnek. A hang és a szó között csak egy ritmikai egység, a szótag állott. Sőt, kifejezetten le is szögezték, hogy a legkisebb értelmes egység a szó, amit nem lehet és nem is szabad megkísérelni további értelmes egységekre osztani.

Az elv Priscianus grammatikájának megfogalmazásában: „A szó a szerkesztett mondat legkisebb része [...] a jelentés a szónak a sajátosága...” (*Inst.* 2. 3. 14). Priscianus fejtegetéséből világos, hogy a legkisebb jelentéssel bíró egység számára a szó, a szó alatti egység a szótag, amit az különböztet meg a szótól, hogy nincs jelentése: „A szótag pedig magában egyáltalán semmit sem jelent” (*Inst.* 2. 3. 14).

Megjegyzendő, hogy ugyanannak a műnek egy másik helyén (*Inst.* 2, 69, 5–6) Priscianus közel járt a képző, mint jelentéses szóelem felismeréséhez, amikor a birtoklást kifejező képzőről azt írta, hogy a szó jelentését a birtoklással gazdagító szótag (syllaba), ami maga is egy új ragozható szót hoz létre.

3. A GYÖK FOGALMÁNAK MEGJELENÉSE ÉS TOVÁBBFEJLŐDÉSE AZ EURÓPAI NYELVLEÍRÁSBAN

A görög modellt a latin grammatika közvetítette Európa számára. Az európai nyelvek első leírásai a latin nyelvtan mintájára készültek. Olyan nyelveknél, melyek típusukban közel állnak a latinhoz, ez nem jelentett különösebb problémát. Ám egy más típusú nyelv, mint például az agglutináló magyar esetében a latin keret nem volt kielégítő, és az egyik fő gondot az adta, hogy az elemzés alapegysége a szó. A magyar grammatikusok számára kezdettől világos volt, hogy nyelvünkben a szóalak tovább osztható, a szón belül is vannak egységek, ám ennek a megfogalmazásához a latin nyelvtan nem kínált alkalmas

fogódzót. Ráadásul a latinból örökölt kategóriák alkalmazhatósága ekkoriban többet jelentett pusztán leírási kérdésnél, az adott nyelv „nyelv”-szerűségét bizonyította vagy épp kérdőjelezte meg. A latin grammatika ugyanis – lévén „a” grammatika – maga szabta meg, hogy mi az, ami grammatikusnak, tehát szabályokkal leírhatónak számít. A vulgáris nyelvek korai grammatikáiban vissza-visszatért a kérdés, hogy leírható-e egyáltalán grammatikai szabályokkal a szóban forgó, többnyire bonyolultnak és kuszának tartott nyelv.

A megoldás és a gyök fogalma a **héber grammatikából** érkezett. A héber grammatika (amely az arab átvétele) egy olyan nyelvelírási modellt jelentett, amely a görög–latin hagyománytól függetlenül alakult ki. Az arab grammatikusok a Korán magyarázata során írták le nyelvüket. Lévén akkoriban az arab a kultúrnyelv, ennek mintájára (és eleinte arabul) írták le a héber nyelvet is. A reneszánsz idején Európában felébredt az érdeklődés a Biblia szent nyelvei, így a héber iránt is. Johannes Reuchlin 1506-ban a *Rudimenta linguae Hebraicae* című munkájában a héber nyelvtanra a latin *ars grammatica* terminusait alkalmazta. A kettős latinizálás: a héber grammatika adaptálása a latin grammatikai kategóriarendszerhez és a latin nyelvűség megnyitotta az utat a keresztény hebraisztika számára, és lehetővé tette a héber grammatika eredményeinek beépülését az európai nyelvelírásba.

Az arab és héber nyelvben **három mássalhangzós gyökök vannak**, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. A gyök neve héberül *Schoräsch* ‘gyökér, származás’, ami az arab megfelelőből tükörfordított szó. A latinizált héber grammatikákban újabb tükörfordítással a név *radix* lett. Ezzel egy új fogalom került be az európai nyelvészetbe. A *radix* is új terminus volt, de szinonimaként használták a gyökre a korábbi *primitivum*, *primogenium* szavakat is, amelyek korábban az alapszavakat jelölték.

Átértelmezve a héber fogalmat, más nyelvek leírásában *radix*nak kezdték nevezni a szónak azt a részét, amely mindennemű képzés

és ragozás alapjául szolgál, lehet fiktív tő is. A XVII. században, Németországban Justus Georg Schottel 1663-as grammatikájában már 'abszolút tő' értelemben használja a tükörfordított *Wurtzel/Stammwort* kifejezést a végződéseket pedig ragokra és képzőkre osztja. A gyökök szerinte minden nyelv alap- és sarokkövei. Megjelenik tehát a gyökfogalom.

Elterjed az a gondolat, hogy a gyökök jelentőségét az adja, hogy belőlük egész szóosztályok képezhetők szabályos és áttekinthető módon. Ezért a szavak helyett a gyököket kell szótárba szedni, ez a **gyökszótárak** készítésének alapgondolata. (Lásd például a főleg matematikával foglalkozó J. H. Lambertnél 1764: 2. § 129).

A harmadik fontos lépés az, hogy érdeklődni kezdenek a gyökök hangalakja, felépítése iránt. Úgy vélik, hogy ezek fokozatosan épültek ki, a legegyszerűbb alak egy CV kapcsolat lehetett, ami egytagú elem volt, ezek kapcsolódhattak később többtagúakká. A XVII. században Philipp Zesen minden szót egy ősi CV szekvenciából vezet le (*Wurzel*), eredetileg csak 4 mássalhangzó és 4 magánhangzó volt, ezek az alakok később fokozatosan bővültek (Cser 2010).

4. A GYÖK FOGALMA A MAGYAR GRAMMATIKUSOKNÁL

A héber grammatika a magyar nyelvleírásra sokkal nagyobb hatást gyakorolt, mint más nyelvekére. Mivel a latintól különböző kategóriák is szerepeltek benne, hivatkozási alapot és továbbfejlesztési lehetőséget kínált, segítségével vált felbonthatóvá a szóalak töre és toldalékra. Maguk a szakszavak is a latinizált héber grammatika szavainak tükörfordításai: *radix* és *affixum*. (Mellékesen, mivel abban a korban a szerkezeti párhuzamokat a genetikai kapcsolattal azonosították, a XVI. századtól kezdve töretlenül élt a magyar–héber nyelvrokonság gondolata is, ami a magyar nyelvnek előkelő származást is biztosított.)

A *radix* fogalmának megjelenése tette lehetővé a tő felismerését. Először az igeragozásnál: egyöntetűen az ige kijelentő módú jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakját nevezték *radix*nak. Komáromi Csipkés György (1655: 71) ezt írja: „Az ige avagy az igei szó töve (*thema*) és gyöke (*radix*) a kijelentő mód jelen idejű egyes szám harmadik személy, ebből jön létre az összes idő, az összes mód, az összes személy, egyszerűen toldalékok hozzáadásával vagy a magánhangzók megváltoztatásával.” A *radix* és *thema* a magyar grammatikákban kezdettől összerosódott, legtöbbször egymás mellett, értelmezőként állnak. Ugyanakkor más szinonim kifejezéseket is használnak.

Komáromi szóhasználatára például jellemző, hogy héber grammatikájában (1654: 31) a gyökre vonatkozóan a *radix*, a *thema*, a *fons* ’forrás’, az *origo* ’kiinduló alak’ és a *primitivum* ’elsődleges’ szavakat szinonimaként használja: „Radix investiganda est prima origo, thema et fons vocis, a qua omnes aliae deducuntur”; illetve „...primitivum ... vocaturque radix...”, emellett a *pars prior verbi* ’az ige kiinduló része’ kifejezéssel is él.

Egyes szerzők, például Pereszlényi (1682) és Tótfalusi (1697) különbséget tettek az abszolút és kötött tő (*radix*) illetve a paradigmát indító relatív tő (*thema*) között, ám ez a szóhasználat következetlen. Pereszlényinél például ezt találjuk: „Azokban az igékben, ahol a harmadik személy *ik*-re végződik, az *ik* levágásával egy fiktív harmadik személyt vegyél gyöknek (*radix*), mint *Jáztom*, ludo, levágva az *m*-et és az előtte álló magánhangzót, *jázt* marad, ez utóbbi ugyan a jelentés szempontjából csonka harmadik személy, és az *ik* hozzátételével egészül ki: *jáztik*, ludit; de tőnek így kell venni.” Az idézet arra mutat, hogy ez a felosztás még csak morfológiai alapú.

De nem csak a gyök fogalma érkezett a latinizált héber grammatikából. Mivel a magyar agglutináló nyelv, a leírásban a **toldalékokról** is számot kellett adni, és nem csak a képzőkről, hanem a jelekről és ragokról (inflexiók toldalékok) is. A toldalék fogalmának megragadásához is egy héber kategória továbbfejlesztése adott segítséget. A héberben a pronomen affixum névszóhoz vagy az igehez toldott névmás, ami az ige tárgyát vagy névszónál a birtokost fejezi ki, szó

szerint 'szóhoz toldott személyes névmás'. Az *affixum* szót eleinte a magyarban is csak a birtokos személyjelek és a határozott igeragok megnevezésére használták, de gyorsan kialakult belőle az általában vett toldalék fogalma is. A XVII. század végére már *affixumnak* neveztek mindenféle toldalékot.

Az, hogy a magyar nyelvészek képessé váltak tő és toldalék elválasztására, helyesírási következményekkel is járt. Erre hivatkozva született meg a **szóelemző helyesírás**, Geleji Katona Istvántól kezdve. Tótfalusi Kis Miklós is megfogalmazta a szóelem eredeti alakjában való megőrzésének elvét. Méghozzá két oldalról is. Egyrészt a tő oldaláról: „...mindig megőrződik a teljes gyök avagy tő, és ehhez adódnak az esetjelölők...” (1697: F7r), másrészt a toldalék oldaláról is: „minden harmadik személyű ragot lágyan ejtünk akképpen, hogy a tőhöz a *-ja/-je* szótagot adjuk hozzá, s ez maga a toldalék. Ezért írom tehát, hogy *darabja*, s ugyanígy: *kardja*, s nem *kardgya*” (1697: F6r).

5. A CZUCZOR–FOGARASI-SZÓTÁR KORÁNAK GYÖKFELFOGÁSA

A XVIII–XIX. század fordulójától az európai nyelvészetben a gyök és származékai közti kapcsolat vizsgálata, és a szóalakok felbontása a **történetiség** szempontjának bevezetésével egészült ki. A nyelvek létrejöttét, a gyökök keletkezését kutatták. Lord Monboddó szerint a nyelvekben először gyökök keletkeztek, eleinte a primitív szükségletek szerint csak kevés. A barbár nyelvek meg is maradtak ennél a foknál, és az újabb fogalmakat újabb gyökökkel fejezték ki, vagy egy gyöknek túl sok értelme lett. A fejlettebb nyelvekben viszont megjelent a képzés és az összetétel, és a grammatika művészete által a gyökökből származékok keletkeztek. A gyökökből származtatott újabb szavak által ugyanis lehetővé vált, hogy a beszélők pontosan kifejezhessék a gondolataikat, de a lehető legkevesebb szóval, és az összefüggéseket érzékeltetve, a fülnek megfelelő hangokkal (Monboddó 1809: 7–9).

A korban fontos kutatásokat végző szellemi központ, a **göttingai egyetem** egy – azóta félreértelmezett – paradigmát hozott létre. (l. Békés Vera 1997) A központi kérdés a nyelv **teremtő erejének** megnyilvánulása lett a nyelvekben, a nyelvek kifejlődésének kérdése összekapcsolódott az antikvitásból eredő **nominációval**. A gyökök hangalakja ezek alapján nem véletlen, hanem közvetlenül, hangutánzásal vagy áttételesen, hangszimbolikával festik a kifejezni kívánt tárgy vagy fogalom egy lényeges jegyét. Magyar szerzőknél is sok helyen megtalálható ez az elmélet, a Czuczor–Fogarasi-szótár előszavával nagyjából megegyező okfejtést olvashatunk Teleki József híres 1816-os pályamunkájában (l. Teleki 1988).

Révait ugyan a történeti nyelvészet korai képviselőjeként szokták számon tartani, mégis, az *Elaboratior Grammaticájának* III. kötetének bevezetőjében (1908) ugyanazt az okfejtést találjuk, amit Czuczoréknál vagy Telekinél. Leegyszerűsítve és nagy vonalakban az elmélet szerint a nyelvek történetében először tagolatlan indulatszavak voltak, majd megjelentek a tagolt hangok. Először hangutánzó szavak pl. *bő-g* keletkeztek, majd ott, ahol elvont fogalmat kellett kifejezni, hangulatfestők pl. *vil-*. A gyök hangalakja a fogalom egy lényeges jegyét emeli ki, de a többi jegyet is értjük alatta a **pars pro toto** elve alapján. A gyökök **egytagúak** voltak, CV, majd CVC felépítéssel, ezeknek a gyököknek a száma egy nyelvben néhány száz. Az újabb fogalmak kifejezésére vagy a meglévő gyökök kaptak új jelentést, pl. *szem* 'oculus' > 'gramen', vagy a hangalakot változtatták el (ma: szóhasadás), mint *agy* → *ágy*. A fejletlenebb nyelvek itt megrekedtek, a fejlettebbek a gyököket egy szóba vonva össze többtagú elemeket hoztak létre. (Teleki 1988: 30–54; Révai 1908: 3–13).

A göttingai paradigmában a nyelvek közti kapcsolatot a **hasonlóság** (*affinitas*) szempontjából vizsgálták, tehát azt kutatták, hol nyilvánul meg hasonlóképp a nyelv teremtő ereje, akár a gyökökben, akár a nyelvi szerkezetben. Ezért a hasonlításhoz minél több nyelvből gyűjtöttek anyagot. Révai *Elaboratior grammaticája* is (uott) azt mondja, hogy „nyelvünk titkait a hasonló (*affinis*) nyelvek segítségével kell

kikutatni. A nyelv leszármazásának, a genetikai kapcsolatnak a megállapítása a hasonlításnak egy későbbi, és nem elsődlegesen célzott, eredménye lehetett. A későbbi történeti-összehasonlító vizsgálat azután a maga szempontjából e hasonlításokat rokonságkeresésnek értékelte, és így is ítélte meg, lásd például Gyarmathi *Affinitásának* esetét.

A gyökre többféle **meghatározást** olvashatunk. Az 1840-es akadémiai határozat (ez a Nagyszótár készítéséről szólt) csak annyit mondott, hogy „gyökszónak hivatik az, mely nincsen szóképző által alkotva.” Révainál (1908: 9) a *radix* lehet: *radix nuda* ’puszta tő’, egytagú hangutánzó szavacska (*vocula*). Ez többnyire csak más gyökökkel együtt fordul elő, mint *sü-l*, *sü-t*. A más gyökökkel összekapcsolódott gyök a *radix formata* ’formált gyök’, előbbi példánknál maradva a *sül* és a *süt*. Ezekben a *sü* jelentése ’assatio’, a *-t* képző a *te-sz* gyökből ered, a *-l* pedig az *el*-ből. Révainál találjuk azt a héber grammatikák hatásából eredő felfogást, hogy eredetileg minden toldalék maga is fogalmi jelentésű gyökből lett (mai szakszóval: grammatikalizálódott). „A képző toldalékok (*affixa affirmativa*) az eredeti gyököket (*radices primitivas*), amelyeknek elsődleges jelentésük van, másodlagos jelentéssel növelik. Ezeket magukkal hozzák, a sajátjuk, ezért jelentésszerű szavak eredetileg.” A hozzátoldott gyök azonban elveszítheti a magánhangzóját, ezért, mint az itteni példában is, a formált gyök is egy szótagú lehet. Révai egyébként más toldalékokról, nem csak a képzőkről is azt tartja, hogy önálló jelentésű elemekből lettek, mint a határozóragok, vagy a személyes névmási eredetű igeragok és birtokos személyjelek (1908: 11).

A magyar nyelv szótárának bevezetője alapján **összefoglalva a gyök meghatározását**, (1862) a gyök „a szónak azon egytagú elemi része, melynek nincs többé önállósága, köz használatú értelme, milyen pl. *dar* a *darab*, *darabol* stb. szókban.” A Nagyszótár szerint a gyök lehet önállóan is megjelenő, élő gyökszó, mint *az*, *ez*, *él*, *hal*, *rosz*, *tör*, és lehet csupán más gyökkel társulva létező, mint pl. *am*, *em* (az *amaz*, *emez* szókban) *hal* (*halad*, *halaszt* szókban), *roz*, *dar* stb. Ha van bennük közös elem, melyet a nyelvérzék el tud választani,

ennek **gyökelem** (szócsíra) a neve, pl. *rogy*-(ik), *rossz rom* közös eleme a *ro* szócsíra. A felosztása szerint **törzs** vagy **tőszó** az a szó vagy szó-rész, mely módosult gyök, és akár önálló szó, akár csak elvont szórész lehet, pl. *ol* (önálló) és *roml* (mint *romlik* alapja), továbbá *romlad* (mint *romladék* alapja), *rombol*.

A romantikus szemlélet a gyökök alakját a nyelvek eredetiségével hozta összefüggésbe. Eszerint az eredeti nyelvek a gyököket eredeti formájukban őrzik, a belőlük származott nyelvekben ezek elváltoznak. A történet folyamán minden nyelvben elváltozhat a szavak hangalakja, ez azért káros, mert elfedi az eredeti kapcsolatot a hangalak és a jelölt fogalom közt. Minél inkább őrzik egy nyelv a gyökök eredeti hangalakját, és minél inkább őrzik a gyökből való levezetés rendszerét, annál értékesebb. A magyar nyelvet Czuczorék és kortársaik azért tekintették értékesnek, mert szerintük a gyökök jobbra eredeti alakjukban őrződtek meg.

A Czuczor–Fogarasi-szótár romantikus holisztikus nyelvszemlélete, az „észleleti nyelvhasználat” mellett megjelent egy másik iskola is. Ez a mechanikus, pozitivisták szemléletű, kizárólag a nyelvek genetikai kapcsolatát, leszármazását, az alapnyelvet kutató **történeti nyelvészet**, főleg az újgrammatikus iskola, ahol a hasonlításnak a nyelvi **rokonság** igazolása lett a célja. Ez az iskola a másik kutatást a maga szemszögéből értelmezte, és meglehetősen türelmetlenül viselkedett vele szemben. A történeti nyelvészet meghatározó lett, a göttingai iskola szemlélete pedig feledésbe merült, a tudománytörténetben is csak most kezd helyére kerülni. A mai nyelvtudomány is teljesen más felfogásban gondolkodik, mint a romantikus iskola. A göttingai paradigma kiindulása, alapfogalmai, kutatási céljai a modern nyelvészet keretében nem értelmezhetők, vagy éppen ellentétben állnak vele. A modern nyelvészet a Czuczor–Fogarasi-szótár több alapelvével nem ért egyet. A szóelemekre bontás a tő és a toldalékok szétválasztását jelenti, a szócsíra fogalma ismeretlen. Saussure óta alapvetőnek tekintik, hogy az alapszavakban a jelölő és a jelölt közti kapcsolat önkényes (a származékok az alapszavukhoz képest motiváltak). Az etimológiai

vizsgálatokban feleslegesnek tartják a magyarral nem rokon, és vele érintkezésbe sem került nyelvek bevonását. Ugyanakkor a gyakorlatban a Nagyszótár által jelzett összefüggések sokszor adtak inspirációt a szókincs belső kapcsolatainak kutatásában.

Ami pedig a terminust illeti, a mai magyar nyelvészeti terminológiában a *gyök* helyett a *tő* szakszó használatos. A *tő* terminus szintén a *radix*-ra megy vissza, de nem kötődik a gyökelmélethez, és a *tő* nem osztható kisebb részekre.

HIVATKOZÁSOK

- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin betűk.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára* 1. Pest: Emich Gusztáv kiadása.
- Cser András 2010. A szótő és a toldalék fogalmainak megjelenése a korai magyar nyelvtanokban. Előadás a „20 éves az Elméleti nyelvészet szak” c. konferencián. 2010. november 25–27.
- Schottel, Justus Georg 1663. *Ausführliche Arbeit von der teutschen Hauptsprache*. Braunschweig. Nachdruck: Tübingen 1967.
- Komáromi Csipkés György 1654. *Schola Hebraica*. Ultrajecti.
- Komáromi Csipkés György 1655. *Hungaria Illustrata*. Ultrajecti.
- Lambert, J. H. 1764. *Neues Organon*. Leipzig.
- Meier-Oeser, Stephan 2004. Wurzelwort; Stammwort; Urwort. In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* Bd. 12. col. 1093–1097. Basel.
- Monboddo, Lord James Burnet 1809. *Origin and progress of language*. I. vol. Edinburgh, Smelley. <http://books.google.hu/books?id=2xELAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>
- Pereszlényi Pál 1682. *Grammatica Linguae Ungaricae*. Soc. Ies., Tyrnaviae.
- Priscianus, Grammaticus Caesariensis 1961. *Institvionvm Grammaticorvm libri XVIII*. Ex rec. M. Hertzii. Vol. I. Libri I–XII. In: Keil: *Grammatici Latini*, Teubner.
- Johannes Reuchlin 1506. *Rudimenta linguae Hebraeicae*. Pforzheim.
- Révai Miklós 1908. *Elaboratio grammatica* III. ed. Simonyi Zsigmond, Franklin Társulat, Budapest.
- Taylor, Daniel J. 1995. Classical Linguistic: An Overview. In: E. F. K. Koerner and R. E. Asher eds. *Concise History of the Language Sciences*. 83–90. Cambridge: Pergamon.

- Teleki József 1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Szerk. Éder Zoltán. Budapest: Szépirodalmi.
- Tótfalusi Kis Miklós 1697. *Ratiocinatio de Orthographia*. Claudiopoli.
- Varro, Marcus Terentius 1885. *De lingua Latina*. Ed. Leonard Spengel. Weidmann, Berlin.

BÉKÉS VERA

tudományos főmunkatárs, MTA BTK Filozófiai Intézet

GRÓF TELEKI JÓZSEF SZÓTÁRTUDOMÁNYI ELVEI, A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG GYAKORLATA ÉS A NAGYSZÓTÁR¹

„Mert a' nemes kebelnek azon öntudaton kívül, melly a' híven teljesített kötelemmel jár, nem lehet szebb jutalma azon elismerésnél, mellyet az igazságos maradék a' már elhaltak nevét a' feledéstől megőrizni törekszik.”²

Dolgozatomban a hazai tudomány és politika történetének egykor kimagasló, ám – érthetetlen módon – mára úgyszólván teljesen elfeledett alakjáról, a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről, gróf széki Teleki Józsefről (1790–1855) és különösen nyelvbölcseleti munkásságáról írok. Teleki József a koronaőr és könyvtáralapító egykori utazó, Teleki József gróf (1738–1796) unokája, Teleki László gróf (1764–1821) fia Pesten született, 1790-ben. Féltestvére volt, majd apjuk halála után gyámja is lett Teleki Lászlónak (1811–1861), a liberális főrendi ellenzék későbbi vezérének. A széki Telekiek évszázadok óta az ország legműveltebb és legképzettebb alkotó egyéniségei közé tartoztak, akik aktív közigazgatási, oktatás- és egyházpolitikai tevékenységük mellett behatóan ismerték és nagyra becsülték koruk tudományos eredményeit, s maguk is jelentős kulturális örökséget hagytak hátra (vö. Bajza József 1846; F. Csanak Dóra 1983). Mindezek a vonások az ifjabb Teleki Józsefet is jellemezték, ahogyan kitűnik ez, egyebek között, a halála alkalmából született gyászbeszédekből és az emlékezetének szentelt felolvasásokból.

Teleki József tanulmányait Kolozsvárott, a pesti jogi egyetemen, majd neves német egyetemeken folytatta. Toldy Ferenc emlékezésében külön is szólt arról, hogy Telekit egykori göttingai professzorai még tizenöt év múltán is milyen szeretettel és nagyrabecsüléssel emlegették. A már fiatalon komoly szaktekintélyre szert tett gróf a Magyar Tudós Társaság egyik aktív kezdeményezője lett, majd annak megalapításától kezdve két és fél évtizeden át egészen haláláig, a Magyar Tudós Társaság elnökeként szolgálta a magyar tudományosság ügyét. Mind eközben magas állami és egyházi hivatalokat is betöltött: 1840-ben országgyűlési koronaőr, majd 1842-ben Erdély kormányzója lett. Egész pályája során gyarapította az Akadémia könyvtárát és gyűjteményét. Végrendeletében a családi könyvtár, a nevezetes Teleki Téka őt illető részét, valamint tudományos munkáit illető tekintélyes honoráriumát is az Akadémiára hagyta. Annál is érthetlenebb, hogy munkásságát – ezen belül különösen tudományos műveit – ma jószerivel nem is ismerjük. A szűkebb nyelvész és történész szakma a kerek évfordulókon természetesen tisztelettel emlékezik meg személyéről.³

Elsősorban az Akadémia első elnökének könyvtáralapító és gyarapító tevékenységét méltatják, ám tudományos teljesítményét legfeljebb történeti kuriózumként tartják számon. Annak okára nemigen tudok magyarázatot adni, hogy miért merült szinte teljesen feledésbe például a hatalmas történeti-filológiai kutatómunkán alapuló, sok kötetes műve, *A Hunyadiak kora*, de úgy gondolom, hogy mind a történészek, mind pedig a tudománytörténészek számára igencsak időszerű feladat lenne ennek a monumentális, komplex társadalomtörténeti munkának az újrafelfedezése. Teleki nyelv- és szótártudományi munkásságát talán inkább ismerik, bár hosszú ideig ezt is csak egy tágabb kontextusban, az irodalom- és eszmetörténet keretei között tárgyalták a Kazinczyt és korát kutató szakemberek.

Születtek persze régebben is Teleki nyelvészetét elemző írások. Egyik fontos nyelvbölcseleti művét pedig (*A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által*) a Szépirodalmi Kiadó alapos

tanulmány kíséretében, mai helyesírással és az eredeti terjedelmes jegyzetapparátus java részének elhagyásával, mintegy negyed százada újból kiadta.⁴

Az utóbbi időben időszerű feladattá vált, hogy újból áttanulmányozzuk Telekinek kifejezetten a nyelvre, nyelvtudományra illetve a szótárírással kapcsolatos elveit, s ezt nem másnak, mint a Czuczor–Fogarasi-szótárnak és a hozzá kapcsolódó, meg-megújuló vitáknak köszönhetjük. A Nagyszótár első kötetének *Előbeszédében* ugyanis világosan ott áll, hogy: „E terv első része, gróf Teleki József akadémiai elnöknek, alapul elfogadott, koszorús munkája (*Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése módja*. Pest, 1821.) után készítve, előleges tudomásul a tagok számára, 1834. kinyomatott” (CzF. 1: 2). Itt jegyezzük meg, hogy Teleki mindvégig rendkívül fontosnak tartotta a szótár ügyét. Minden befolyását latba vetette például az 1849-ben fogvatartott Czuczor rabságának könnyebbé tételére, és mielőbbi kiszabadítására.⁵

A tanulmányait éppen befejező fiatal Teleki József két jelíges munkával jelentkezett a Marczibányi alapítvány által hirdetett pályázatra, melyek egymás után, 1816-ban és 1818-ban, elnyerték a Marczibányi pályázat díjait, s melyeket Horvát Mihály adatott ki 1821-ben. E munkákat mind a kortársak, mind az utókor – a mai szakirodalom is – általában úgy ítéli meg, hogy korának tudományos színvonalán álló, átfogó, tárgyilagos rendszerezése és összegzése a nyelvújítás honi és külföldi eredményeinek, s így módon *előkészítője* volt a romantika győzelmének.⁶

Korábbi tanulmányaimban arra jutottam, és amellett érveltem, hogy *A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szóllásmódok által* (Teleki 1821a) és az *Egy tökéletes magyar Szótár' Elrendelése, készítési módja* (Teleki 1821b), c. díjnyertes pályaművek⁷ jelentősége ennél is nagyobb. Teleki **nem lezárta a korai nyelvújítási harcokat** – ezt Kazinczy megtette –, hanem **túllépett** rajtuk. Az eszmetörténeti folytonosságot, az előzményeket pedig **nem** az ortológusok és neológusok szenvedélyes összecsapásaiban, hanem sokkal inkább **a fő vitákon kívül eső, integrálatlan** eszmékben, koncepciókban találhatjuk meg (vö. Békés 1997: 113).

A Kazinczy nevével fémjelzett nyelvújítási pennaháborúk korai szakaszának lezárulása nyomán, igény támadt a kor színvonalán álló, új szellemű tudományos nyelvkoncepció kidolgozására. Ez azt is jelentette, hogy az új nyelvtudomány feladata már nem az, hogy a felvilágosodás szellemében „...a lehető legjobban csökkentsék a szabálytalanságot, és tőlük telhetően kijavítsák azt, amit a nép véletlenül alkotott meg” (d’Alambert), hanem az, hogy a nyelv „**saját kebeléből**” fejtsek ki működésének alapelveit, s anélkül, hogy a folyamat lényegét akadályoznák, a nyelvi forrongásnak „szerentsés kimenetelét előmozdítsák”, a „dolgozó erőnek jó irányt adjanak”, és „a’ jónak a’ rosszal való elveszését akadályozzák” (Teleki 1821b: 10). A korszellem változását jól mutatja, hogy jóllehet, az 1815-ös Marczibányi-pályatételt még egy, lényegében a felvilágosodást jellemző eszme, a „tökéletes nyelv” ideájának jegyében írták ki, úgy, hogy az előre megadott szempontok szerint a pályázóknak egyforma hangsúlyt kellett fektetniük a nyelv belső történeteire, grammatikájára és az európai tudós nyelvek példáira. („Minő tudományos rendszabások szerint kellene és lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a’ magyar nyelvet bővíteni a’ különböző tudományokra és mesterségekre nézve? Elkerülhetetlenül megkívántatnék a’ megfejtésben, hogy a’ magyar nyelv’ belső történetei, grammatikai alkotmánya, az európai tudós nyelveknek példái és az a tekintet, hogy a’ magyar nyelv napkeleti nyelv, folyvást szem előtt tartassék”; valamint: „Melyik volna azon legalkalmasb mód, mely szerint egy tökéletes magyar szókönyvet [lexicont] lehetne szerkeszteni? Ki kellene-e ennek a’ nyelvnek a’ régiségeire, tartománybéli szavakra, szólásmódokra vagy a’ magyar nyelvnek különféle dialectusaira is terjedni? Melyik legrövidebb úton lehetne a’ legalkalmasb módot végrehajtani?”) Az ifjú Teleki József azonban jelígével ellátott, és később díjnyertes pályaműveiben már **nem a nyelvideállal** vetette egybe nyelvünket. Éppen ellenkezőleg, abból indult ki, hogy a nyelv-ideál fogalma **egyáltalán nem alkalmas arra**, hogy egy valóságos, élő nyelvet hozzáidomítsunk: „Valamint képtelenség a’ *tökéletesebb alkotású idegen nyelvnek* honi nyelvünk helyett való *elfogadását* óhajtani,

éppen olly megfoghatatlan balgaság volna eszünkben egy tökéletes *nyelvbéli ideált* felállítani, és nyelvünknek ahhoz való alkalmaztatását *erőltetni*” (Teleki 1821a: 315; Teleki 1988: 325 [Kiem. B. V.]).

A nyelvi tökéletesség ismérveit elemezve (vö. Balázs 1980: 188–215) Teleki rámutatott, hogy egyrészt: egyetlen valóságos, élő nyelvben sem teljesülhet egyszerre ezen elvont szempontok együttese. Másrészt: nincs az a nyelv, amely akár egyetlen követelmény szempontjából tekintve is abszolút tökéletes volna. Harmadrészt pedig: hiába akadna is olyan nyelv, amelyik ezt az elvont nyelvi eszményt a lehető leginkább megközelíti, – ilyen a görög – „mégsem jutott egy nemzetnek is eszébe, hogy azt a maga anyanyelvével felcserélje”! Ebben az érvelésben a romantika nyelvbölcseletének alapeszméje nyer kifejezést. A nemzeti nyelv, az anyanyelv nem csupán valamilyen – mégoly nemes – célra használatos eszköz, gondolkodásunkhoz képest külső, tehát akár szabadon csereberélhető organon, hanem beszélőinek gondolkodásmódját világlátását befolyásoló **organizmus**, egy, a közösséghez szervesen hozzátartozó, tagjai számára közvetlenül adott önálló minőség. Ehhez a mindenekelőtt Herdertől kezdeményezett és a német romantikus iskola által kidolgozott organizmus-elvhez Teleki egész pályája során ragaszkodott. Nem véletlenül hangsúlyozta később, mint az akadémia elnöke: „Ha a’ nyelvet eredeti rendeltetéséhez képest csak úgy tekinthetjük, mint gondolataink, eszméink és óhajtásaink közlésének eszközét, úgy valóban a’ nemzeteknek nincs okok honi nyelvükhöz különösen ragaszkodni; hanem minden nemzet annak elmellőzésével válassza azt, melly a’ gondolatokat leghelyesebben, az eszméket leghatározottabban, a’ fogalmakat legpontosabban, az óhajtásokat legtisztábban kiteszi. De a nyelvnek nemcsak eszünkkel van baja, annak szívet szívvel összekötni, érzelmeket *gerjeszteni*, az emberek belsejébe *hatni*, indulatokat *mozgásba hozni* is kell. És éppen ez az, mit nem tehet az egyes nemzeteknél minden nyelv egyformán; ez az, mi szükségessé teszi a nyelvek különbségét a’ nemzetek közt”(Ak. Évk. II. 190. Idézi Csúri 1909: 16).

Folytatva a vizsgálódást, érdemes megemlítenünk Telekinek egy további, eredeti elképzelését a nyelvi törvény fogalmáról, mely,

ha közvetlenül nem is, de közvetve feltehetően ösztönzően hatott nálunk a romantikus nyelvmetafizikai kutatásokra. A magyar nyelv tökéletesítéséről írott műve IV. részének 5. szakaszában különbséget tesz a nyelv ún. **törvényessége** és ún. **regulássága** között: „A’ *regulásságot* az itten vett értelemben a’ *törvényességtől* meg kell különböztetnünk. Törvényes majd’ minden nyelv, mert vannak *törvényei*. A’ *regulásság* a’ *törvények egyszerűségében, tsekély számában* és a’ *kifogások [kivételek] ... elenyészésében* kerestethetik.”⁸ A törvény és a regula ontológiailag eltérő funkcióinak megvilágítására, valamint a regulásság és regulátlanság összevetésére a **kertek hasonlatát** hívja segítségül.⁹

Ahogy a francia kertben „a’ kimért folyásoktól soha el nem térhető vagy a’ hydraulica törvényei szerint egyenesen az ég boltozatja felé lökött *vizek*”, ugyanúgy az angol kertben „szabadon csergedező, de mégis folyásokban a’ kimért úttól eltérni nem merő *hűs patakocskák*” **egyazon törvénynek** engedelmesskednek, s a különbségük a meder szabályos vagy szabályozatlan voltában – a regulásságuk meglétében vagy annak hiányában – van; éppígy minden nyelv „*törvényes*”, jóllehet vannak köztük regulás és regulátlan nyelvek. A **törvények** jelentik a nyelvek létezésének egyáltalában vett feltételeit, a **regulákat** pedig azok a konkrét működési szabályok teszik ki a rendszeren belül, melyek meghatározzák az elemek jellemző tulajdonságait. Ezen elvek szerint minden nyelvben két ellentétes tendencia érvényesül egyidejűleg: egyrészt törekvés a szabályosságra, másfelől a szabály alól való kivételre. Teleki felveti azt a nyelvészetben azóta igazolt, de általánosabb (és a bármilyen paradigma-felfogást valló tudományfilozófiai elméletek számára különösen izgalmas) gondolatot, hogy a szabálytól való eltérések, a „kifogások” „hasonlóképpen lehetnek kisebb kiterjedésű törvények” (Teleki 1821a: 311. jegyz.).

A regulásság mértéke a különböző nyelvekben eltérő. A szabályosság (szabályozottság) önmagában nem tesz értékesebbé egy nyelvet, hiszen a „bámulásra indító felséges regulásság” a maga nemében éppen olyan értékes tulajdonsága lehet az egyik nyelvnek, mint a másíknak

a rá jellemző „bájoló regulálatlanság”. Sőt, igazi szépséget csak akkor nyerhet a nyelv, ha benne mindkét tendencia – érvényesülési körén nem lépve túl – szabadon törekedhet az egész nyelv egységének fenntartására, karakterének szorgos őrzésére.¹⁰

A romantika nyelvfilozófiájában mindenütt és mindvégig, sőt, későbbi zárványaiban is fel-felbukkan a nyelv kettős meghatározottságának itt megpendített gondolata. S az is tény, hogy e paradigmában a nyelv transzcendentális vizsgálatát, a „miértnek is miértjét kutatni”, ha nem is tartották az egyes eredményeket feltétlenül elfogadhatónak, a vizsgálódás **legitim voltát** még a legszélsőségesebb hangmetafizikák művelőitől sem vitatták el. Teleki a továbbiakban nem foglalkozott részletesen a nyelv metafizikai törvényeivel, csak arra tett kísérletet, hogy a nyelvünkől kiolvasható regulákból következtessen a nyelv-művelés helyes és kívánatos módszereire. S azt láthatjuk, hogy amikor megfogalmazta a tervezett Nyelv-művelő Társaság céljait, akkor kifejezetten és tudatosan elhatárolta azt a klasszikus Akadémiák (mint az itáliai Academia della Crusca és a Francia Akadémia) nyelvszabályozó működésétől: „...az illy veszedelmes egygyezetek ..., mellyek diktátoros hatalmok által a’ nyelvművelés arany szabadságát merészen elfojtván, egész nemzeteket és több századokat tsúfos békóba tudtak vetni, az én szemeim előtt is a’ legnagyobb szörnyetegek, a’ sötét századoknak legiszonyúbb szüleményei”(Teleki 1821b: 12).

Teleki itt körvonalazott elveit kezdettől magáénak vallotta a szellemi élet új stílusát meghonosítani törekvő Magyar Tudós Társaság, a későbbi Tudományos Akadémia is:

„A magyar akadémia nem minden büszkeség nélkül vallhatja, hogy amely pilléreket annyi nagy nevű előd el nem bírt kerülni, az *irodalmi tekintély kemény szikláit*, a mienk, Excellentiád öntudatosan bölcs vezérlete mellett és által, csakugyan *szerentsésen elkerülte*” – így foglalta össze Toldy Ferenc az akadémia alapeszméit abban a búcsúbeszédben, amelyet 1842-ben, az erdélyi koronaőri szolgálatra induló Teleki Józsefhez intézett. „Igaz, – folytatta a főtítkár – hogy a polgári és szellemi nagykorúság e századában a régi akadémiák zsarnokságát

felélesztteni többé nem lehetett: ennek kora lejárt, s különben is a magyar tudós társaság nem udvar által udvari célokra alkottatott, s így hatalmat, mint egykor XIV. Lajosé, az álladalomban nem képezhetett: de azért nem kisebb nagyméltóságodnak s ezen Átala vezérelt területnek érdeme, hogy *sem fényes példák, sem érdek, hiúság és befolyási vágy által eltántorítva, hanem korának és helyzetének követeléseit tökéletesen megértve*, ámbár kezdetben egy tudományos, és kivált nyelvtani törvényszék iránt sem írók, sem közönség részéről a szükséges fogékonyság nem hiányzott – mégis e vezérigének hódolt: *Győzzön, mi a jobb!* S megelégedve az elszórt erők központosítója, az eligazodásra szükségesek gyűjtője, soknak előkészítője, mi egyesektől nem telik, okok szerint alakuló kiegyenledés eszközlője lenni: nem csak körén kívül, de saját tagjaira nézve is a véleményfüggetlenséget irántűnek ismerte, szabad fejlődést engedett, sőt maga élesztett nyelvben és tan dolgában egyformán.”¹¹

Ugyanezek az elvek vezérelték a kezdetektől Telekit, aki már ifjúkori pályamunkájában így fogalmazta meg a leendő szótár jelentőségét: „...a’ nyelv további kimíveltetésére, ha örökkön örökké setétségben tapogatni nem akarunk, szükségképen tudnunk kell annak mostani állapotját a’ maga egész kiterjedésében; mi vezethetne erre bizonyosabban, mint egy illy Szótár? Ez mutathatja meg, hogy miben bő, miben szűk, hol kell és hol nem kell bővítenünk, ez teszi nyilvánosságossá az Analogyának a’ nyelv gazdagítására olly szükséges szabásait, a’ szavak nemzésében eddig megfogadott törvényeket, az egygyes esetekben kifejtván. E’ nélkül az eddig tett újítások és alkotott új szavak egygy nagy egészbe nem foglalhatnak, elégségesen nem rostáltatván meg és azoknak foganatossága mindég egyedül a’ lassan mászó nyelvszokástól fog függeni. E’ nélkül a’ legszorgalmasabb író sem kerülheti el, hogy némelly hibás szavakat ne fogadjon el, némelyekkel helytelen értelmökben és rosszul ne éljen, minden egyes szavaknak kedvéért a’ régi és mostani üdőknek legjobb íróikat nem hanyatván fel, hogy azokból a szükséges utasítást kivehesse, mellyet mint egy illy szótárból könnyű bajjal nyerhet. Mindaddig tehát, míg *eggy illy szótárunk nem lesz, nyelvünknek szerentsés további kimíveltetését nem*

reménylhetjük, és mind addig, a' nyelvre nézve minden tekintetben klasszisos munkákat tudóssainktól nem várhatunk" (Teleki 1821b: 8 [Kiem. B. V.]).

A fentiekből kiviláglik Teleki legfontosabb alapelve: a nyelvtudós-nak, ha nem akarja elvont, erőltetett törvényekkel szabályozni a nyelvet – ami egyéként is a nyelv természetének félreértésén alapuló, hiábavaló erőlködés –, akkor a nyelvi törvényeket nem valamiféle univerzális nyelveszményből, hanem **magából a szüntelenül változó nyelvből**, elsősorban jelenének és közelmúltjának történeti eseményeiből kell kiolvasnia. Szavaink értelmét elsődlegesen nyelvünkől (a nyelvszokásból és az etimológia útján), más nyelvek segítségével nélkül kell kifejtenuünk úgy, amint a divatban volt, van vagy lehetne. Nem kell és nem is lehetséges örök, változatlan szabályokban rögzíteni a szavak értelmének meghatározását, s éppígy nem kell és nem is lehet a rokon értelmű szavak közötti „kényes különbség” kifejtésére nézve elvont, „közönséges törvényeket” megállapítani. Az irányadó mintát nem a mechanikusan levezetett törvények, hanem a természetes nyelvérzékükre hagyatkozó legjobb eredeti **íróink művei** adják: „a' bizonytalan okoskodásokon épült állításokból valóságos históriai Datumokat következtetni nem lehet, a' jelenvaló állapotot az előadásban megváltoztatni nem szabad; a' jövődöre adott javaslatokat szoros változhatatlan törvények színe alatt felállítani veszedelmes” (Teleki 1821b: 11).

A nyelv élő organizmus: nem érdemes és nem is szabad tehát univerzalisztikus elvekből levezetett – melyek leggyakrabban fogyatékos indukción alapulnak – mechanikusan érvényesítendő törvényekkel szabályozni. „A' Frantzia Akadémiának, melly maga hitt büszkeségét megkülönböztetésül választott mondásában (pour l'éterinté [sic!]) eléggé kijelentette, diktátoros hangján írt Szótára a' nyelvet szoros békóba vetvén, annak többet árt, mint használ” – figyelmeztetett az ifjú Teleki¹².

Az Akadémia és a Szótár történetével foglalkozó kutatók sokat vitáztak azon, hogy vajon az akadémia eredetileg beérte-e volna egy

előkészítő, csupán értelmező szótárral, s csak „az etimológiai részt felvenni kívánó Czuczor és Fogarasi vitte lejtőre a szótár ügyét” (l. Gáldi 1957b: 91), avagy „a felelősség alól az Akadémia akkori nyelvtudományi osztályának tagjai sem menthetőek fel” (l. Viszota 1909: 63). Kétségtelen tény, hogy a Szótár terve együtt született az Akadémia eszméjével, és a Teleki József elnökletével megalakult Tudós Társaság „Alaprajzában” kötelezte magát a magyar nyelv lehetőségig teljes szótárának elkészítésére. A Nagyszótár munkálatainak minden állomását az Akadémia kezdettől fogva figyelemmel kísérte és őszinte helyesléssel nyugtázta, majd elkészültét önnön győzelmeként is ünnepelte. A Tudós Társaságnak kezdetektől joga és módja volt elhárítani magától a felelősséget, ha valamilyen elképzeléssel vagy módszerrel nem értett egyet. Elég a számos példa közül csak a Bugát Pál akadémikus alkotta *Szócsintan* elutasítására gondolni, vagy arra, amikor határozottan elvetették Folnesics próbálkozását, aki a hím- és nőnevek bevezetésére tett kísérletet a magyar nyelvbe, (ez utóbbit Teleki, már a pályaművében is, mint elrettentő példát említette). A közkedvelt író, Vajda Péter javaslatait sem fogadták el, aki a melléknevek analógiájára az igék fokozását szerette volna meghonosítani. Érdemes ezzel kapcsolatban idézni Ballagit:

„Tudtommal csak egy hazai író merte öntudatosan a nyelvtörvények által szabott határokon túllúzni újításait, s ez a mindenben eredeti lelkes barátom, Vajda Péter volt, ki „a haladás szellemének” ajánlott és 1835-ben Kassán kijött 'Magyar Nyelvtudomány'-ban a határozatlan módnak egy múlt időbeli alakját veszi fel: verteni, vertendem, vertened, vertenie, stb. Az Őszinte Beszédek című munkájában pedig azt javasolja, hogy a jobban feszít helyett mondjuk: feszebbít, legfeszebbít, vagy feszbit, legfeszbit... – úgymond – az igében is részesülőjénél fogva melléknév lappang, s ha ezt lehet fokozni, miért ne amazt is. Vajda nem ok nélkül, korának egyik legkedveltebb írója volt, s mégis – ez úton senki sem követte ... miért? Mert a nemzet a maga valójából magát ki nem forgattathatja a legszeretettebb embere kedvéért sem” (Ballagi 1857: 418).

Ismeretes, hogy már a CzF. első kötetének megjelenésekor több bírálat is érte a szerzőket, amiért a szócikkekben nem adtak a magyar értelmezés mellé „szakszerű”, azaz latin illetve német nyelvű meghatározást. Tudnunk kell azonban, hogy mindez nem pusztán a két szerző személyes újítása volt, hanem olyan, a nyelvfilozófiai koncepciójukból következő, tudatosan vállalt és alkalmazott módszer, melyet Teleki tervezetéből merítettek. Teleki ugyanis már a pályaművében kifejtette, hogy „A’ magyar nyelv’ számára alkotandó szótár készítésében ...[a]’ több nemzet által tett eddigi fáradozásokat sinor mértékül sok részben használhatjuk ugyan, de azokhoz rabszolgai módon magunkat nem köthetjük, nyelvünknek különböző természetére, történeteire, állapotjára és szükségéire mindig ügyelnünk szükséges lévén”, ezért idegen nyelvekre „majdnem semmi tekintetet” sem kell vetnünk” (Teleki 1821b: 12).

1831-ben a Tudós Társaság megbízásából Vörösmarty Mihály észrevételeket fűzött a Teleki József pályamunkájára alapozott „Belső elrendelés”-hez. Ezekben a megjegyzésekben – amit azután a kisgyűlés el is fogadott, és a szótár készítői ebben a szellemben dolgoztak – Teleki egyes esetekben a felvilágosodás és a romantika elvei között még talán habozó álláspontját egyértelműen a romantika elveivel összhangban módosította. A szavak értelmezésének kérdésében például így szólt a kiegészítő javaslat: „...ha mi úgy kezdjük meg a szótárunkat, hogy a’ megfelelő deák és német szavakat hozzáadjuk, már elvesztettük szemünk elől a’ figyelmünkre legméltóbb czélt, azt tudni illik, hogy *a’ nyelv szavai magából a’ nyelvből fejtsenek ki*, s magyaráztassanak meg. Óhatatlan, hogy midőn deák és német szókat keresünk, valamit szavaink értelméből fel ne áldozzunk. Már csak ez a törekvés, ez a mellékes ügyelés is el fog bennünket szédíteni, s igen könnyen lehetünk hajlandóbbak a’ deák vagy a’ német definíció után határozni meg magyar szavainkat, mint azoknak saját, eredeti jelentését a’ nyelv belsejéből új s vessződséges munkával fölkeresni. Fejtsük ki minden egyes *szavaink’ értelmét úgy a mint az divatban volt, van vagy lehetne, magából a nyelvből*, minden ilyen nyelvekre ügyelés nélkül” (Viszota

1909: 6 [Kiem. B. V.]). A Nagyszótáron dolgozó Czuczor és Fogarasi ezekhez az Akadémia álláspontját képviselő Vörösmarty által megfogalmazott elvekhez tartották magukat.

Teleki József a tekintetben, hogy mit jelent a szótár tökéletessége, elégtelennek ítélte D’Alambert elképzelését. Az enciklopédista szerint egy tökéletes szótárnak magában kell foglalnia az adott nyelv gyermekségének, előmenetelének virágzásának és megromlásának filozófiai történetét. Teleki tovább megy: „...ahhoz, hogy a’ nyelv történeteinek ezen leírása a’ nyelv mostani állapotjára ’s főként pedig a’ jövőre nézve hasznos és gyümöltshozó legyen, ... nem elég azoknak pusztá előadások, hanem megkívántatik, hogy a’ nyelv különböző változásainak okai kifejtessenek, és a’ nyelv mostani állapotja, további kimíveltetése szünet nélkül szem előtt tartassék, azaz a’ nyelv történetei filozófiai módon dolgoztassanak ki” (Teleki 1821b: 10).

Teleki álláspontja tehát, ahogyan minden romantikus nyelvbölcsészé – szemben a felvilágosodás univerzalista nézetével – az anyanyelv jelenre és jövőre orientált, transzcendentális történeti szemléletét tekinti az adekvát filozófiai módszernek. Ennek szellemében dolgozott aztán Czuczor és Fogarasi is. S ezért jelenthette ki Fogarasi a Szótár Utószavában, hogy a szerkesztők nem bocsátkoztak bölcselmi és metafizikai elvek fejtegetésébe, „legfőllebb inductió útján és csak a magyar nyelvre szorítkozva” érintettek egyet s mást, mert az ilyen értelemben felfogott filozófiai szemléletnek **az anyag összeválogatása mikéntjében** kell megmutatkoznia (vö. CzF VI: V/7).

„A’ Szótár szerzőinek filozófiai gondolkodások módja, a’ megkülömböztető jeleknek egyszerre való megragadásában megkívántató gyakoroltságok fogja az illy Sinonimák megkülömböztetésében való nagyobb vagy kisebb szerentséjüket meghatározni.” – ezt fejtegette pályaművében Teleki (1821b: 38), és Czuczorék ennek szellemében gyűjtötték össze a régi, az élő és a nyelvújítás eredményeképpen születő (születésben lévő) – lehetséges – szókincsünket. Ennek jegyében egy lehetőségig tökéletes szótár szóanyagába tehát nemcsak a nyelvünkben bizonyítottan valaha megvolt, illetve a jelenben meglévő,

szabályosan képzett szavakat kell felvenni, hanem: „A’ többek közül a’ helyesen alkotottakon kívül és a felélesztésre méltókon kívül még azok is megkívánják a’ beiktatást [megfelelő minősítést hozzáfűzve], melyek nyelvünknek belső történeteire nézve nevezeteseek, és egygyik vagy másik keletiben levő szó alkotásának megértésére nézve figyelmet érdemelnek vagy nyelvünk természetének kifejezésére szolgálhatnak (Teleki 1821b: 20).

Fontos még egyszer kiemelni, hogy amint fentebb láttuk, Teleki számára a filozófiai módon történő értelem-megragadás nem filozófiai definíciót vagy körülírást jelent! Éppen ellenkezőleg, ő azt hangsúlyozza, hogy: „...a’ helyesen választott példák igen gyakran sokkal nagyobb világot gyűjtanak, mint akármely filozófiai Definitio, akár-mely elmés magyarázat. A’ szükséges helyen, tehát az illy példákkal való élést Szótárunk szerzőinek eléggé nem javasolhatjuk, annyival is inkább, mivel ezek a’ mi legjobb íróinkból vétetvén a’ mit különösen óhajtunk, azok által minden állításaik nagyobb erőt, valamely szent-séget nyernek” (Teleki 1821b: 38).

Nem véletlen, hogy Teleki elhatárolódik a francia enciklopédistáktól, és a legjobb szókönyvek hagyományaihoz fordul. Az a gondolat, hogy a szavak értelme legpontosabban, mintegy kikristályosodva, az irodalmi művekben mutatkozik meg, következik a romantika nyelvszemléletéből, mely mindig feltételez az értelmezés vagy magyarázat kezdetekor egy további elemekre vissza nem bontható, közvetlen mozzanatot, az **írói nyelvérzék**et. Ennek az elvnek a szellemében jártak el a Nagyszótár szerkesztői, amikor a szavak értelmének meghatározásakor a legjobb írók és költők műveire támaszkodtak. Az írói nyelvérzék ugyanis – ahogyan ezt már annak idején a Kazinczyval vitázó Kölcsey Herder nyomán leszögezte – koránt sem önkényes. Hiszen igaz ugyan, hogy „[a] stilisza formálja a nyelvet”, azonban ennek kinyilvánításával még nem mondtunk el mindent. Nyitva hagytuk a leglényegesebb kérdést, azt, hogy „mi formálja hát a stilsztát?”¹³ Az originalitás és az írói önkény nem azonos, sőt, éppenséggel ellentétes fogalmak. Az írói önkény

– hasonlóan a grammatikusához – eltávolít az anyanyelv szellemétől, az írói originalitás ezzel szemben közelít hozzá, kikristályosítja, kifejezi azt.

Szavaink értelmét a nyelvszokás mellett az etimológiából kell kifejtenünk. Bár – a kor egyik példaképével, Adelunggal szólva, Teleki is figyelmeztet: „tudatlanságunk megvallása sehol sem megengedhetőbb, sehol sem inkább kötelességünk, mint az etymológiában” (Teleki 1821b: 41)., de hozzáteszi: el kell találnunk „a’ tsalatkozó hiedelmesség és a’ mindent elfojtó kétségeskedés között való keskeny közép utat”, hiszen „[n]agyok és kétségbe nem hozhatók a’ helyes etymológiának hasznai ..., mi lehet szebb, gyönyörködtetőbb, mint az emberi elme legelső munkásságának megvizsgálása, mi lehet nagyobb, buzdítóbb, mint az egyes szavak, a’ nyelv’ (melly minden tudományunk talpköve) alkotórészei eredetének megvizsgálása” (Teleki 1821b: 40).

Teleki azt is nyomatékosította, hogy a szófejtés során a nyelvtudós nem csupán a régi szavak fejlődéstörténetére kíváncsi; hanem annak megismerése révén a jövőre is tekint: „a’ szavak nemzésének megvizsgálása azoknak valóságos értelmét nyilván megmutathatja, az azokkal való helyesebb élésre vezérelhet bennünket. Valyon a’ nyelvünkben található kifejezések eredetének megvizsgálása nélkül lehetne-e az új szavak alkotására bizonyos szabásokat megállapítanunk?” (Teleki 1821b: 40.)

Ennek az elvnek a szellemében vállalkoztak a szószármaztatás feladatára a Nagyszótár szerkesztői is. Ezért történt, hogy 1847-ben közösen jelentették be az akadémia kisgyűlésén, hogy az értelmezés mellett felveszik a szótárba az etimológiát is; amit a kisgyűlés egyetértően el is fogadott. Toldy Ferencnek, az Akadémia titkárának 1847. évi hivatalos jelentése is egyértelműen azt bizonyítja, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár az akadémia jóváhagyásával nyerte el végső formáját, és lett **értelmező és etimológiai** szótár: „Elfoglalta a két munkás tagot a dolgozat folytatásán kívül a szóelemzés és nyelvhasonlítás is. ... Miután e szerint a nagy szótár két új elemmel kiegészítettett, oly mun-

kának nézhetünk örömmel és bizodalommal elébe, mely a magyar nyelvet anyagi egész mivoltában, szerkezete minden egységeiben, történeti fejlődésében s más vele érintkezett nyelvekhez viszonyában tűntetendi elő, s jövődre mindennemű nyelvbúvárlásban anyagul, irányul és kiindulópontul szolgál. S ezt az akadémia annál biztosabban reményli, mert a dolgozók a követendő elveket és módszert elébb az osztály véleménye alá bocsátván, s ennek helybenhagyását megnyervén, számos cikket terjesztettek elő, mik az akadémiát e részben teljesen megnyugtatták” (I. Ak. Ért. 1851: 297).

A „volt, van vagy lehetne” teljességére való törekvést kell látnunk a szótári tervezetnek abban a pontjában is, amit a nyelvhasználat kereteivel kapcsolatban az akadémia elfogadott: „Mi az etymológiai és nyelvhasználati fejtegetéseknek netán szabandó határokat illeti: hosszas tanácskozás után így nyilatkozott a’ választmány, mi szerint a’ tudva, ’s a’ kétesen idegen szók, mellyek több-kevesebb nyelvészek által ’s nem minden ok nélkül idegennek tartatnak, óvatosan tárgyalassanak és hódíttassanak a magyar nyelv eredeti birtokául. ... E javaslatban az osztály megnyugodván, az a’ két szerkesztőnek figyelmébe ajánlatott” (I. Ak. Ért. 1851: 298).

Az ajánlás úgy szól tehát, hogy ahol és amennyiben lehetséges, a szerkesztők kíséreljenek meg minél több szót magából a magyar nyelvből megfejtetni, vagyis, hogy lehetőleg minél több (akár vitatott eredetű) szavunk esetében legyen a **kiinduló feltevés** az, hogy az illető szóalak lehetséges **belső fejlemény**, s csak akkor vessék el ezt a hipotézist, ha a vizsgálódás nyomán tarthatatlanná válik. E javaslat előzménye – amint láttuk – már Vörösmarty kiegészítő tanulmányában is szerepelt. A szókölcsonzések megállapításáról szólván ő is óvosságra intett: „Semmi esetre sem árt kételkedőknek lennünk ’s hol az idegen származás nem világosan szembe tűnő, csak azt jegyezni meg, hogy [az illető szó] egy vagy több nyelvekkel hasonló ...” (Viszota 1909: 6).

Ismeretes, hogy ez a szempont a későbbiek során különösképpen magára vonta a pozitivisták szellemű nyelvészek haragját. Az 1870-es évektől kezdve a történeti összehasonlító iskola hívei, a Nagyszótár

szófejtésének ezt az eredetileg hangsúlyozottan **módszertani** szempontját – kiragadva saját szövegkörnyezetéből –, Czuczorék dilettantizmusának egyik fő bizonyítékeként tartották számon. „Megvan nekem a két látó szemem?” – fakadt keserű gúnykacajra Szarvas Gábor a Nyelvőr hasábjain, a Nagyszótár erkölcsi és tudományos megsemmisítését célul tűző tanulmányában – „Vagy tán elfeledtem, nem értek jól magyarul? Tudok én még ítélni, nem fogyatkozott meg az értelmem? Csakugyan az van itt kinyomtatva, hogy a’ nyelvtudományi osztály választmánya abban állapodott meg, hogy az oly szók, a melyeknek idegensége kétségtelen, óvatosan bár, de hódíttassanak meg a magyar nyelv eredeti birtokául?” (Szarvas 1878: 70.) Nos: Szarvas Gábor itt – mondhatni, paradigmaticusan – tévedett! Az ő értelmezésében a „nem minden ok nélkül” azonos jelentésű a „kétségtelenül”-l. Felfogásában ráadásul a bizonytalanra, a „lehetséges”-re épített mindenfajta elemzési kísérlet egészen egyszerűen tudománytalan eljárás, s ennél fogva úgymond, tisztességtelen is.

A romantika tudományos elvei alapján a tudománybeli óvatosság két dolgot jelentett: egyfelől óvatosságot az általánosításban, a törvények megállapításában („...nyelv dolgában [pedig] erőltető törvénynek nincs helye” [Fogarasi 1858: 3]), másfelől: óvatosságot a ránk hagyományozódott előítéletekkel és a belőlük fakadó, „mindent elfojtó kétségeskedéseinkkel” szemben. A pozitivizmus óvatossága egészen más értelmű, azt lehet mondani, a két nézet nem pusztán ellentétes egymással, hanem (tudományfilozófiai értelemben) inkomenzurábilis. Utóbbi elvei szerint ugyanis, ami csupán „lehetséges”, az **nem tárgya** a tudománynak. A tudomány csak törvényeket, valamint a segítségükkel megragadható tényeket ismer. S valamely tényről előbb „azt is be kellene bizonyítani, hogy állhat [ott, akkor és úgy, ahogyan feltesszük], azután, ha ez be is volna bizonyítva, az állhat-tól az áll-ig még végtelen hosszú az út” (Szarvas 1877: 24).

Fontos éppen ezért észrevennünk, hogy a témában kibontakozott vita nem az egyes etimológiai javaslatok elfogadható, avagy elvetendő voltáról, hanem a tudományban egyáltalán **elfogadható** és elfoga-

dandó, illetve **elfogadhatatlan módszerről** szól! Úgy tűnik, hogy ekkoriban (és nem korábban) vált döntő vízválasztóvá ez a módszertani kérdés. Korábban ugyanis, amint erre több tudománytörténész is rámutatott, a hasonlítás magyar nyelv-központú szemlélete nem váltott ki ellenkezést, hiszen az egyes divatos irányzatokkal szemben kezdetektől az anyanyelv védelmét is szolgálta.¹⁴ Ám ez a szempont a kiegyezés utáni időszakban már nemigen játszhatott szerepet. Kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy a Nagyszótár körüli késői vitákban az általános nyelvszemléleti és metodológiai különbségeken túl, sőt, túl az ideológiai különbségeken, **generációs** küzdelmek is (talán mindenekelőtt ez utóbbiak) megmutatkoztak. A közvetlen ideológiai küzdelemnél ez esetben sokkal nagyobb szerepe lehetett ennek a szociológiai mozzanatnak. Itt egy **új paradigmához** csatlakozó fiatal generáció indított harcot a régi iskola ellen a tudományos és oktatási pozíciók megszerzésére. Az ellenfél „hazafias ideológiájának leleplezése” (s ez nem csak Fogarasiékát, hanem csaknem az egész Akadémiát és az írók többségét is érintette) valójában nagyon sok szempontból egy újfajta módon gondolkodó tudományos iskola képviselőinek dominanciára törekvését van hivatva palástolni egy új (scientista) ideológia segítségével:

„A tudomány célja, hogy földerítse, mi a való, mi az igazság; s e cél elérésében egyedüli kalauza, vezére az értelem és okszerűség, a szív, az érzelem a tanácsadók sorából ki van zárva, s e munkálkodásban egyáltalában nem vehet részt” (Szarvas 1893: 447). Jegyezzük meg itt, hogy a „régí”, romantikus-liberális iskola sem a „szív és érzelem” alapján, hanem a maga paradigmájának tudományos elveivel összhangban irányította etimológiai kutatásait a „saját nyelv” szemléletéből kiindulva. S nem azért tartja „túlhajtottnak és feleslegesnek” az ifjú nyelvtudósok tevékenységét, akik „tüntető előszeretettel látszanak azon buzgólkodni”, hogy „minél több szóról mutassák ki, hogy idegen eredetű”¹⁵, mert „[n]em tudják, vagy nem akarják megérteni és átlátni, mily fontos és nagyjelentőségű tényezők a jövevényszók minden nép műveltsége történetének megállapításában”(Szarvas 1893: 11). Nem: ők csupán

az újmódi kutatás híveinek türelmetlen fellépéseit bírálják, és egyoldalúnak s terméketlennek ítélik az új módszerek kizárólagos alkalmazására való törekvéseket. Mintegy másfél század múltán tapasztalhatjuk, hogy az etimológiai vizsgálódások terén a vizsgálódások nemegyszer őket, a romantikusokat igazolták. Sőt, a belső keletkezésű magyar szavak későbbi kutatóinak azt is be kellett látniuk, hogy a belső keletkezésű szókincs vizsgálata terén – ami a CzF. nyelvszemléletére oly igen jellemző terep – „ahol a mai nyelvész legtöbbet köszönhet még Fogarasi tégnap oly ’delibábosnak’ vélt elméleteinek is” (l. Gáldi 1978: 102).

Végül még egy gondolat a szótárkészítés elveinek kapcsán az ún. **nyelvi-nyelvészeti liberalizmusról**.

A romantikus nyelvtudomány fontos célkitűzései közé tartozott, hogy fejlessze és tudatosítsa mindenkit, aki művelődni, felemelkedni kíván, az ösztönszerűen működő, de a „természet szerint különböző egyedeknél az élénkség és finomság különböző fokain álló” (l. Fogarasi 1859: 48) *nyelvérzést*, a nyelvérzékét. A nyelvérzék ekként használt fogalma közvetlenül összefügg a romantikus liberalizmus emberfelfogásával. Minthogy egyén és közösség kölcsönösen feltételezik és meghatározzák egymást, de nemcsak abban az értelemben, hogy az egyén csakis az által az, ami, hogy születésétől fogva tagja egy nemzeti – nyelvi – közösségnek. Legalább ilyen fontos mozzanat ebben a koncepcióban, az, hogy a nyelvérzék olyan közvetlen képességünk, amellyel mindenki rendelkezik, aki beszél az anyanyelvét. Fogarasi szavaival: „[a] nyelvnek csak az egyedek szellemi életében van élete, kiknek öszvesége teszi a nemzetet. *Tehát minden egyes, a nyelvi élet munkás orgánuma*” (l. Fogarasi 1859: 49). Ebből egyenesen következik, hogy a nyelvtudósnak nem az a feladata, hogy az embereknek – vagy akár a tanuló gyerekeknek – megtanítsa az anyanyelvük használatát. Az anyanyelvi grammatikának és szótárnak az elsődleges feladata a tanácsadás, a felvilágosítás, az eligazítás a bonyolultabb kérdésekben, nem pedig az olyanfajta nyelvtanítás, mint amikor egy további – idegen – nyelvet kell megtanítani.

Már Teleki József is ebben a jellegzetesen romantikus-liberális szellemenben hívta fel a szótárírók figyelmét arra, hogy a szavak értelmének meghatározásakor nem szabad megfeleldkezniük arról, hogy a honi nyelv szótárában „...hazafiakhoz szólunk, kik következésképen a’ nyelvet tudják, és így nállok majd’ minden szónak valamennyire való értését feltehetjük és fel is kell tennünk” (Teleki 1821b: 35). Az anyanyelv – mint első, nem fordítás útján elsajátított nyelv – fogalma tisztán kibontható Teleki érveléséből. A nyelvtanítás munkáját a nagy természet már elvégezte, hiszen „...Honni nyelvét a’ mennyire arra valakinek szüksége volt, minden már annya tejével beszopta, és értelmének lassan történt kiterjesztésével, tökéletesedésével nyelvének is esmérete napról napra nőtt és észrevehetetlenül, a’ nyelv által tanulván meg esmérni a’ tárgyakat és ezek viszont, a’ nyelv esméretére vezéreltetvén” (Teleki 1821b: 35).

A szótár szerzőinek feladata mindazt elmondani az egyes szavakról, „mit a’ legszorgosabb nyelvtudósnak róllok tudni kell, mégpedig úgy, hogy a’ hoz a’ hazafi minden kétségeskedéseiben bátran folyamodhassék, és tsak ott ne találja a’ kívánt felvilágosítást, a hol azt vagy a’ dolog természete, vagy pedig nyelvünknek még határozatlan állapotja nem engedi meg” (Teleki 1821b: 13). „A szótár szerzőinek tehát nem az a kötelességük – érvel Teleki a felvilágosult enciklopédisták felfogásával szemben –, hogy minden szónak értelmét a’ filozófia szoros szabásai szerint határozzák meg, hanem, hogy az *okoskodva olvasót* a’ szavak értelmének fájintosabb különbségére figyelmetessé tegyék” (Teleki 1821b: 36; [Kiem. B. V.]).

Ismeretes, hogy Fogarasi János is éppen ilyen liberális szellemenben kívánt egy negyed századdal később olyan elemi nyelvtant adni „a gondolkodni szeretők kezébe, ...mely a figyelmes olvasót minden előforduló eseténél útba igazítsa” (Fogarasi 1843: IX).

A romantikus nyelvtudós tehát a közönségnek tényező szerepet tulajdonít a nyelv életében és fejlődésében. Példát mutat, tanácsot adhat, a másik fél tevékeny közreműködését elvárva „konzultáljon”, élénkítse és finomítsa olvasói nyelvérzékét, *de* sohase parancsoljon, ne kötelezzen, ne leckéztessen iskolamester módjára.

Mindezekből nyilvánvalóvá válik az is, hogy az ún. „nyelvi vagy módszertani liberalizmus”, amelyre a tudománytörténet-írás – mind a korszak akadémiai törekvéseiben, mind pedig a Czuczor–Fogarasi-szótár elveiben és megvalósult formájában – rámutatott,¹⁶ s amelyet oly elítélő hangsúllyal tett szóvá, korántsem holmi ábrándos dilet-tantizmusból fakadó, súlyos következményekkel járó fogyatékos-ság. Ellenkezőleg: a romantika filozófiai (episztemológiai, antropológiai, etikai stb.) felfogásából következő, korrekt módon csakis annak paradigmatischer keretei között értelmezhető (és értelmezendő) tudományszerbeli attitűd. Az az alapállás, melynek jelszavát első nyertes pályaművének záró soraiban megadta az ifjú Teleki József: „Ha tehát a’ *keskeny közép* utat eltalálni nem tudjuk, sokkal tanácsosabb merészségünkben néha *megbotlanunk*, mint a’ *botlást félénken elkerülni* akarván *helyt állanunk*” (Teleki 1821a: 340; 1988: 350).

JEGYZETEK

¹ Jelen írás a II. Czuczor–Fogarasi-émlékkonferenciára készített előadásom bővített változata, sok tekintetben az I. Czuczor–Fogarasi-konferencián tartott előadásom folytatásának tekinthető. Ez utóbbi megjelent az *Életünk* c. folyóirat konferenciakülönszámban (2011/3–4). Mindkét előadás és írás azon a mintegy másfél évtizedes kutatómunkámon alapul, amelynek eredményei *A hiányzó paradigma* c. monográfiámban (1997) jelentek meg. Ez magyarázza a szövegekben itt-ott óhatatlanul előforduló átfedéseket.

² Toldi Ferencz: *Emlékbeszéd Gróf Teleki József M. Akadémiai Elnök felett*. Tartatott’ M. Akademiában: február 26. 1855.

³ Teleki József életéről és munkásságáról 2005-ben, halálának 150. évfordulójára, az MTA könyvtára kiváló honlapot készített, ahonnan a legújabb kutatások eredményei elérhetők: <http://teleki.mtak.hu/>.

⁴ L. Teleki 1988. A korábbi írások közül a legalaposabb és legjelentősebb: Csüri 1909.

⁵ Ismeretes, hogy amikor a császári sereg 1849. január 18-án bevonult Pestre, Czuczort az 1848 decemberében Kossuth Hírlapjában közétett *Riadó* c. verse miatt elfogták, hadi törvényszék elé állították, és február elsején „vasban kiállandó várfogságra” ítélték. Ezt azonban – ahogyan erről Szinnyei József *Magyar Írók élete és munkái* Czuczor-fejezetében olvashatjuk: „Teleki József gróf akadémiai elnök közbenjárására

- Windischgrätz herceg február 14-én akként enyhítette, hogy rabsága helyéül a budai várat tüzte ki, hol alkalom adatott neki szótári munkájában is tovább haladni. Budai fogsága máj. 21-ig tartott, midőn a magyar sereg a várat bevette, és Cz. is kiszabadult. Hanyatlott egészsége ápolására a Balaton melletti tihanyi benczés apátságba vonult; miután pedig a császáriak Pestet újra elfoglalták, báró Kempen altábornagnál önként jelentkezett, ki őt a pesti szent Ferencziek zárdájában internálta. E magányból azonban 1850. febr. 15-én Haynau kiragadta, a ki őt először az újépületbe, márcz. 8-án Budára, 28-án Bécsbe küldte, honnan április 10-én Kufsteinba vitték; itten az emberséges Bedcsula várparancsnok neki külön czellát s irodalmi munkálkodásra engedélyt adott... 1851. májusában ő felségétől kegyelmet nyert; ezután bár roncsolt egészséggel, szakadatlanul nyelvészeti vizsgálódásokkal és a nagy szótárral foglalkozott, melyet teljesen befejezett.” Czuczor életének ez utóbbi fejezetéről és benne Toldy és Teleki segítő közbenjárásáról l. részletesebben adatolva: Náday–Sáfrán 1984.
- ⁶ L. pl. Csúri 1909: 16; Tolnai 1929: 139; Csetri 1974: 279; Balázs 1980: 188; Éder 1988: 15.
- ⁷ Megjelentek a Horvát István által kiadott *Jutalomfelelte*k I. és II. kötetében (Pest, 1821).
- ⁸ Teleki 1821a: 311. jegyz. Az új kiadásban csak Éder bevezető tanulmánya idézi (Teleki: 1988: 23).
- ⁹ A kert hasonlat elemzését l. részletesebben: Balázs János 1980: 207 kk.
- ¹⁰ Vö. Teleki 1821a: 312–6; 1988: 322–6. Éder bevezető tanulmányában kimutatja, hogy a „reguláltság”-gal kapcsolatos gondolatok Pápay Sámuelnél (1770–1827) is előfordulnak már, aki ugyan nem definiálja a fogalmat, ám maga a magyarrá tett alak feltehetően tőle származik (Teleki 1988: 23–4).
- ¹¹ Titkári búcsúbeszéd az akadémia elnökének lemondása alkalmából, mivel erdélyi kormányzóvá választották (Toldy 1888: 140). [Kiem. B. V.]
- ¹² Teleki J. 1821b: 12. Az idézett helyre Gáldi is hivatkozik, éppen mint Teleki nem kívánatos liberalizmusának bizonyítékára. Gáldi 1957b: 455.
- ¹³ Kölcsey Ferenc 1975: 965. Kölcsey e mondatának jelentőségére, valamint ennek feltehető herderi hátterére Csetri Lajos hívta fel a figyelmet. Csetri: 1974: 277.
- ¹⁴ Polemizáltak például a Dankovszky Gergely *Magyariae-linguae lexicon critico-etimologicum* (Pozsony, 1833) c. munkájában gyakorolt szófejtési elvvel, mert az, mint indokolták, minden elvszerű válogatás vagy történeti összevetés nélkül, pusztán hangzáshasonlóság alapján idegennek, főképpen szláv eredetűnek akarta a magyar szókincs mintegy négyötödét feltüntetni. Vö: Sági 1942: 328.
- ¹⁵ Szarvas. Gábor idézi a vitában Szász Károly bírálatát (Nyr. 24. 7–8).
- ¹⁶ Pl. Gáldi 1957b több helyen beszél Telekinek a „későbbiekre nézve súlyos következményekkel járó, »jellegzetes nyelvi liberalizmus”-áról (343), és arról, hogy az Akadémia „megindulása percétől fogva magán viselte a nyelvi liberalizmus bélyegét” (455).

HIVATKOZÁSOK

- Bajza József 1846. A Telekiek tudományos hatása – *A magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. VII. Buda, 1846. 92–129.
- Balázs János 1980. *Magyar deákság – Anyanyelvünk és az európai modell*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Balázs János 1987. *Hermész nyomában – A magyar nyelvölcsélet alapkérdései*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Ballagi Mór 1857. Nyelvújítás és nyelvrontás. *Akadémiai Értesítő*. 415.
- Békés Vera 1985. Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818–1874 között – *A Filozófia időszerű kérdései* No. 63. Budapest: Műv. Min.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk Kiadó.
- Bugát Pál 1857. Az egyes szóhangelemek birodalma az egyetemes szóvizsgálat irányában. *Akadémiai Értesítő* XVII: 57–78.
- Czuczor Gergely 1851. A' magyar nyelv' etymologiai és hasonlító vizsgálata' elvéről. *Akadémiai Értesítő* XI: 288–299.
- Czuczor Gergely 1852. A' magyar szóértelmezés' és szóelemzés' elveiről. *Akadémiai Értesítő* XII: 66–77, 188–197.
- Czuczor Gergely 1853. A' magyar hangtan' fejtegetése. *Akadémiai Értesítő* XIII: 206–217.
- Czuczor Gergely 1857. A magyar bötük, illetőleg hangok fejtegetése. *Akadémiai Értesítő* XVII: 121–145.
- Czuczor Gergely 1858. Jelentés a nagy szótár első kidolgozásának elkészültéről. *Akadémiai Értesítő* XVIII: 540–543.
- Czuczor Gergely 1860. A magyar nagy szótár ügyében. *Akadémiai Értesítő*. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye I. kötet, IV. sz.: 403–445.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. *Előbeszéd*. CzF. I: 1–164.
- Csetri Lajos 1974. A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. Szauder József–Tarnai Andor szerk. *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 229–279.
- Csüri Bálint 1909. Teleki József gróf mint nyelvész. *Magyar Nyelvőr* 38: 11–16, 70–79, 114–122, 161–173.
- Éder Zoltán 1988. A Marczibányi Intézet pályakérdése – Bevezető tanulmány. In: Teleki József 1988.
- F. Csanak Dóra 1983. *Két korszak határán*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fogarasi János 1861. A magyar nyelv szótára ügyében. *Akadémiai Értesítő* XXI: 212–226.
- Fogarasi János 1874a. Az új szókról. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* IV. 3–26.
- Fogarasi János 1874b. *Végszó*. CzF. VI: 1–8.
- Gáldi László 1957a. Az akadémiai Értelmező Szótár első terve. *Magyar Nyelvőr*. 81. 86–91.

- Gáldi László 1957b. *A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gáldi László 1978. Etimológiánk száz éve és ma – Szathmári I. (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 1850–1920*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Gurka Dezső (szerk.) 2010. *Göttigen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hunfalvy Pál 1851. A' nyelvhasznítás' elveiről 's elemeiről. *Akadémiai Értesítő* XI: 78–113.
- Hunfalvy Pál 1852. A' szógyökekről, a' viszonyítókról, 's fel és al viszonyítók' származékairól. *Akadémiai Értesítő* XII: 138–153.
- Hunfalvy Pál 1856. Mit akar a' Magyar Nyelvészet? *Magyar Nyelvészet* I: 1–19.
- Hunfalvy Pál 1857a. A magyar bötük (Czuczor tanának kiegészítésére). *Akadémiai Értesítő* XVII: 57–78; 445–65.
- Hunfalvy Pál 1857b. Válasz a szócsalárendszerre és nyelvészeti egymásutánra. *Magyar Nyelvészet* II: 190–220.
- Hunfalvy Pál 1859. Szófejtőgetések. *Magyar Nyelvészet* IV: 439–452.
- Hunfalvy Pál 1870. A Magyar Nyelv Szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* VIII: 302–324.
- Jardine, N. – Cunningham, A. (eds.) 1990 *Romanticism and the Sciences*. Cambridge UP.
- Körmendy Kinga – Mázi Béla 2005. 1855. február 15-én hunyt el gróf Teleki József nyelvész-történész, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke. *Magyar Tudomány* 2: 225.
- Náday Károly – Sáfrán Györgyi 1984. *Történeti kutatások Kufsteinben*. Czuczor Gergely rabsága. Bp. MTA Könyvtára 213 1. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 14.)
- Németh Renáta 2007. A XIX. századi nyelvbölcselet és a Magyar nyelv szótárának etimológiai elvei. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf>.
- Szarvas Gábor 1877. A nyelvphilosophia. *Magyar Nyelvőr* VI.
- Szarvas Gábor 1878. A Magyar Nyelv Szótára; Készítették Czuczor G. és Fogarasi J. *Magyar Nyelvőr* VII–VIII.
- Szarvas Gábor 1893. Keressétek az igazságot! *Magyar Nyelvőr* XXII.
- Teleki József 1988 [1921]. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Toldy Ferenc 1855. Emlékbeszéd Gróf Teleki József M. Academiai elnök felett. Pest. 1855. febr. 26.
- Toldy Ferenc 1868. Emlékbeszéd Czuczor Gergely Akadémiai rendes tag felett. *Ak. Évk.* XI.
- Toldy Ferenc 1888. Irodalmi beszédei. In: *Toldy Ferenc munkái* VI. Bp.
- Viszota Gyula 1909. A M. Tud.Társaság Nagyszótárának története. *Magyar Nyelv.* V. 1–7; 49–63.

Vörösmarty Mihály 1828. Gondolatok a' Magyar nyelv' eredetéről. *Tudományos Gyűjtemény* II: 45–60.

Vörösmarty Mihály 1831/1977. Vélemény a' megbírálas végett kiadott kéziratok felől. *Vörösmarty Mihály összes művei* 16. *Publicisztikai írások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 141–143.

NÉMETH RENÁTA

egyetemi adjunktus, PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék

AZ ETIMOLÓGIA HELYE ÉS SZEREPE A XIX. SZÁZADI NYELVBÖLCSELETBEN

1. AZ ETIMOLÓGIA PARADIGMATIKUS SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

Az Akadémia által képviselt bölcseleti nyelvészet hívei a magyart mint emberi nyelvet egyrészt az emberi szellem, az értelem megnyilvánulási formájának tekintették, s mint ilyet, ugyanolyan történettel bíró – születő, virágkorába lépő, majd romlásnak induló – organizmusnak fogták fel, mint az egyéb természeti jelenségeket. Ugyanakkor nyelvünket eredeti nyelvnek minősítve különlegesnek is tekintették, mivel feltételezték, hogy ebben a minőségében sok más nyelvnél hűebben őrzi a nyelvalkotás korának állapotát – elsősorban a szókészletében fellelhető eredeti gyökökben.

Czuczor Gergely és Fogarasi János arra vállalkoztak, hogy nyelvünk természetének – részben a nyelvújítás sikere érdekében való – tökéletesebb megismeréséhez a szókészlet elemeit, jellegzetességeit bemutató és összefoglaló szótárakkal járulnak hozzá (l. még Ballagi 1855: 597; 1857: 410). Emellett természetesen – a bölcseleti nyelvészet jegyében – az emberi értelem egyetemes működésének nyelvünkben megragadható törvényeit is fel kívánták tárni.

Ami a szótár jelentőségét és célját illeti, Teleki Józsefnek¹ – és később a szótár tervét kidolgozóknak is (vö. pl. Almási Balogh 1837: 67–68; Ballagi 1855: 597) – meggyőződése volt, hogy egy, a nyelv aktuális

állapotát felmérő szótár nélkül sem a nyelvművelés sikere, sem a tudományos munka magas színvonala nincs biztosítva (vö. Teleki 1818/1821: 8).

Egy ilyen szótárba – a romantikus teljességre törekvés jegyében – elvileg minden magyar szónak bele kellett volna kerülnie. Azzal azonban – Teleki nyomán – a szótár megvalósításával foglalkozók is tisztában voltak, hogy ez egyrészt szükségtelen, hisz a szótárt megterhelné a sok rosszul alkotott, nem használatos szó, másrészt lehetetlen, mert – mint Czuczor írja – „minden magyar szónak kikutatása nem is oly könnyű mint első tekintetre vélnők” (CzF. I: 3; vö. Teleki 1818/1821: 13–14). A Nagyszótár anyagaként végül a szavak egy meglehetősen tág körét határozták meg (vö. CzF. I: 3–4; Teleki 1818/1821: 13–20), a romantika liberális szellemében meghagyva, hogy a „helytelenül alkotott”, de „közönségesen divatozó” szók is belekerüljenek.

Teleki a szótárt illetően lényegében az enciklopédista D’Alambert nézeteit veszi át (erről l. Békés 1997: 152): „»Egy tökéletes Szótár« úgy mond a’ nagy Frantzia Encyclopoedia tudós szerzőinek egyyike »magába foglalja a’ nyelv gyermekségének, előmenetelének, virágzásának és megromlásának filosofiai történeteit«” (i. m. 11; vö. CzF. I: 2). Ebből adódik, hogy a „puszta előadással megelégedni nem lehet, hanem megkíváncsatik, hogy minden szónak eredete lehetőleg kimutattassék, változásának, vagy talán hanyatlásának kora és okai kifejtessenek” (CzF. I: 2; l. Teleki 1818/1821: 11).

Ahogy Czuczor fogalmaz: „Minden szónak van saját egyéni története, vagyis eredete, képződése, idomulása, családi rokonsága” (CzF. I: 20). Eszerint tehát „a szótárdolgozó a nyelvbeli szóknak történetírója”, s mint ilyennek „soha okoskodásból történeti adatokat merítenie, sem valamely szónak jelen divatját elmagyarázni s megváltoztatnia nem szabad; jövőre pedig másíthatatlan törvények színe alatt javaslatokat adni éppen veszedelmes. Az ily önkény szerint dolgozott szótár csak akadályára lehetne a nyelv haladásának s kifejtődésének” (idézett helyek). Vagyis a szótáríró feladata pusztán az, hogy tény-

szerűen megállapítsa, hol tart nyelvünk organikus fejlődése, ugyanakkor semmiképp nem engedhető meg neki, hogy ebbe a szerves folyamatba beleavatkozzon. Éppen ezért tartalmazza az *Utasítás* (1840) a következő kitétel: „a szótárdolgozóknak, mint a nyelvbeli szók történetíróinak *új szókat alkotni*, s beigatni *nem szabad*, néhol azonban ajánlólag, s nem a többi szók sorában, hanem ezeknek magyarázatiban új szókat javaslatul felhozni megengedettik” (CzF. I: 3).

2. ETIMOLÓGIA A BÖLCSELETI NYELVÉSZETBEN

2.1. A SZÓ: HANGANYAG, IDOM ÉS ÉRTEMÉNY HÁRMASSÁGA

A bölcseleti nyelvészek etimológiai felfogása a szó korabeli fogalmának meghatározásából fejthető ki. A Nagyszótár a vonatkozó definíciót a szó címszó harmadik jelentéseként adja meg: „A latin *vox*, német *Wort* értelmében, egy vagy több tagzatos [tagolt] hangból álló egész, s ennek megfelelő látható jegyek, vagyis bötük [hangok] összege, mely bizonyos fogalmat fejez ki, s mint olyan, a beszédnek egyes részét teszi, melyet egyfolytában szoktunk kiejteni, illetőleg egy tagban leírni” (CzF.).

A szó tehát egy fogalmat kifejező hangzó jel. Ez a triviálisan hangzó meghatározás kulcsfontosságú Czuczorék és a kortárs etimológusok – elsősorban Kuun Géza (1838–1905) – etimológiai elveinek és gyakorlatának megértéséhez. A szavaknak ugyanis a bölcseleti nyelvészetben különös jelentőségük van. Az elmélet szerint az emberek a nyelv történetének első szakaszában – az ún. organikus nyelvalkotás korszakában – az emberi ész törvényei alapján alkották meg a gyököket. Később, az ún. mechanikus nyelvalkotás korszakában ezeket felhasználva hozták létre az újabb szavakat.

Ez azt jelenti, hogy minden gyök és minden később alkotott szó valamilyen módon motivált. Így válik érthetővé, hogy Czuczorék a szavakban három lényeges alkotóelemet különítenek el:

1. a szó anyagát, azaz a hangokat;
2. a szó alakját, formai felépítését, más szóval idomát; és
3. a szó által kifejezett fogalmat (vö. CzF. I: 23).

A Nagyszótár szerkesztőit – feladatukból adódóan – elsősorban a szavak *értelménye*, jelentése² érdekelte. A szócikkírók és a szerkesztők – Teleki meghatározó pályaművének a romantika szellemében továbbfejlesztett koncepciója értelmében – kifejezetten magyar nyelvű értelmezések készítésére kaptak megbízást.³ Ez összhangban állt a szótár egyik fő funkciójával⁴ azaz, hogy a bonyolultabb nyelvhasználati kérdésekben tanácsal szolgáljon az igényesebb anyanyelvi beszélőnek (vö. i. m. 35–36).

2.2. ETIMOLÓGIA, ANALÓGIA, EUFÓNIA

Történeti szempontból a szó mindhárom alkotóeleme változásoknak és módosulásoknak van alávetve. Az idők folyamán a szavak hangalakja – az eufónia elvének érvényesülése miatt – eltorzul. Eközben a szó jelentése is módosulhat. Ezek a folyamatok oda vezetnek, hogy a szó gyakran elveszíti eredeti alakját, belső formáját és jelentését, azaz – a bölcséleti nyelvészet nyelvelméletében végső soron – a motiváltságát.⁵

Az etimológus a szavak eredeti, valódi hangalakját, ha van, belső szerkezetét és jelentését keresi. Ezeket próbálja a számára az adott korban hozzáférhető eszközökkel rekonstruálni. A bölcséleti nyelvészek, Czuczorral az élen, ebben a szellemben végezték etimológiai vizsgálataikat. Tehát nem a nyelvrokonság felderítése és igazolása érdekében etimologizáltak. Egyrészt, mert erre még nem látták elérkezettnek az időt, másrészt – és ez a fontosabb –, mert nem ez érdekelte őket. Azért etimologizáltak, hogy minél többet megtudjanak egyfelől a magyar nyelv természetéről, a nyelvünkben működő – a szavak hangalakját, belső szerkezetét és jelentését módosító –

elvekről, másfelől általában az emberi ész törvényeinek a megnevezésben való érvényesüléséről.

Az etimológia a bölcseleti nyelvészet felfogásában tehát a szó genesisét, az ún. *szónemzést* (l. Teleki 1818/1821: 39–45) igyekszik rekonstruálni, azaz „kinyomozni”, felderítve a szó eredeti alakját, belső formáját és jelentését. Czuczor meghatározása szerint: „[a] *szónyomozás* tudni illik a szavak eredetét vizsgálja, kimutatja a gyökér szavakat, s ez által megismérteti a beszéd részeit, ha származékok e, vagy nem; az elrontott gyökereket előbbi épségökben vissza állítja, s így a nyelvet tisztítja, mellyet gyakran a ferde szólás elrutított” (CzK 1: 2–3). A *szónyomozás*⁶ mellett azonban az etimológia *szófejtés*, *szófejtegetés* is, hisz végigköveti az etimon három alkotóelemén végbe ment változásokat. Az etimológia eszerint kétirányú művelet, amely azon alapul, hogy minden szó visszavezethető valamely egyszerű gyökre (vö. Czuczor 1834: 25; vö. CzK 2: 8). A sztoikusoktól eredő etimológiai hagyományban az etimológia elsősorban szóelemzés, a belső szerkezettel rendelkező – vagy ilyen szerkezettel rendelkezőnek tekintett – szavak végső alkotóelemeinek megállapítása, majd a szó alkotásmódjának, azaz a *szónemzés* mikéntjének a felderítése.

Az etimológiát Czuczor kiadatlan kézírataiban, illetve a főképp CzK 2-val, de néhány bekezdés erejéig a CzK 1-val részben azonos 1834-es dolgozatában, tágabb kontextusban is elhelyezte. A nyelvszokás – s így a nyelvújítás Czuczort érdeklő aspektusa, az új szavak alkotása is – szerinte három elv alapján fejlődött ki, gyarapodik és marad fenn. Ezek az *etimológia*, az *analógia* vagy *nyelvhasonlat* és az *eufónia*, amit Czuczor *hangrend*⁷ néven tárgyalt (vö. CzK 2: 2–3, l. erről még G. L. 1818: 58–63).

Az analógia, azaz a *nyelvtani hasonlat*⁸ a nyelv kreatív oldalának tanulmányozásában használható elv.⁹ Az analógia a belső alkattal bíró szavak létrehozásáért felelős. Mai terminológiával tág értelemben magába foglalja a teljes szinkrón alaktani szabályrendszert, a szóképzést és az inflexiót is. A szótárírók azonban analógián elsősorban a produktív derivációs szabályokat, mintákat értették (vö. Czuczor

1834: 22–23; CzK 2: 6–7). Ballagi külön kiemeli, hogy „[h]a egyszer egy hibás szóalakot megszoktunk, az analogia törvényénél fogva erre építve több hasonlót alkotunk, és észrevétlenül új szabályt csempészünk be a nyelvbe” (Ballagi 1857: 415).

A nyelvszokás három alapelve közül az etimológia és az analógia tehát egyértelműen a motiváltság feltárására, illetve szabályba foglalására törekszik. Platón *Kratülosza* óta, persze, közhely, hogy a származékszavak etimológiájának meghatározása nem igazi kihívás. A valamirevaló etimológus az, aki az ún. alapszavak eredeti hangalakjáról és jelentéséről képes érdemlegeset mondani.¹⁰ Czuczorékat pontosan ezek: a nomináció, a végső motiváció, a gyökök létrejöttével kapcsolatos kérdések érdekelték (erről l. Horváth 1993: 16–65). Nyelvelméleti alapvetésükből következően úgy vélték, hogy a gyökben lehet és kell a nyelvalkotó emberi értelemnek – számukra érvényesen Kant filozófiájában kifejtett – törvényeit, az „eredeti szemléletet” (Fábián 1859: 510) felfedezni. A szó hanganyagának ugyanis az értelem ad életet és alakot, ennek teremtetője pedig az emberi ész (vö. Teleki 1818/1821: 36). Csakis ennek szabályait ismerve tudjuk például eldönteni, hogy a különböző nyelvjárásokban használatos ’szöcske’ jelentésű *szökcso*, *szöcskö*, *szöcskü*, *szekcső* szavak közül melyik felel meg az emberi szellem törvényeinek, azaz melyik az etimologikus forma, amelyben az anyag és a belső szerkezet a jelentés tükrözője (l. Czuczor 1854: 30).¹¹

Az említett példából kiderül, hogy Czuczor tisztában volt azzal, hogy a nyelvszokás két említett alapelvével szemben ható erő az *eufónia* elve, mely „néha olly hatalommal bír, hogy a széphangzat kedvéért a gyökér szavakat is megváltoztatja, s a nyelv hasonlat szabályait elmellőzi” (CzK 1: 3).

2.3. ETIMOLÓGIA – „KÖNNYENHÍVŐSÉG ’S TULSÁGOS KÉTKEDÉS KÖZT KÖZÉP ÚT”

Teleki – annak dacára, hogy az etimológiát a szóértelmezésre nézve kardinális fontosságúnak tekintette – nagyon jól tudta, hogy a szó-nemzés rekonstruálása nehéz feladat, s az efféle kérdéseket feszegető kutatónak bizony ingoványos talajon kell boldogulnia, olyan terepen, amelyen „a’ vigyázatlan nyelvtudósok” is gyakran elbuktak (Teleki 1818/1821: 39–41).

Érdemes felidézni Mahovszky József (1795–1862) kéziratban maradt, a bölcseleti nyelvészet szellemében készült *Etymologiai nagy szótárának* mutatványaihoz írt bevezetéséből az etimológia esélyeit, lehetőségeit latolgató passzusát:

„Lehet-e tehát a’ messze kelt járt nemzetnek, a’ közép Ázsia’ hegy-hátától Európa’ belsejébe ezer viszonyokon általment atyafi népeknek nyomai után, talán még az eredetit is felkeresni, avagy gyanítani? – Lehet-e a’ történetek’ kerengő, és néha darabos, néha homályos utain a’ titkos hajdanihoz vergődni? Lehet-e az élő ’s kihalt nyelvek által az elődi *Magyart* kifejteni? Lehet-e meghatározni, mi ragada az indus, chaldeus, medus, egyiptomi régiségekhez, a’ görög, perzsa, örmény, tatár ’s hány különbéle bajtársok, úzók, avagy szomszédok által, mi hajdan vagy utóbb a’ latin, mi újabban a’ szláv, német, és sok egyéb, tetteinek nagy körében divatozó nyelvekből? Lehet-e az ős gyökérszótagokat kijelelni, ’s az idegent a’ honnitól különbözni, hogy a’ mostani kor’ buvárkodásával együtt haladván, annyi jelesek’ ügyekezését támogassuk, annyi nyelvölcsék’ várakozásinak megfelelőjünk, ’s majdnem a’ határköveket kimutassuk, melyek a’ hajdant az újabb europai pályától különböznek?” (Mahovszky 1836: 6–7).

Természetesen vetődik fel – mint láttuk, a Nagyszótár történetében közismerten meghatározó módon – az a kérdés, hogy ilyen feltételek mellett nem lett volna-e jobb teljesen mellőzni az etimológiát, ahogy azt például Adelung tette szótárának második kiadásától kezdve (l. Teleki 1818/821: 40).¹²

Láttuk azonban, hogy a bölcséleti nyelvészetben az etimológia paradigmatiszükség szerűség, így el nem hagyható. A Nagyszótár *Utasításának* kidolgozói – Teleki nyomán (vö. Teleki i. m. 40–41) – épp ezért ebben a szellemben intenek óvatosságra: „A’ szószerkeztetés könnyen tévedésre ’s képtelenségekre visz [...] *Etymológiát mindazonáltal a szótárírónak elhagyni nem szabad: az által világosodik fel nyelvünk’ története, szavaink’ értelme, ’s új szavak’ alkotására csak a’ szószármaztatás’ törvényeiből lehet szabályokat venni.* Azonban a’ szavak’ eredetének kinyomozásában a’ könnyen hívósság ’s tulságos kételkedés közt közép utat kell tartani, ’s inkább tudatlanságunkat megvallanunk, mint hibát tanítani” (Terv I: 12–14; Terv II: 13–14; CzF. I: 6).

2.4. AZ ETIMOLÓGIA MINT A SZÓÉRTELMEZÉS ALAPJA

Teleki Adelung nyomán úgy vélekedett, hogy a szavak jelentését az etimológiából és a nyelv szokásból kell kifejezni (1 Teleki 1818/1821: 35). A fentiek alapján az etimológiához az analógiát is hozzáérthetjük, hisz a legtöbb szót a nyelv szabályainak megfelelő szóalkotási eljárással hozzuk létre.¹³ A nyelvész számára mindenképp ez a döntőbb jelentőségű, egyrészt a nyelv természetének megismerése miatt, másrészt, mert a szóalkotási módok közül voltaképp csak ez foglalható szabályokba, harmadrészt, mivel az így feltárt szabályok alapján „a’ hasonló törzsökökből hasonló új származékokat képezhetni” (Czuczor 1852: 73; l. még Czuczor 1834 és CzK 2).

A szóértelmezés – a fő feladat – a Nagyszótárban is ebben a szellemben zajlott. A szerkesztők úgy vélték, hogy a szavak elemzése, vagyis a szavakat alkotó elemek felfedése kihatással van a jelentés meghatározására (vö. CzF. I.: 7). Ezért nagyon sokat foglalkoztak a szóelemzés elveivel, illetve a szóelemzés és a szóértelmezés összefüggéseivel. Különösen figyelemreméltóak e tekintetben Czuczornak a Nagyszótárral kapcsolatos első akadémiai felolvasásai, illetve publikációi (1847, 1851, 1852). Az *Előbeszéd*ben, a témának szentelt feje-

zetben (CzF. I: 18–20) nyilvánvalóan az ő gondolatai jelennek meg, gyakran szó szerint. Érdemes megemlíteni, hogy ugyanezen időszakban lát napvilágot Fábíán Istvánnak *A' szóelemzés' és szóértelmezés alap-elvei* című munkája, s nem feledkezhetünk meg a két, részben ide vonatkozó kiadatlan Czuczor-kéziratról sem.

JEGYZETEK

- ¹ *A nagy magyar szótár belső elrendelésének [elrendezésének] s miképeni kidolgoztatásának terve* (1840) Teleki József díjnyertes pályaműve alapján készült (Teleki 1818/1821).
- ² A *jelentés* kifejezés terminus technicus-ként való használata nyilvánvalóan problematikus. A bölcséleti nyelvészek a szavak *értelmén*yén a szó hangalakja által felidézett fogalmat értették. Ez a sztoikusoktól eredeztethető jelentésfelfogás ma a hollista kognitív nyelvészetben éledt újjá (l. például Langacker 1991: 2; Szilágyi N. Sándor 1996: 34).
- ³ Ballagi remek példákkal illusztrálta, hogy egy szó idegen nyelvű megfelelőjének megadása sok esetben nem megoldás. „Mit is használ pl. a németnek, ha a magyar *szegény legény* kifejezésre a hasonértelmű *Strauchdieb*, *Buschklepper*, *Strolch* szókkal lefordítottam, mikor a magyar *szegény legény* oly fogalmat jelöl, melyet teljes értéke szerint csak a magyar társas élet s a magyar népjellem tökéletes felismerése nyújthat. [...] Hasonlóképp hiába fordítjuk le az angol *comfort*, *humbug* szókat, ha az azoknak alapul szolgáló társas viszonyokat nem ismerjük” (Ballagi 1857: 410).
- ⁴ A Nagyszótár másik célja - akadémiai nyelvtanunkkal együtt - az volt, hogy a „gondolkodó olvasó”-t anyanyelve szellemével megismertesse, nyelvünk titkaiba bevezesse.
- ⁵ Vö. „Az a szó egy mellékes szempont következtében eltért főirányától, emitt az idő múltával magának a vezérfogalomnak a szelleme változott meg” (Herder 1772/1983: 317).
- ⁶ „SZÓNYOMOZÁS, (szó-nyomozás) ösz. fn. A nyelvészeti tudomány azon ága, mely a szók eredetét s alkatrészeit, illetőleg gyökeiket és képzőit kutatja. Másképp: *szófejtés, szófejtegetés*” (CzF.).
- ⁷ Bár ma ez utóbbi szűkebb értelemben használatos, Czuczornál a két terminus technicus szinonim. Magyarul: *széphanzat*.
- ⁸ „NYELVHASONLAT, (nyelv-hasonlat) ösz. fn. [...] *Nyelvtani* hasonlat, midőn a szóképzés, szóragozás, és szószerkesztés között több vagy kevesebb rokonság található. Továbbá a nyelveknek azon belső sajátsága, melynél fogva hasonló esetekben hasonló szabályok szerint módosulnak. E szerint történnek a ragozások, szóképzések, a hangok változásai, egymáshoz hasonulásai, stb. pl. a magyar nyelvben

amely főnevek tárgyeseti ragában a hangzó van, azok más ragokat és képzőket szintén a hangzóval vesznek fel a nyelvhasonlat (analogia) szerint, mint: *házat, házak, házam, házas, házal*, ellenben *o* hangban egyeznek meg ezek: *botot, botok, botom, botos, botol, botoz*. A nyelvészeti fürkészésekben, szóelemzésekben, ragozásokban, s általán a nyelv szabályainak megállapításában egyik vezérfonal a nyelvhasonlat. (Analogia)” (CzF.)

Ide kívánczik a Czuczorhoz hasonlóan gondolkodónak tűnő, magát G. L. monogrammal jegyző „írni készülő” (G. L. 1818: 39) következő passzusa: „Az analogiának ellenében áll az anomalia, midőn némely szavak attól a’ törvénytől, a’ mely alá tartoznának, eltávoznak; ennek oka részént az illő euphonia, részént csupán a’ meg-rögzött szokás” (i. m. 62).

- ⁹ Vö. „A’ nyelvtudományban analogiának mondatik a’ szóképzésbeli megegyezés, hasonlóság, összehangzás. Ez teszi a’ nyelvet egyszerűvé, felfoghatóvá, s midőn hasonló esetekben hasonlóan munkálkodik, a’ nyelvtanulást felette könnyíti. E’ szerint gyarapítja nyelvméretét a’ legegyszerűbb póember is, mert lehetetlen, hogy valaki minden szót, vagy a’ szónak minden változásait hallotta légyen; de bele van már mintegy természetébe mindenkinek öntve, hogy hasonló esetekben hasonló változtatásokat, ragasztásokat tegyen. Innét az esik meg, hogy olykor oly szót ejtünk, melyet soha sem hallánk, szótárakban sem lelünk, még is értelmes beszédünk; p. o. ezen ige: komáz azaz koma címmel illet, köztudomású; de jöhet elé oly eset, hogy valaki egy másikat ipának, napának, nászának, vejének, menyének, ángyának, öcsének, bácsijának, kegynek, butának, öszvérnek stb nevezi; egy harmadik azt hallván, elmondja a’ negyediknek, hogy amaz ezt ipazza, napazza, nászazza, vejezi, menyezi, ángyazza, öcsézi, bácsizza, kegyezi – mint Csallóközben kigyelmezi – butázza, öszvérezi. Úgy vélem, akár melyik született magyar lenne ezen negyedik, megértené a’ mondottakat; pedig sokan lesznek, kiknek sem füleikben, sem ajkaikon ezen szavak még nem hangzottanak” (Czuczor 1834: 21; vö. CzK 2: 6).

Czuczor 12 pontban foglalja össze a magyar nyelvben érvényesülő legfontosabb analógiákat (Czuczor 1834: 21–23; CzK 2: 6–7).

- ¹⁰ A kérdéssel kapcsolatban Platón a következő szavakat adja Szókratész szájába: „[...] persze, mi is azt mondhatnánk, hogy az alapszavak helyesek, valódiak, mert az istenek csinálták őket. Hát meggyőző magyarázat lenne ez számunkra? Vagy talán az, hogy a barbároktól vettük át ezeket, és a barbárok nálunk régebbek? Vagy hogy régiségük miatt ezeket már éppúgy nem lehet megfejtetni, mint az idegen szavakat? Mindezek nagyon szép kibúvók lennének annak, aki nem akar számot adni az alapszavak helyességéről. Ámbár akármilyen mentséget hoz is fel az, aki az alapszavak jelentését nem ismeri, lehetetlen a levezetett szavakat megmagyarázni, ha az ember amazokat nem tudja, amelyekből ezeket le kell vezetni. Nyilvánvaló, hogy aki szakértőnek tartja magát ebben a kérdésben, annak éppen az alapszavakat kell a legtisztábban és legvilágosabban értenie, ha meg nem, akkor tudnia kell, hogy mindaz, amit a többiről mond, fecsegés” (Platón 426 a–b [1984: 819–820]; vö. Horváth 1993a: 20–21; 30; 57, 10. lábjegyzet).

- ¹¹ A rekonstruált etimont Czuczorék természetesen nem igyekeztek a „helytelen” (eldrincsel) alakú szó helyett elterjeszteni (vö. Bugát 1857).
- ¹² Az etimológusok számára elsősorban az okozott nehézséget, hogy a korszakban nem voltak feltárva a szavak eredeti hangalakját megváltoztató hangváltozási tendenciák. Mindamellet rengeteg jó megfigyelést tettek bizonyos szinkrón hangmegfelelések feltárásával, megsejtve akár univerzális hangváltozásokat is, és kiválóan regisztrálták az ún. asszociatív hangváltozások nyomán kialakult változatokat.
- ¹³ Mindig vannak ugyanakkor egyrészt „helytelenül alkotott”, ám a nyelvben mégis gyökeret vert szavak, s a Nagyszótár ezeknek is helyet biztosít, másrészt például olyan szókapcsolatok (például ún. funkcióigés szintagmák), amelyekben az igét nem lehet egy szinonimájával helyettesíteni. Teleki példája a *húz* és a *von* ige különböző disztribúciójára mutat rá (Teleki 1818/1821: 37).

HIVATKOZÁSOK

- A' Nagy Magyar Szótár *belső elrendelésének, 's miképeni dolgoztatásának terve*. Utasításul a' Magyar Tudós Társaság' tagjainak. 1840. Buda. = Terv II.
- Almási Balogh Pál 1837. A' nyelv 's annak a' lélekhez való viszonyai. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* III. (1834–36) II. osztály: 23–69.
- Ballagi Mór 1855. A' magyar szónyomozás, 's az összehasonlító nyelvészet. *Akadémiai Értesítő* XV: 589–602.
- Ballagi Mór 1857. Nyelvujítás és nyelvrontás. *Akadémiai Értesítő* XVII: 401–425.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Bugát Pál 1857. Az egyes szóhangelemek birodalma az egyetemes szóvizsgálat irányában. *Akadémiai Értesítő* XVII: 57–78.
- Czuczor Gergely 1834. Ujítás a' nyelvben. *Tudománytár* 2: 3–30.
- Czuczor Gergely 1847. A' szók' elemzése- és értelmezéséről. *Akadémiai Értesítő* VII: 143–144, VII: 223–5.
- Czuczor Gergely 1851. A' magyar nyelv' etymologiai és hasonlító vizsgálata' elvéről. *Akadémiai Értesítő* XI: 288–9.
- Czuczor Gergely 1852. A' magyar szóértelmezés' és szóelemzés' elveiről. *Akadémiai Értesítő* XII: 66–77, 188–97.
- Czuczor Gergely 1853. A' magyar hangtan' fejtegetése. *Akadémiai Értesítő* XIII: 206–17.
- Czuczor Gergely 1854. Hunfalvy Pálnak „az Elme és Ész szóról” az Academ. *Értesítő*-ben megjelent jegyzésére közölte észrevételeit. *Akadémiai Értesítő* XIV: 22–35.
- Czuczor Gergely é. n. (1860 körül) *A nyelv bőségéről*. BK 188/I. 4b. Másolat 28ff. 260x210 mm. = CzK. 2: 1–27.
- Czuczor Gergely é. n. (1860 körül) *Magyar Nyelv tudomány*. BK 188/I. 4b. Másolat 28ff. 260x210 mm. = CzK. 1: 1–25.

- Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.) 1862–1874. *A Magyar Nyelv Szótára* I–VI. Pest. = CzF.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. *Előbeszéd*. CzF. I: 1–164.
- Fábián István 1859. Nyelv, nyelvkülönbség és nyelvrokonság. Nyelvvizsgálati rendszerek. Akadémiai székfoglaló értekezés. *Akadémiai Értesítő* XIX: 497–515.
- G. L. 1818. A' magyar nyelv' fő törvényjeiről. *Tudományos Gyűjtemény* 1818/VIII: 39–66.
- Herder, Johann Gottfried 1772/1983. Értekezés a nyelv eredetéről. *Értekezések, levelek*. Vál., az Utószót és a jegyzeteket összeáll. Rathmann János. Budapest: Európa Könyvkiadó. 169–345.
- Horváth Katalin 1993. *A rész és az egész. A rész-egész viszony szerepe a nyelv működésében*. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Platón 1984. Kratülosz. Ford. Szabó Árpád. In: *Összes művei*. Budapest: Európa. 725–851.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/>
- Teleki József 1818/1821. *Egy tökéletes magyar szótár' Elrendeltetése, készítése módja*. Pest.
- Terve a' Nagy Magyar Szótár' belső elrendelésének. Kiadta a' Magyar Tudós Társaság. A' tagok különös használatára. 1834. Buda. = Terv I.

HORVÁTH KATALIN

ny. egyetemi docens, ELTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék – Miskolci Egyetem
BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

ETIMOLÓGIÁNK ÉS A NAGYSZÓTÁR SZÓFEJTŐ GYAKORLATA

1. BEVEZETÉS – A NYELVBÖLCSELETI IRÁNYZAT RÖVID JELLEMZÉSE

1.1. Máig egyetlen akadémiai nagyszótárunk a Czuczor Gergely (1800–1866) és Fogarasi János (1801–1878) szerkesztette, 1862 és 1874 között megjelent hatkötetes *A magyar nyelv szótára*.¹ A röviden csak *Czuczor–Fogarasinak* (CzF.) emlegetett híres-hírhedt szótár **értelmező és etimológiai** szótár egyszerre. A korabeli magyar szókincs szójelentéseinek értelmezésén, magyarázatán kívül a szavak eredetét és eredetbe-li összefüggéseit is kutatja. Ez a kettősség eleve különössé teszi a művet, hiszen **szinkrón szemléletű**, azaz egy adott korszak nyelvéllapotának szókészletét bemutató, a lexémák szerkezeti felépítését vizsgáló és jelentéseit értelmező szótárak általában nem foglalkoznak egyúttal szófejtéssel is. Ez utóbbi sokkal inkább az etimológiai szótárak (ilyen Bárczi Géza *Szófejtő szótára* 1941-ből), illetve a szótörténet és a szószármaztatás szoros összefüggésére építő történeti-etimológiai szótárak feladata (ilyen a Benkő Loránd főszerkesztésével 1967–1976 között készült, háromkötetes TESz., azaz *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*).

1.2. Az 1818–1874 közötti időszak a fokozatosan megszülető modern magyar nyelvtudomány korai, átmeneti, kereső korszaka. Még él és hat az előző korszak meghatározó nézetrendszere, a – romantika

égisze alatt kibontakozott, kantianus-humboldtiánus – bölcseleti (filozófiai) nyelvészet. Czuczor és Fogarasi, valamint – a mára szinte teljesen ismeretlen életművű – nyelvész pályatársaik (Kresznerics Ferenc és Kassai József gyökszótár-írók², a nyelvész és történétíró Teleki József, az Akadémia első elnöke, Ballagi Mór, Lugossy József, Kuun Géza, Engel József, a történész és nyelvtörténész Mátyás Flórián és mások) elsősorban e nyelvbölcseleti irány képviselői voltak.

Ugyanakkor a német nyelvtörténeti iskola első nemzedéke, az ún. ógrammatikusok (August F. Pott, Franz Bopp, Jacob Grimm, August Schleicher) munkásságának hatására – némi késéssel – hozzánk is eljutnak, majd a század második felében az iskola második nemzedékének, az ún. újgrammatikusoknak (Bertold Delbrück, Hermann Paul, Wilhelm Braune, Eduard Sievers, Hermann Osthoff, Karl Brugmann) a színre lépésével fokozatosan elterjednek, megerősödnek, a század végére pedig egyértelműen a bölcseleti eszmerendszer fölébe kerekednek az új nyelvészet gondolatai és kutatási módszerei. Azaz nálunk is megszületik a rokon nyelvek rendszeres egybevetésére épülő empirista-pozitivisták³ **történeti-összehasonlító nyelv-tudomány**. Az új irányzat követői pedig elutasítják a korábbi nézeteket, magukat tartva a tudományosság egyedüli képviselőinek.⁴ A szótár néhány korán jelentkező kortársi értetlenkedő bírálatának, elutasító fogadtatásának, majd a későbbi, valamint az utókor szigorúan bíráló, sokszor túlzó, igaztalan kritikájának tehát elsősorban **tudománytörténeti okai** vannak.⁵

1.3. A Nagyszótár közvélekedéssé merevedett, méltatlanul negatív megítélésének tarthatatlanságára – érdemben először – Békés Vera mutatott rá, az 1997-ben megjelent *A hiányzó paradigma* című, a Thomas Kuhn-i paradigma-elméletet⁶ módosító tudományfilozófiai munkájában. *A Nagyszótár-paradoxon* c. esettanulmányában igazolta, hogy *A magyar nyelv szótára* – az ún. göttingai paradigma,⁷ azaz a romantikus-liberális humboldtiánus nyelvbölcselet értelmében – kétséget kizáróan tudományos mű. (Wilhelm von Humboldt [1767–1835],

az egyetemes nyelvtudomány egyik legnagyobb alakja, a korszak németföldi szellemi központjában, a kiváló színvonalú és progresszív szellemiségű göttingeni egyetemen végezte tanulmányait.)

A szótárról a mai magyar nyelvészet véleménye a kortársi megítélésnél annyiban kedvezőbb, hogy általában mindenki elismeri, értékesnek tartja a szótár értelmező részét, ezt az Értelmező Szótár is a maga elődjeként tiszteli.⁸ Ám a korai bírálókhoz (l. pl. Finály 1862; Hunfalvy 1858, 1870; Szarvas 1878–79; Halász 1903) hasonlóan – néhány kivételes véleménytől⁹ eltekintve – értéktelennek, idejétmúltnak, tudománytalannak tartja és élesen elutasítja a szótár etimológiai elveit és szófajgyakorlatát. Hadd idézzem egy egyetemi magyar nyelvészeti segédkönyv – jó néhány évtizede született, de ma is érvényesnek tekintett és általánosnak mondható – értékelését:

„Szótárunk szófajgyakorlata teljesen elavult, a szótár hat kötete azonban, a maga 110.784 szócikkével a XIX. század közepének köznyelvi és irodalmi szókincsét magában foglaló, eddig legteljesebb és a szavakat igen jól értelmező szótárunk, nyelvtudományi irodalmunk nagy értékű forrásai közé tartozik ma is” (Horváth M. 1964: 29; vö. még F. Molnár 1964: 371; H. Bottyánfy at al. 1976: 16; Balázs 1976: 154–5).

1.4. A továbbiakban azt szeretném igazolni, hogy a korábbi és mai negatív véleményekkel szemben a Nagyszótár **etimológiai elvei** korántsem avultak el teljesen, közülük nem egy figyelemre méltó, hasznosítható lenne ma is. Sőt, e korai elképzelések sok esetben előlegeznek jelentős, későbbi felismeréseket, összhangba hozhatók korszerű, mai gondolatokkal. Számos téves etimológiájuk, és a korabeli ismeretek szükségszerű hiányosságai ellenére – különösen a **belső keletkezésű** szavainkkal kapcsolatos etimológiák tekintetében – érdemes, sőt kíváncsi volna nagyobb figyelmet szentelni e tiszteletre méltó, nagyszabású munka szófajgyakorlatának is. Megszívlelendőek Gáldi László szavai: „[A]z eddigi kutatásnál több rendszerességgel kellene feltárnunk a Czuczor–Fogarasi szerkesztette első nagyobb akadémiai szótár szófajgyakorlati elveit, s tudománytörténeti szempontból

kiszűrni ezekből [...] azt, ami sokszor napjainkig a további kutatás alapja maradt¹⁰. Bizonyos, hogy belső képzésű szavaink vizsgálata terén monumentális arányú kísérlettel van dolgunk, melynek ötletességéről némely tudománytörténésünk sajnos nemegyszer megfelekezett” (Gáldi 1978: 108). Németh Renáta kitűnő bölcsészdoktori disszertációja is azt tanúsítja, hogy a Nagyszótár etimológiai elveinek tanulmányozása nemcsak a bölcséleti nyelvészet hiteles megismerése és megértése szempontjából fontos: idevágó nézeteik és eredményeik figyelmet érdemelnek ma is (vö. Németh 2007: 161–208). A szótár szófejtő gyakorlatát meghatározó elvek rövid számbavételéhez azonban szükség van arra, hogy – legalább néhány szóval – jellemezzem az európai, s benne a hazai, etimológiai kutatás fő fejlődési irányait.

2. NÉHÁNY SZÓ AZ ETIMOLÓGIÁRÓL

2.1. Az etimológia a szófejtés tudománya; a szavak etimonját (< gör. *etümon* 'igaz, tényleges, természetes, elsődleges, valódi'), azaz eredeti hangalakját és az ehhez tartozó ősi, elsődleges, tulajdonképpeni jelentését kutatja. A stúdium európai gyökereit az ókori görög filozófiai iskoláknak (nevezetesen a **szofistáknak** és a **sztoikusoknak**) a nevekre vonatkozó vizsgálódásaiban kereshetjük. Évszázadokon keresztül az etimológia elsősorban **szóalaktan** (morfológia) volt: szóelemzés, az alapszóból levezett származékszavak és szóalakok belső szerkezetének vizsgálata, szóelemekre bontása. Régi nyelvtanok sora tanúsítja, hogy a két stúdium tárgya egybeesett: ezek sokszor csak hangtánt vagy szintaxist és „etymológiát”, azaz alaktant tartalmaztak. Ennek oka, hogy egy összetett vagy képzett szóban vagy a ragozott szóformákban könnyebb felismerni – különösen az agglutináló nyelvekben, így a magyarban is – az alkotóelemeket, eljutni ahhoz a kiinduló alapelemhez, amelyre a többi szóelem épül, mint az alapszó ősi, elsődleges jelentését megfejtteni. A *háztető* összetételt pl. – oppozíciós módszerrel

(l. a *házgyár, házmaster, háznagy, háztartás* stb. összetett szavakat) – könnyűszerrel felbonthatjuk *ház* és *tető* elemekre; továbbá a *tető*-t is, a hasonló felépítésű *járó, kenő, mászó, menő, mező, verő* stb. képzett szavak segítségével, *tet*- fiktív töre és *-ő* képzőre, ám a *tet*- tö ősi jelentését már sokkal nehezebb felkutatni.

Mindamellett már Platón híres, máig nagyjelentőségű, nyelvfilozófiai dialógusában, a *Kratülosz*-ban (1984: 725–851) felhívja a figyelmet arra, hogy az etimológiában a valódi probléma, az igazi próbatétel nem a levezetett elemek, hanem az **alapszavak** ősi jelentésének megértése, megmagyarázása. A dialógusban a nevek és a dolgok kapcsolatának természetéről vitatkozó feleknek, a szofista Hermogenésznek és az ókori dialektika képviselőjének, Kratülosznak tanítja Szókratész a következőket: „Ámbár akármilyen mentséget hoz is fel az, aki az alapszavak jelentését nem ismeri, lehetetlen a levezetett szavakat megmagyarázni, ha az ember amazokat nem tudja, amelyekből ezeket le kell vezetni. Nyilvánvaló, hogy aki szakértőnek tartja magát ebben a kérdésben, annak éppen az alapszavakat kell a legtisztábban és legvilágosabban értenie, ha meg nem, akkor tudnia kell, hogy mindaz, amit a többről mond, fecsegés” (Platón 426 a–b, 1984: 819–20).

Bizony, e platóni eszményt nagyon nehéz akárcsak megközelíteni ma is: az etimológiai szótárak gyakran nem adnak számot az alapszavak elsődleges, tulajdonképpeni jelentéséről. Az eredeti jelentés helyett sokszor csak a kérdéses szó rokon nyelvi (jövevényszavak esetében pedig idegen nyelvi) megfelelőit, és az ezekből rekonstruált alapnyelvi **hipotetikus alapalakját** adják meg, a XIX. század végén érvényre jutott történeti-összehasonlító nyelvészet továbbfejlesztett módszereinek megfelelően. Arra a kérdésre felelnek, hogy **közvetlenül honnan**, mely nyelvből került pl. a magyarba a vizsgált elem, ám arra gyakran már nem, hogy mi a szó végső, valódi forrása, és mi volt – pontosabban mi lehetett – az alapszó ősi, elsődleges jelentése.

A régi etimológusok úgy tudták: a nevek és a dolgok eredendően belső, szerves, természetszerű kapcsolatban voltak egymással, az elnevezéseknek születésükkor okuk, indítékuk volt, azaz az alapelemek,

a szavak, szóalakok gyökerei (gyökei), **eredetileg motiváltak**. Ha sikerül feltárni az ősi szavak elsődleges, valódi jelentését, a megnevezett dolgok valódi természetéhez, lényegéhez is közelebb juthatunk. Innen a **sztóikus gondolat**: a dolgok megértéséhez nevük magyarázatán keresztül vezet az út. A nevekre vonatkozó sztóikus, illetve platonista, kratülista nézetek a német romantikusoknak köszönhetően váltak ismertté a XIX. században.

2.2. A XX. századi nemzetközi és hazai etimológia két ponton hozott jelentős újítást a XIX. századi komparatistikához képest. Egyrészt a saussure-i rendszerszemléletnek¹¹ megfelelően a vizsgált szavakat nem elszigetelten, hanem **részrendszerek** elemeiként veszik figyelembe. Ez azt jelenti, hogy a hagyományos nyelvtörténeti vizsgálódás és külső rekonstrukció mellett az etimológiai kutatásokban is egyre inkább szerepet kap a **belső rekonstrukció** módszere, azaz a szinkrón nyelvi rendszer szerves összefüggéseinek hasznosítása nyelvtörténeti, etimológiai kérdések megoldásában (vö. Bonfante 1945; Róna-Tas 1978: 172–88).

Másrészt a rendszerszerű jelentéstani kutatások kibontakozásával, a szójelentések formális jelentés-összetevőkre bontásával, azaz a **komponenses jelentéselméletek** térhódításával párhuzamosan a korábbinál nagyobb szerepet kap, és hitelesebb eredményekhez vezet a szójelentések rekonstrukciója. Az elsődleges jelentés felkutatásában felismerik a szó kontextusainak meghatározó szerepét, azaz az elemzett szavak **kontextuális jelentéseinek** a korábbinál fokozottabb figyelembe vétele válik jellemzővé (vö. Horváth K. 2008: 68–70).

Ám új elgondolásokat átvenni és deklarálni könnyebb, mint a gyakorlatban érvényre juttatni: a magyar etimológiának ma sem erőssége sem a szavak történetileg elsődleges jelentésének a felkutatása, sem pedig a magyar szavak, szócsaládok közötti eredetbeli, tehát belső nyelvi etimológiai kapcsolatok felismerése és igazolása. Elég, ha itt csak arra utalok: a TESz. szerint a *kör* és *kerek* etimológiai összefüggése is kérdéses.¹²

Pedig az etimológiai kutatásnak nemcsak az a feladata, hogy megállapítsa egy nyelv szavainak külső, rokonnyelvi megfelelőit, s ezek egybevetésével rekonstruálja azokat a kiinduló hipotetikus alapformákat, amelyekből azután többé-kevésbé megnyugtatóan levezethetőek az összevetett rokon elemek. Legalább ennyire fontos célja az is, hogy feltárja egy-egy nyelv tőszavainak az adott nyelven belüli eredetbeli kapcsolatait, azaz rekonstruálja a szócsaládokat és a nagyobb szószervezeteket.

És most térjünk vissza a Czuczor–Fogarasihoz, nézzük a Nagyszótár etimológiai elveit, s a rájuk épülő szófejtő gyakorlatot!

3. A NAGYSZÓTÁR SZÓFEJTŐ ELVEI ÉS ELEMZŐ GYAKORLATA

3.1. A bölcséleti nyelvészet képviselői felismerték, hogy viszonyunk anyanyelvünkhöz kitüntetett: több és más is, mint a később tanult idegen nyelvekhez való kapcsolatunk. Az anyanyelv ugyanis egy-egy közösséghez szervesen hozzátartozó organizmus, nem pedig külső, szabadon váltogatható eszköz. Elsődleges, legfontosabb feladatunknak a **nemzeti nyelv** vizsgálatát, ennek mind mélyebb megismerését, megértését tartották. Ezt a célt szolgálta a Nagyszótár is. „Saját nyelvünk belső titkait kell mindennek előtt kifürkészni, mert így a szók belső értelmét nem kívülről fogjuk becsempészni, hanem belülről kifejtetni.” – írta Czuczor már 1851-ben az Akadémiai Értesítőben (Czuczor 1851: 288). Minden más feladat, így a nyelvek széles körére kiterjedő hasonlítások, „a régi és újabb nyelvek tömkelegében” való búvárkodás, csak **ez után** következhet. Lugossy József erre vonatkozóan így fogalmaz: „Az elveszett órák, betűk, fáradsalmak, miket altáji, sémi, indoeurópai stb. párhuzamok felállítására tékozlani nem szűnünk, balul bocsátkozván a világ-piacz forgalmába, mielőtt saját árunknak nem hogy értékét tudnók, de gyakran csak a milétét is ösmernők [...]” (Lugossy 1857: 30). „Ha a magyart már

jobban ismerjük, kisebb körre lehetne ekkor szorítani a nyelvünkben áradozó conjecturális szószármaztatást – vallja Mátyás Flórián is (1857: 38).

Meggyőződésük, hogy e korai kereső, feltáró korszakban **csak hasonlítani**¹³ szabad, a nyelvrokonság egyértelmű, hiteles megállapítására még nem érkezett el az idő, mivel még nem rendelkeznek a kellő mennyiségű nyelvi adatra épülő ismerettel. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ennek ellenére Czuczorék szótáruk *Előbeszédében* külön „Szakasz”-ban foglalkoznak a **finn** hasonlatokkal (l. *Előbeszéd* 28–31). „Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábíán István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink buzgalmát és általában helyes irányú munkálkodásaikat, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kiváló figyelmüket [...]” – írják a szerkesztők az *Előbeszéd* egy további helyén (l. 33–4). „Csak azt nem óhajtánók, ha valaki saját buvárlatait tartaná és hirdetné egyedül célra vezetőknék, és más nemű, más terjedelmű törekvésekben ellenséges irányt gyanítana és nézne. Egyes egyedül öszves munkálkodásainkat fogja teljes siker koronázni” (vö. még: Fogarasi 1874: *Végszó*: 8). A sokirányú hasonlítások célja tehát éppen az, hogy a kutatók végül a rokon nyelvek körének biztos kijelöléséhez juthassanak el.

Hunfalvy Pálnak homlokegyenest ellenkező a véleménye: szerinte az altáji s benne a finn–magyar rokonság „mennyre nyelvrokonságtól csak telik, annyira lett bizonyos” (idézi Loványi 1957: 11).

Czuczorék világosan látták azt is, hogy Hunfalvy és a közöttük lévő viták, ellentétek oka az általuk képviselt nyelvölcseseleti irány és a pozitivista történeti-összehasonlító nyelvészet felfogása közötti lényegi (ma paradigmaticusnak nevezett) különbség: „[Hunfalvy] [...] úgy nyilatkozván, hogy ő a’ nyelvben csak a’ mit, ó τι, nem a’ miért-et, δια τι? keresi. Ez ellen semmi kifogás nem lehet, mert kinek-kinek szabad akarata van kijelölni működése’ körét szűkebbre, vagy szélesebbre. A’ ki nem tenne egyebet nyelvünk körül, mint azt egész terjedelmében adatilag úgy állítaná előnkbe, mint létezett, és létezik, igen jó szolgálatot tenne nyelvtudományunknak; de azért annak eljárása sem

észszerűtlen, ki az okozatokról az okokra visszamenni, 's az ész' művének, a' nyelvnek okszerűségét keresni törekszik. A' ó τι a' tudomány-nak anyaga, a' δια τι? annak lelke, szelleme" (Czuczor 1854: 34).

3.2. Czuczor és Fogarasi a szótár első kötetének *Előbeszéd* c. – magyar hangtant, alaktant és szójelentéstant tartalmazó – nagy bevezető tanulmányában a szószármaztatásról a következőket írják: „A szószármaztatás könnyen tévedésre, s képtelenségre visz, sz. Ágoston szerint: a szók eredetét kiki, mint az álmokat, jó szánta szerint magyarázván. [...] *Etymológiát mindazáltal a szótárírónak elhagyni nem szabad*; az által világosodik fel nyelvünk története, szavaink értelme, s új szók alkotására csak a szószármaztatás törvényeiből lehet szabályokat venni" (*Előbeszéd* 1862: 6). Az idézetből világossá válik, hogy a szerkesztők véleménye szerint az etimológiákra a szójelentések történeti sorrendjének megállapítása, az egyes jelentések hiteles értelmezése, és a szóalkotás szabályainak pontos ismerete végett van szükség. Vagyis a **szófejtés** és a **szóértelmezés** a legszorosabban összefügg egymással.

A szófejtő gyakorlat elsődleges feladata Czuczorék szerint a **szócsaládosítás**, azaz a magyar szavak belső, eredetbeli kapcsolatainak, természetes rendjének a feltárása. Ugyanis ez a szóértelmezések „egyik fő segédeszköze, sőt kelléke" (*Előbeszéd* 15). Egy-egy szócsaládba tartozó szavak **közös gyökből** vezethetők le. Ezért mutatják be Czuczorék külön szócikkekben – a betűrendbe besorolva – a gyököket is, azaz szótáruk **gyökszótár** is egyben. A gyökök szócikkeiből kiviláglik, hogy a szótárírók szerint mely szavaink vezethetők le egyazon gyökből, azaz a magyar szavak közül melyek tartoznak egy-egy szócsaládba.

A **gyökök** a szavak, szóalakok olyan egy szótagú, jelentéses elemi részei, amelyeken semmiféle toldalék nincs. (A mai magyar nyelvészeti terminológiában ez az *abszolút tő*.) A szótár a gyökök két fajtáját különíti el:

- a) **önálló vagy élő gyök:** pl. *ad, él, fa, ér, bor, hal, ép, ken, mar, tör, új, üt, vad, ver, zúz* stb., vagyis azok az egy szótagú elemek, amelyek egyúttal önálló szavak is. (A mai terminológiában ezek a *tőszavak*.)
- b) **elvont vagy holt gyök:** pl. *göm-, ker-, dar-, for-, csör-* stb. Ezeknek önálló léte nincs, tovább képezve azonban önálló szavakká válnak. (A mai terminológiában ezek a *passzív, illetve fiktív tövek*.)

Például:

göm- → *gömb, gömbölyű, gömbölyít, gömbölyödik, gömböc* stb.;

ker- → *kerít, kerül, kerek, kerék, keret, kerge, kerget, keres* stb.;

dar- → *darab, darabol*;

for → *forog, forgat, fordul, fordít*;

csör- → *csörög, csörget, csördül, csördít* stb.

Gyökök és tövek között azonban van egy lényeges különbség: a mai abszolút tő végső morfológiai egység: nem bontható tovább, csupán – ha több szótagból áll – szótagokra, majd hangokra tagolható. A gyökökből azonban esetenként elvonható a még mindig jelentéses **gyök-elem** vagy **gyökcsíra**. Ez több gyökszó „legelső eredetét, magvát” mutatja meg, és fűzi őket szervesen egybe: pl. a *gő-* csírája a *gőb, göcs, gör, göm-*; a *fo-* a *fogy, fon, foly-*; a *csa-* a *csák, csáb*; a *ro-* pedig a *rom, roml-, romt > ront, romgy > rongy, romb-* stb. gyököknek. Ha a gyök valamilyen képzővel egészül ki, de nem válik önálló szóvá, elvont **törzs** vagy **törzsök** a neve, és további származékszavak alapjául szolgál: ilyen pl. a *rom* gyökből létrejött *romb-* vagy *roml-*. Ezekből aztán a *rombol* és *romlik*, valamint származékaik erednek. Azaz pl. a *gő-* gyökelemből kiindulva, a következő lépésekben, szerves fejlődési fokozatokban keletkeznek, „nemződnek” a szavak:

gő- → *göm-* → *gömb* → *gömbös* → *gömböc*

↘ *gömböly-* → *gömbölyű, gömbölyít, gömbölyödik, gömbölyded* stb.

A szófejtésben a szócsaládosítás gyakorlatának központivá tétele jól illeszkedik ahhoz a ma hangsúlyos alapelvhez, amely izolált szavak helyett **részrendszerek** etimológiai vizsgálatát szorgalmazza. A szócsaládok ugyanis a szókészlet részrendszerei, mivel elemeit, közös eredetük okán, szerves viszonyok fűzik össze. Az elemek közötti organikus összefüggések, a rendszerszemlélet,¹⁴ továbbá a **belhasonlítás** fogalma és gyakorlata eredményeképpen rekonstruált szócsaládok, előlegezik a XX. századi **belső rekonstrukció** fogalmát, amelyet az olasz neolingvisták dolgoztak ki a XX. század első felében (l. Bartoli 1925; Bonfante 1945).¹⁵

3.3. „Vannak a nyelvekben bizonyos alapszók, melyekből vagy belváltozás vagy toldás által más-más, alapeszmében egyező, vagyis ugyanazon eszméből kiinduló szók erednek” – állapítják meg a szerkesztők (*Előbeszéd* 63). A „toldás” és „belváltozás” következtében megszülető rokon szavak egy szócsaládot alkotnak. Az első Czuczor–Fogarasi-konferencián részletesen szóltam a **gyökrendről**: a gyökök **kétirányú** etimológiai kapcsolatairól (l. Horváth K. 2011: 76–82). Azaz:

- a) a gyökből közvetlenül – szóképzéssel vagy szóösszetétellel – levezethető **egyenes ági** rokon szavakról: pl. *göm-* → *gömb*, *gömbölyű*, *gömbölyít*, *gömbölyödik*, *gömböc* stb.; *csúcs* → *csúcsos*, *csúcsosodik*, *csúcsorít*, *csúcsív* *csúcspont* stb.; *ker-* → *kerül*, *kerít*, *keres*, *kerge*, *kerget*, *kergül*, *keret*, *kerék*, *kéreg*, *kering*, *keringő*, *kerengő* stb.;
- b) a gyökből közvetetten levezethető, **morféma-alternációra** épülő – **oldalági** származékokról: pl. *gom-*, *göm-*, *gum-*, *güm-* stb.; vagy: *csúcs*, *csücs-*, *csecs*, *csöcs* stb.; vagy: *ker-*, *kör*, *kor-*, *kar-*, *gör-*, *gur-* stb.

Ez utóbbi jelenség nem más, mint a **szóhasadás**,¹⁶ pontosabban a morfémahasadás, azaz a **párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás**. Ezekből a rokon variáns gyökökből azután számos egyenes ági származék szó vezethető le. Például:

gom- → gomoly, gomolyog, gomb, gombóc, gombolyag,
gombolyít, gombolyodik;
göm- → gömb, gömbös, gömböc, gömbölyű, gömbölyít,
gömbölyödik, gömbölyded;
gum- → gumó, gumós, gumósodik;
güm- → gümő, gümős, gümősödik, gümőkór, gümőkóros; stb.

vagy:

csúcs → csúcsos, csúcsosodik, csúcsosodás, csúcsorít, csúcspont, csúcsív;
csűcs → csűcsök, csűcskös, csűcsöri, csűcsörít, csűcsörödik;
csecs → csecses, csecsbimbó, csecsemő, csecsszopó;
csöcs → csöcsös, csöcsörész;
csics → csicsóka stb.

Meggyőződésem, hogy a gyökök kettős eredetbeli összefüggéseinek felismerése a korszak jelentős gondolata volt (l. pl. Lugossy József idevágó munkáit is), s a magyar etimológiai kutatás előbbre jutott volna, ha folytatja, kiteljesíti ezt az ígéretes kezdeményezést. Ám etimológiai kutatásunk ma is elsősorban a tövek egyenes ági rokonságát veszi figyelembe. A gyökök oldalági rokonsága arra is rávilágít, hogy a magyar nyelv meghatározó morfológiai típusa, **agglutináló** volta egyáltalán nem zárja ki a **tőhajlító** (flektáló) alaktani megoldások meglétét sem.¹⁷

3.4. A szótár a minél szabatosabb szóértelmezések érdekében „mindenek előtt a nyelv belső forrásait, nevezetesen a szók mind mai, mind ószerű vagy elavult, mind országos és tájbeli, mind népies és irodalmi” nyelvhasználatát figyelembe veszi (l. *Előbeszéd* 13). A jelentéseket megvilágító gazdag – köznyelvi, a folklórból merített vagy irodalmi – példaanyaga azt mutatja, hogy a szótárírók a szavak **kontextuális jelentéseinek** tudatos felhasználásával világítják meg az egyes szójelentéseket.

A gyökök Czuczorék szerint a platóni kratülista hagyománynak megfelelően **motivált alapelemek**. Azaz az elnevezések eredendően nem véletlenszerűek, okuk, indítékuk van: a név és a megnevezett dolog (fogalom) belső kapcsolatban vannak egymással. Czuczor és Fogarasi keresik azt a **szemléleti mozzanatot** (ma azt mondhatjuk: **névadó jelentésjegyet**), mely a dolog (fogalom) elsődleges, tulajdonképpeni megnevezéséhez vezetett, a szó „tulajdon értemény”-ét meghatározta. Vagyis bizonyíthatóan felismerték, hogy az eredeti nevek a **pars pro toto** (rész az egész helyett) elvének alapján jönnek létre:¹⁸ „Az emberi ész az isméret tárgyait bizonyos jegyek által különbözteti meg; a tárgyakat több oldalról lehet szemlélet alá venni, a mint t. i. különböző jegyeik vannak, 's azokat kiki arról ismeri leginkább, a' mit benne főleg szemlélet alá vett” (Czuczor 1854: 25).

A dolgok, jelenségek több oldalról való szemléléséből jönnek létre a rokon értelmű szavak, („melyeket a hanyagabb nyelvszokás egymással fölcserélve használ, holott gyökeikre nézve árnyalatilag különböznek” [Előbeszéd 14]), vagyis az az ismert jelenség, hogy egy-egy fogalomnak a különböző szemléletekből következően is lehet többféle neve. „[M]egtörténik – írja Czuczor (1854: 23) –, hogy ugyanazon nyelv valamely tárgyat többféle jegyeiről nevez el; pl. a' magyar *csücsörke*, *pipiske*, *pacsirta* e' madárnak illetlen hangjaira, a' *szántóka* repülési módjára vonatkozik”.¹⁹

Az etimológiai kutatás azért is nehéz és kockázatos vállalkozás – vallják, mert a szavak eredeti hangalakja – gyakran a jóhangzás érdekében – és ősi, tulajdonképpeni „érteménye” a nyelv történetének folyamán a használatban megváltozik, ezért „csaknem lehetetlen a szók való eredetéig feljutni, erőtetéssel pedig csaknem minden szót ki lehet a legidegenebb nyelvből is magyarázni” (Előbeszéd 6).

A szótárírók tehát tisztában voltak azzal, hogy az eredendően motivált elemek a későbbiekben elveszthetik ősi ún. „belalkat”-ukat, azaz eredeti motiváltságukat. Az a valamikori szemlélet, amely a dolog megnevezéséhez vezetett, gyakran már nem, vagy csak a szócsalád minden tagjának együttes figyelembe vételével közelíthető meg.

JEGYZETEK

- ¹ Bár a XX. században szótárirodalmunk számos hiánypótló művel gyarapodott, s 1959–1962 között az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében Bárczi Géza és Országh László irányításával elkészült *A magyar nyelv értelmező szótára* is, hét kötetének 60 ezer szócikkével az ÉrtSz. terjedelemben alatta marad a Nagyszótárnak. A 18–20 kötetesre tervezett, az 1772-től 2000-ig terjedő időszak nyelvi anyagára épülő, – régóta várt – új nagyszótárunknak 2011-ig négy kötetet jelent meg.
- ² L. Kresznerics: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal 1831–32*; Kassai: *Származtató, s gyökerésző Magyar-Diák szó-könyv* I–V. 1833–38.
- A szavak, szóalakok alapját képező, legkisebb jelentéses szóelem korabeli műszava, a *gyökér* ~ *gyök* a héber grammatikákból került az európai nyelvek nyelvtanaiba, s használata a XVI. század elejétől kezdve fokozatosan terjedt el (l. Telegdi 1990: 14; C. Vladár 2005: 70–2). Az etimológia legfontosabb feladata a szavak, szóalakok gyökeinek megkeresése, majd annak megállapítása, hogy hány gyök van a vizsgált nyelvben, s melyek a rokon hangzású és jelentésű gyökök, azaz mely gyökök között mutatható ki eredetbeli kapcsolat (vö. még: Balázs 1987: 638–56). A XIX. századi magyar nyelvészek is – kivétel nélkül, azaz függetlenül attól, hogy a bölcséleti vagy a történeti-összehasonlító nyelvészet korai képviselőihez tartoztak-e – éltek e fogalommal és szakszóval (vö. Németh 2007: 172–3). A későbbi magyar nyelvészet a Nagyszótártól elhatárolódva elvetette a *gyök* terminust, s ezt az elemi morfológiai egységet ma *tő*-nek nevezzük. Ám az indoeurópai nyelvészeti terminológiában változatlanul használatos a *gyök* szakszó: l. lat. *radix*, fr. *radical*, ol. *radice*, ang. *root*, ném. *Wurzel* stb.
- ³ August Comte főműve, a *Cours de philosophie positive* 1830 és 1842 között jelent meg.
- ⁴ Az újgrammatikusok fellépése után hasonló a helyzet Németországban is: W. von Humboldt-nak vagy A. F. Pott-nak, az ógrammatikusok etimológusának a hatalmas életműve jelentőségét veszti, feledésbe merül. A történeti-összehasonlító nyelvészet eredményeinek „hatására – írja Telegdi Zsigmond Humboldt *Válogatott írásai*-nak utószavában – eluralkodik, vitathatatlan igazsággént tetszeleg az a nézet, hogy a nyelvek és a nyelvcsaládok történetének vizsgálata a nyelvészet teljességét képviseli, kívül nem létezik nyelvtudomány. Ha nem is kizárólag, de elsősorban ez a nézet volt az, amely a nyelvészeket hosszú időn keresztül megakadályozta abban, hogy az előző korok nyelvészetét, s így a Humboldtét is, valódi érdemük, jelentőségük szerint fogják fel” (Telegdi 1985: 369; vö. még: Koerner 1974: IX–X.).
- ⁵ „Igaz, már a múlt század 60-as éveitől kezdve a szótár érdemeit eleinte lelkesen magasztaló és elismerő nyilatkozatok után Hunfalvy, Budenz, Finály, majd pedig Szarvas Gábor kemény bírálatai következtek, s ezek nyomán [...] Cuczorekat szinte több gáncs érte, mint dicséret” (l. Balázs 1976: 152; Szarvas Gábor és a XIX. század végi *Magyar Nyelvőr* szerepéről l. még: Németh G. B. 1970).
- ⁶ A paradigma (< gör. *paradeigma* ‘példa, minta, séma, bizonyíték < *paradeiknūmi* ‘példát ad, egybevet, ábrázol, bizonyít’) mint nyelvészeti műszó ‘ragozási minta, példa’: l. igei, névszói paradigmák.

A szakszó új jelentése 'egy adott kor, illetve egy tudományág vagy egy-egy tudományos közösség nézetrendszere, tudományos vilásképe' Thomas S. Kuhn amerikai tudományfilozófus híres, sok vitát kiváltott *The Structure of Scientific Revolution* c. könyvének ([1962, 1970]; magyarul: *A tudományos forradalmak szerkezete* [1984, 2000]) köszönhető. A mű széles körben fölkeltette a tudománytörténet iránti érdeklődést, és nálunk is föllendítette a tudománytörténeti és tudományelméleti kutatásokat.

- ⁷ „A Nagyszótár megszületése és a létrejöttét elősegítő Magyar Tudós Társaság kiépülése pontosan arra a tudománytörténetileg feltáratlan korszakra esik, amelyet a *hiányzó paradigma* elnevezéssel jelöltem” – írja Békés. „De a korai finnugor rokonsági elméletek (Sajnovics, Gyarmathi) és ellenelméletek (Beregszászi, Mátyás Flórián) megszületését sem lehet a göttingai tudományos programok és viták nélkül kielégítően értelmezni” (i. m. 102–3).
- ⁸ Az ÉrtSz. előszavában erről a következőket olvashatjuk: „Az egynyelvű értelmező szótárak készítésében sok más nemzet megelőzött bennünket. Mindamellet a Czuczor Gergelynek és Fogarasi Jánosnak a múlt század második felében közzétett hatkötetes, a maga nemében hibái ellenére is kiváló magyar szótára annak idején jelentős alkotás volt, s ma is értékes hagyomány és alap számunkra” (ÉrtSz. 1: VII–VIII. 1978³).
- ⁹ L. pl. Balázs János véleményét: „Értelmezéseik [...] botladozásai ellenére is kétségteljesen kiváló korszakalkotók.” (1976: 149); [A szótár] „bevetőjében található terjedelmű magyar leíró nyelvtani rész (különösen a képzők és a leggyakoribb származékok tüzetes felsorolása), maga a mintaszerűen felkutatott és feldolgozott szótári anyag, sőt a belső keletkezésű szavainkkal kapcsolatos etimológiák nem jelentéktelen hányada is a legnagyobb elismerést érdemli” (1978: 14).
- ¹⁰ A TESz. szócikkei sokszor hivatkoznak a CzF. megoldásaira, (bár nem minden szükséges esetben: vö. Gáldi 1978: 100 kk.) A Zaicz Gábor szerkesztette, a művelt nagyközönség számára készült egykötetes *Etimológiai Szótár* (2006; EtSzt.) ezzel szemben – bár forrása elsősorban a TESz. volt – irodalomjegyzékében nem szerepelteti a Nagyszótárt. A Bevezetőben az EtSzt. (2006: XII) megjegyzi, hogy a szótár „– a magyar szótárírás történetében először – szótárszerű feldolgozásban közli a magyar toldalékok eredetét a közszavak ábécérendjébe besorolva.” Megállapítása azonban tévedés, t. i. ezt a feladatot először a CzF. végezte el.
- ¹¹ „[A] nyelv rendszer – tanítja Ferdinand de Saussure a XX. század elején a genfi egyetemen –, amely csak saját rendjét ismeri” (I. Saussure 1997: 52).
- ¹² A TESz. a *kerek* szócikkében (2: 454) a két szócsalád eredetbeli kapcsolatát tévesnek ítéli, a *körül* szócikkében pedig (2: 623) kevéssé valószínűnek tartja. A két szócsalád etimológiai összefüggésének bizonyítását I. Horváth K. 1997. Az összefüggés mellett szól másképp: Juhász 1993. Vö. még: EWUng. (Lieferung 3: 740; 4: 820).
- ¹³ „Hasonlítsunk, de ne rokonítsunk!” – ez volt a véleménye Mátyás Flóriánnak is. „A finn-magyar rokonság kérdése sem megcáfolva, sem előrevive nincs” (Mátyás 1859: 99).

Figyelemre érdemesek a XX. század hajnalán Munkácsi Bernát szavai is: „Nem lehet tagadnunk, hogy a fejlettségnek azon a fokán, melyen összehasonlító nyelvtudományunk 1857-ben állott, midőn szerte vitatták, hogy a törökség is ép oly, vagy még közelebbi rokonságban áll a magyarhoz, mint a finnség, [...] az összehasonlítás anyagából még hiányoztak a legfontosabb nyelvek (a vogul és az osztjájk), s a módszer is ingatag volt [...]” (Munkácsi 1901: 13).

A kor jellemzéseket jegyzem meg, hogy alig hagytak alább a bölcséleti nyelvek és az ural-altajisták korai képviselői közötti polémiaiak, az ural-altajisták táborán belül keletkezett szakadás: Budenz és Vámbéry fordult szembe egymással, s vette kezdetét az „ugor-török háború” (vö. Pusztay 1977).

¹⁴ Czuczorék Wilhelm von Humboldt gondolatai nyomán **élő organizmus**nak, „szervezetes egész”-nek tekintették a nyelvet (l. pl. CzF. 1. *Előbeszéd* 18). Humboldt szerint „a nyelv [...] osztozik valamennyi organikus lény természetének azon sajátosságában, hogy minden egyes alkotóeleme csak a többi alkotóelem révén, az összes pedig csupán egyetlen, az egészet átható erő révén állhat fenn” (Humboldt 1985: 34).

¹⁵ Hogyan lehetséges az, hogy a neolingvisták *belső rekonstrukció* (analísi interna) fogalmára bátran lehet hivatkozni, míg a CzF. *belhasonlítás*-fogalma, s a ráépülő gyakorlat mellőzhető, s akár gúny tárgyává is lehet tenni?

¹⁶ L. Grétsy László *Szóhasadás* c. kitűnő könyvét (1962), amelyben e „kevésbé számba vett szóalkotásmód” újabb keletű – kettős – példáit gyűjtötte egybe és dolgozta fel. Grétsy azonban Czuczorék felismerésére nem hivatkozik, ahogyan azon mai nyelv-tanaink sem, amelyek a jelenséggel egyáltalán foglalkoznak. (A szóhasadásról l. még: Horváth K. 2004.)

¹⁷ A bölcséleti nyelvészet képviselői tisztában voltak azzal, hogy nyelvünkben a **belső flexió**nak is meghatározó szerepe van. Hadd idézzem ezzel kapcsolatban Ballagi Mórt (eltekintve most attól, hogy felsorolt példái mindegyike helytálló-e vagy sem): „A’ szónak e’ benső módosulásait nevezzük flexio, hajlításnak. ‘S e’ hajlítás [...] a’ mi nyelvünkben is őseredetileg megvolt. Avagy nem hajlítás-e az, ha *érni* ‘valere’-ből lett *ár* (pretium), *élni*-ből *állat*, *csalni*-ből *csel*, *vágni*-ből *vég*, *marni*-ből *méreg*, *nyalni*-ből *nyelv*, der Leckende, mint *lingo*-ból *lingua*, *tárni*-ből *tér*, *terjeszt*, *borítani*-ből *bőr*, és *láb*, *lép*, *lapítani*, *lepény* stb. [...]” (Ballagi 1855: 594).

¹⁸ A *pars pro toto* elve a megnevezés (nomináció) folyamatában a következőket jelenti: a dolgok, illetőleg a fogalmak összetett (szintetikus) voltából következően először a fogalomnak csupán az egyik – a szemlélet számára meghatározó, domináns-sá váló – ismertetőjegye (funkciója, tulajdonsága) kap nevet. Ennek a jegynek (*pars*) a neve azonban az egészre (tötum) vonatkozik, azaz képviseli, azaz az egész felépítő valamennyi összetevő nevévé válik. (Vö. Horváth K. 2008: 73–6).

¹⁹ Vö. még: Végh 1935.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1976. Czuczor Gergely emlékezete. *Magyar Nyelv* 72: 149–155.
- Balázs János 1978. A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: Szathmári István (szerk.) 13–36.
- Balázs János 1987. *Hermész nyomában. A magyar nyelvbőlcsélet alapkérdései*. Budapest: Magvető Könyvkiadó. V. S. Szótárírásunk költői és filozófiai korszaka. 638–656.
- Ballagi Mór 1855. A magyar szónyomozás, s az összehasonlító nyelvészet. *Akadémiai Értesítő* 15: 589–602.
- Bartoli, Matteo G. 1925. *Introduzione alla neolinguistica*. Genève.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. II. Nevezetes mítoszok a magyar nyelvtudomány történetéből (Esettanulmányok). Debrecen: Latin betűk. 93–205.
- Bonfante, Giuseppe 1945. On Reconstruction and Linguistic Method. *Word* Vol. 1. New York. 83–91, 132–161.
- H. Bottyánfy Éva – Horváth Mária – Korompay Klára – D. Máta Mária 1976. *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Czuczor Gergely 1851. A magyar nyelv etimológiai és hasonlító vizsgálata elvéről. *Akadémiai Értesítő* 11: 288–299.
- Czuczor Gergely 1854. Hunfalvy Pálnak „az Elme és Ész szóról” az Academ. Értesítőben megjelent jegyzésére... *Akadémiai Értesítő* 14: 22–35.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. Előbeszéd. In: *A magyar nyelv szótára* 1. Pest: Emich Gusztáv kiadása. 1–164.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. I. 3. kiad. 1978. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EtSzt. = Zaicz Gábor (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár. A magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Lieferung 3–4. Akadémiai Kiadó.
- Finály Henrik 1862. A Magyar Nyelv Szótára. *Korunk* 48., 49., 50. sz.
- Fogarasi János 1874. Végző. *A Magyar Nyelv Szótára* 6: 1–8.
- Gáldi László 1978. Etimológiánk száz éve és ma. In: Szathmári (szerk.) 99–108.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halász Ignác 1903. A magyar szófejtés és történeti fejlődése. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 1–44, 139–63.
- Horváth Katalin 1997. Szócsaládok vizsgálata szinkrón összefüggések alapján. *Kör* szavunk szócsaládjáról. In: Péntek János szerk. *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár: Egyetemi Nyomda. 208–212.
- Horváth Katalin 2004. Töprengések a szóhasadás jelentőségéről. In: *Variabilitás és nyelvhasználat*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 34. Szerk. Gecső Tamás. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 133–142.
- Horváth Katalin 2008. Az etimológia elvei. In: *A Nyelvtörténeti Kutatások Újabb Eredményei* V. Szeged: JatePress. 67–80.

- Horváth Katalin 2011. Czuczor és Fogarasi a szócsaládokról – a szavak egyenes ági és oldalági rokonsága. *Életünk* 49. évf. 3–4. 76–82.
- Horváth Mária 1964. *Bevezetés a magyar nyelvtudományba*. I. Budapest: Tankönyvkiadó. 25–31.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. *Válogatott tanulmányok*. Ford. Rajnai László. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. 55–67.
- Hunfalvy Pál 1858. Válasz a szócsalárendszerre és nyelvészeti egymásutánra. In: *Magyar Nyelvészet* 3: 313–317.
- Hunfalvy Pál 1870. A magyar nyelv szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 8. 302–324.
- Juhász Dezső 1993. *Kur, kür, kör, ker – és ami körülük van*. In: Kozocsa Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 153–159.
- Koerner, E. F. K. 1974. Preface to the new edition of A. F. Pott. 1974.
- Kuhn, Thomas S. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- Loványi Gyula 1957. A Magyar Nyelvészet. (Adalékok a magyar nyelvtudomány kialakulásának történetéhez.) *Nyelvtudományi Közlemények* 59: 3–34.
- Lugossy József 1857. Szócsalárendszer. – Nyelvészeti egymásután. *Magyar Nyelvészet* 2: 138–159; 161–189.
- Lugossy József 1858. Hangrendi párhuzam nyelvünkben. *Új Magyar Múzeum* 8/1. 92–102.
- Mátyás Flórián 1857. *A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében*. Pécs: Lyceum nyomda.
- Mátyás Flórián 1859. A hasonlító nyelvészetről tekintettel a magyar nyelv ékirati fontosságára. Akadémiai székfoglaló értekezés. *Akadémiai Értesítő* 19: 99–105.
- F. Molnár Gizella 1964. Finnugor szóegyeztetések Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában. *Nyelvtudományi Közlemények* 66. 371–7.
- Munkácsi Bernát 1901. *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Németh G. Béla 1970. A századvégi Nyelvőr-vita. In: *Uő.: Mű és személyiség*. Irodalmi tanulmányok. Budapest: Magvető. 465–520.
- Németh Renáta 2007. A XIX. századi nyelvbölcselet és a Magyar nyelv szótárának etimológiai elvei. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf>.
- Platón 1984. Kratülosz. Ford. Szabó Árpád. In: *Összes művei*. Budapest: Európa. 725–851.
- Pott, August Friedrich 1974. [1887.] *Einleitung in die Allgemeine Sprachwissenschaft – Zur Literatur der Sprachenkunde Europas*. Amsterdam: John Benjamins.
- Pusztay János 1977. Az „ugor-török háború” után. Gyorsuló idő. Budapest: Magvető.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Budapest: Gondolat. 172–88.
- Szarvas Gábor 1878–1879. A Magyar Nyelv Szótára. *Magyar Nyelvőr* 7: 11–23; 65–74; 107–113; 153–159; 197–209; 248–256; 301–308; 360–365; 392–400; 444–455; 495–501; 547–557; 8: 11–23.

- Szathmári István (szerk.) 1978. *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből* (1850–1920). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Corvina.
- Telegdi Zsigmond 1985. Utószó Humboldt válogatott tanulmányihoz. In: Humboldt 1985.
- Telegdi Zsigmond 1990. A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika. *Az MTA Judaisztikai Kutatócsoportjának Értesítője* 3. sz.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1935. *Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez*. Debrecen: Tisza István Tudományegyetem. 17–25.
- C. Vladár Zsuzsa 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

POMOZI PÉTER

egyetemi docens, ELTE BTK Finnugor Tanszék

SZÓTÖRTÉNETI ELVEK A MAGYAR NYELV SZÓTÁRÁBAN

A belső rekonstrukció és nyelvhasználat viszonyához

„Nagyok és kétségben nem hozhatók a helyes etimológiának hasznai...”
(Teleki József gróf: *Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja*)

„Hogy ellenségei voltunk volna a történelmi hasonlító nyelvbúvárlatnak,
azt munkálatunk csaknem mindenik lapja megcáfolja.”
(Fogarasi János: *Végző A magyar nyelv szótárához*)

1. BEVEZETŐ KÉRDÉS: EGYMÁST KIZÁRÓ VAGY RÉSZBEN KIEGÉSZÍTŐ PARADIGMÁK?

Írásom célja kettős. Érdeemesnek látom számba venni, vannak-e még kihasználatlan vagy eleddig nem eléggé kihasznált lehetőségek a magyar etimológiai kutatásban a belső rekonstrukció terén. E téma természetesen nagymonográfia- vagy konferencia-igényű, ezért egy ekkora terjedelmű tanulmányban nem vállalkozhatom többre, mint egyes lehetőségek felvillantására. E kérdés felvetéséhez jó alkalmat kínált az a két konferencia, melyeknek fő célja a Czuczor–Fogarasi szótár jelentőségének újragondolása volt. Bár egyáltalán nem célozom a romantikus és a pozitivisták nyelvelmélet, a belhasonlító módszer versus komparatiztika¹ eltérő tudományfilozófiai háttérének újabb vizsgálata, ezt a téma avatott szakembere, Békés Vera már többször megtette (l. legutóbb Békés 2011), mégis van mondandónak a jel-

zetten túli, történeti vonulata is. Igaz, csak abból a sajátos szemszög-ből tekintem át a CzF.-kérdéskört, hogy valóban mindenestül összebékíthetetlen-e a két nyelvészeti közelítés, vagy egymás eredményeit kiegészíteni képes, valójában tehát részben egyszerűen egymást követő irányzatokról van-e szó? Egy higgadt, letisztult, a különböző irányzatok eredményeit holisztikusan láttató új összegzés eljövételéhez természetesen meg kell szabadulni a Czuczor–Fogarasi látatlanban degradáló rögeszméktől, egyúttal ügyelve arra is, hogy *A magyar nyelv szótára* józan tudományos és tudománytörténeti (újra)értékelése ne adhasson tápot újabb, ezúttal másfajta rögeszmék születésének.² Sajnos az értékelésbeli tisztánlátást valóban máig nehezítik az idők során felgyűlt közhelyek. Ráadásul a XX. századi ellenérzések egyszerűen öröklődtek a nagyszótár megjelenésének idejéből, az 1860-as évekből, amikor két paradigma határán természetszerűen is hevesebb volt az akkori újtók indulata. A harcok attitűdöt a korai komparatiztikától megörökölte az újgrammatikus iskola, miközben a romantikus nyelvelmélet és a nagyszótár szerkesztési gyakorlatának ismerete a minimálisra csökkent. Elfogulatlan, tudományetikai problémáktól mentes közelítésnek el kell fogadnia azt a kézenfekvő tény, mely szerint egyetlen tudományos irányzat sem abszolút, örök, mindenható és mindent magyarázni képes önmagában. Éppen ezért tudományos öncsonkítás, ha az egymásra következő, egymást akár kiegészíteni képes módszerek valamelyikét inkvizítori buzgalommal irtjuk.³ Mind ezt fontosnak tartom a CzF. (újra)értékelésénél kiemelni, és mindez részint arra is válaszolhat, hogy vannak-e még kihasználatlan lehetőségeink a magyar szótörténet kutatásában.

Írásomban a jelzett ösvényen haladva próbálok hozzátenni néhány gondolatot Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárának újraértékeléséhez.⁴

2. A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA ÉS AZ ETIMOLÓGIA – A ROMANTIKUS ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ NYELVSZEMLÉLET A SZÓTÖRTÉNET TERÉN

Ismeretes, hogy az akadémiai nagy magyar szótár gondolatának forrása a Magyar Nemzeti Múzeum 1817-es jutalomkérdése, melyre Teleki József *Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítésének módja* c. pályadíjat elnyerő munkáját beküldte. Maga a kitűzött kutatási feladat, a jutalomkérdés pusztán három mondat, a történeti és nyelvjárási anyag gyűjtésének problémája azonban központi kérdés benne. Leghelyesebb, ha szó szerint idézem: „Melyik volna azon legalkalmasabb mód, mely szerint egy tökéletes magyar szókönyvet (lexikont) lehetne készíteni? Ki kellene-e ennek a nyelv régiségeire és a tartománybeli szavakra és szólásmódokra, vagy a magyar nyelv különféle dialektusaira is terjedni? Melyik legrövidebb úton lehetne a legalkalmasabb módot végre hajtani?” (Teleki 1821: 9). Teleki, híven a jutalomkérdés szelleméhez, behatóan számba vette az etimológiai kutatás lehetőségeit és korlátait. Szent Ágostonnal szólva ecseteli az önkényes etimologizálás veszélyét, majd Adelungot említi, aki az etimológiát, bár igen nagy becsben tartotta, német szótára második kiadásában nagyrészt elállt tőle. A helyes etimológiát történeti és nyelvújítási szempontból is felbecsülhetetlen értékűnek tartja, mindazonáltal figyelmeztet: „szíveljük jól meg Adelungnak arany szabását: tudatlanságunknak megvallása sehol sem megengedhetőbb, sehol sem inkább kötelességünk, mint az etimológiában” (Teleki 1821: 41).

A Magyar Tudós Társaság *A nagy magyar szótár első elrendelésének és miképeni kidolgozásának terve* c. utasítása, melyet 1840-ben küldött szét a társaság tagjainak, megjegyzendő, minden osztály tagjainak, nem más, mint Teleki koszorús munkájának frissített-rövidített változata, szerkezetében, érdemi mondanivalójában, gyakran még szóhasználatában is megegyezik az *Egy tökéletes magyar szótár* c. pályamű megfelelő részeivel. A első elrendelés három szakasza közül az első tartalmi, a második munkaszervezési kérdésekkel foglalkozik,

a harmadik a mintaszócikkeket adja közre. Ez szintén megegyezik az 1817-es értekezéssel, természetesen a mintaszócikkeket nem számítva. A szótári szócikkek felépítése is azonos a jutalomfeleletben vázoltakkal, azaz:

- (a) „A nyelvbéli egyes szók” leírása;
- (b) „Azoknak grammaticai tulajdonságaik”;
- (c) „Értelmök tökéletes meghatározása”;
- (d) „Származásuk.” (CzF. 1862: 2–3, kiem. – P.P.)⁵, vö. még Teleki 1821: 13.

Az elrendelésben az első szakasz ötödik alszakasza részletezi a szószármaztatás módszertani kérdéseit, az átfedés nagyságát Teleki eredeti munkájával az is mutatja, hogy a jutalomfeleletekben is az első rész ötödik szakasza foglalkozik a „szónemzéssel”. Az elrendelés újólág idézi Szent Ágostont, aki szerint „a szószármaztatás könnyen tévedésre és képtelenségekre visz” Továbbá: „csaknem lehetetlen a szók való eredetéig feljutni. [...] *Etymológiát mindazáltal szótárírónak elhagyni nem szabad*; az által világosodik fel nyelvünk története, szavaink értelme, s új szók alkotására csak a szószármaztatás törvényeiből lehet szabályokat venni. Azonban a szók eredetének kinyomozásában a könnyen hívőség és túlságos kétkedés között közép utat kell tartani, s inkább tudatlanságunkat megvallanunk, mint hibát tanítani. [...] *hol a kölcsönzés akár nyelvünkbe, akár nyelvünkéből*⁶ világos, ott az kijelentessék, hol pedig eléggé ki nem mutatható, ott kétesnek maradjon a szótárban is, egyszerűen az jegyeztetvén meg, hogy ez vagy amaz magyar gyökszó, ez vagy amaz idegen nyelvvel közös.”, (idem: 6; a kurziválás eredeti kiemelés, a dőlt félkövér az én kiemelésem: P. P.).

A magyar, mint átadó nyelv szempontjának érvényesítése technikailag érthetően nehezebb, azonban rendkívül figyelemre méltó, hogy az 1840-es elrendelés Teleki 1821-ben megjelent pályamunkája szinte betűhű követőjeként mindkét szempontra tekintettel volt. (Azaz a nyelvi kontaktusok valóságos két- és sokirányúságával szá-

molt a később több mint egy évszázadra meghatározóvá váló döntően egyirányú etimológiai vizsgálódás helyett. A hagyományos gyakorlatnak megfelelően az etimológiai szótárak általában nem is tartják feladatuknak a két-, ill. többirányúság, mint nyelvföldrajzi vizsgálati szempont ilyenén megjelenítését.) x nyelv szótárát írva, annak történeti kapcsolatait más nyelvekkel összevetve természetesen jóval egyszerűbb az átvétel, mint az átadás vizsgálata, mert utóbbihoz a sok-sok x-ből átvévő nyelv kiváló szakemberei szükségesek, akik ugyanakkor x nyelv nyelvtörténetészei is. Így hát a magyar etimológiai kutatások egyoldalasak maradtak, nota bene, nem egyszer geopolitikai kényszerből. Hiába voltak a nyelvek közti kapcsolatok kutatására kiválóan képzett, többnyelvű szakemberek a Kárpát-medence magyar kisebbségek lakta területein: Ceaușescu Romániájában meg lehetett írni a Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavait,⁷ a fordítottját aligha lehetett volna kiadni. Hozzátehetjük, hogy politikai presszió miatt Európa-szerte gyakori a természetes, két- vagy többirányú kapcsolat kutatás hiánya, holott a többnyelvű területeken a legritkább az az eset, amikor kizárólag egyirányú az interferencia, ehhez ugyanis az egyik nyelv presztízsének tartósan, történeti távlatban is nullának kellene lennie. Szerencsére (ma már) akadnak kiváló ellenpéldák kapcsolat kutatás (kontaktológia) és etimológia összeölelkezésére⁸, azonban ezen a téren még súlyos adósságai vannak (nemcsak) a kárpát-medencei magyar szótörténet-kutatásnak.

Mint látható, az elrendelés, melynek alapján Czuczor és Fogarasi munkához láttak, egyáltalán nem volt avítnak, idejétmúltnak tekinthető, épp ellenkezőleg: Teleki a jutalomfeleletekben, és következőleg az akadémiai elrendelésben bölcsen kifejtette, miért kulcsfontosságú az etimológia kutatása, utalva egyúttal a buktatóira és az ilyen munka nagyságára. Teleki ezért (még 1817-ben) a teljes magyar nagyszótár (értelmező és történeti) megvalósítását csak a teljes nyelvész tudományosság és számos külső adatközlő együttműködésével vélte megvalósíthatónak, a szerkesztők nagy és nemes feladatát a hatalmas

összegegyítendő anyag megrostálásában és egységes szempontok szerinti feldolgozásában látta. Négy éven keresztül, 1840 és 1844 között a szerteágazó gyűjtőmunka folyt is, azonban az anyag, főleg annak kezdeti feldolgozása oly heterogén lett, hogy 1844-ben az Akadémia számára bebizonyosodott: egységes szerkesztői szempont nélkül az anyag szétfolyik. Más kérdés, miért maradt abba a szerkesztők kinevezése után a – Telekitől eredetileg kívánt – szerkesztő(k) keze alá dolgozó összefogás, miért lankadt le az ez irányú lelkesedés. Ennek a megválaszolására kísérletet sem tehetek, ennek felderítése apró részletekbe menő tudománytörténeti vizsgálódást kívánna. Fogarasi maga is próbálkozott a szótárkiadás későbbi fázisában, épp az etimológia hiányosságai miatt, ilyen külső segítői háló létrehozásával, azonban kérése pusztába kiáltott szó maradt. Azt máris leszögezhetjük, két embernek a teljes élete sem lett volna elegendő arra, hogy a lehető legteljesebb anyagon alapos szótörténeti vizsgálatokat végezzen. Így cseppet sem meglepő, hogy belátván a dolog lehetetlenségét, épp a nyelvtörténeti rész tárgyában az akadémiai nagygyűlés még ugyanazon év decemberében módosító határozatot hozott: „A nagy szótár hirtelen el nem készülhetvén, miután a legnehezebb részek még hátra vannak, úgymint a származtató, hasonlító, és nyelvtörténeti, melyekhez még a szükséges előkészületek sincsenek együtt, az Akadémia által egy oly, csupán értelmező szótár fog kiadatni, mely a m. nyelvnek egyetemes szókincsét magában foglalja,” (Nagygyűlési határozat 1844. dec. 16-án – CzF. 1862: 11).

Később az etimológiai és hasonlító munka, a két szerzőtárs előterjesztésére mégis „közhelyeslést nyert”. „Az ülés kedvesen vévén a szerkesztők e dicséretes buzgóságát” 1847. február 2-án pótutasításban jóváhagyta a szavak történeti (a szócikkek eredeti elrendelés szerinti (d) pontjának) vizsgálatát is. Ez tehát a nagyszótár szófejtő-szóhasonlító munkálatainak előtörténete.

Az eredeti elrendelés I/III. szakaszának második bekezdése szerint „a szótárírók azonban itt se felejtsek, hogy a nyelvnek és szavainak nem

alkotói, csak történetírói” (idem: 4). E ponton az újgrammatikus iskola könnyen fogást talált a romantikus paradigmán, jóllehet, az eredeti szövegkörnyezetben az idézet a szók grammatikai természetének kifejtésére, s nem a szófejtésre vonatkozott. Utóbbi téren az új paradigma képviselői az úgymond megalapozatlan csapongást, önkényes fantáziálást rótták fel, azaz hogy történetírókból vagy inkább történetírók helyett alkotókká léptek elő. Ezt a kritikát a legélesebben Szarvas Gábor fogalmazta meg, újonnan idézi áttekintésében Balázs (2011: 21). Izgalmas kérdés lenne persze annak alaposabb vizsgálata, mennyiben jelentett állásfoglalást a belső elrendelés e számomra nagy jelentőségűnek tűnő passzusa a belső és a külső rekonstrukció – a CzF. terminusaival élve a bel- és külhasonlítás⁹ –, ill. egyáltalán a romantikus rendszerkeresés (szócsaládosítás, egyenes és oldalági rokonítás), és a szikár nyelvtörténeti tényleírás s nyelvhasználat között. Valamelyes fogódzót persze találhatunk a vita árnyalására, ha ismét Teleki eredeti, az elrendelésnél jóval részletesebb művéhez fordulunk segítségért, feltéve, természetesen, hogy a rövidebb változat, azaz az akadémiai elrendelés rövidege nem volt ok arra, hogy félreértsék vagy félremagyarázzák Teleki etimológiai elveit. Eszerint tehát a szavak gyökerekre és származékokra, ill. összetettkekre oszlanak. A gyökerek kétfélék lehetnek: eredetiek vagy más nyelvekből kölcsönöztek. „Eredeti gyökereknek nevezzük azon magokba véve kevés számú, más nyelvekből nem kölcsönözött szavainkat, melyek semmi más honni szóból nem erednek és amelyek teszik nyelvünknek valóságos állapotát [é. alapját]. Hogy ezeknek eredetéről majd semmit sem mondhatunk, minden által láthatja meggondolván, hogy az az ősz [sic!] régiség setétségei között eltűnik; csak azon eredeti gyökereink tehetnek itten néminemű kifogást, melyek valamely természeti hang követése által jöttek nyelvünkben, mint rőf-ög, zuh-an, mor-og és a többi.” (Teleki idem: 42).

Láttuk, a kétszer is módosított akadémiai elrendelés szerint a szótáríróknak lehetőség szerint etimológiai kutatással is kellett foglalkoz-

niuk, melyet Czuczor és Fogarasi a *maga módján* feladatának is tartott. Hogy ez a mód mennyiben volt, ill. maradt a szótárírás folyamán összehangban az elrendelés elveivel, részletes statisztikai vizsgálat nélkül nem lenne elegáns megítélni, az azonban Juhász Zoltán tanulmányainak mellékes hozadékaként kiderül, hogy valóban statisztikailag is hiba sommásan lenullázni a CzF. különösítési-oldalát (vö. Juhász 2011: 105–107). Itt most álljon pusztán illusztrációul egyetlen, általánosan finnugornak elfogadott etimológia, a *dug* ige a nagyszótárból. (A szócikket szándékosan véletlenszerűen választottam, tetszőlegesen felcseréltem a CzF. első kötetét, az 1303–1306-os oszlopok között nyílt ki, s itt megkerestem a legelső finnugor etimológiát, ami a *dug* volt.)

DUG, áth.. m. dug-tam, -tál, -ott. 1) Töm, valamivel bizonyos hézagot becsinál. *Csapot a hordóba dugni. Száját kendővel bedugni. Dugd be a szádat. Lyukat bedugni.* 2) Rejt, elrejt. *Hová dugjam a pénzemet? Eldugni a lopott jószágot. Dugd az ágy alá.* 3) Tol, nyom. *Kezét zsebébe dugni. Fejüket öszvedugták. Valamit kidugni az ablakon.* 4) Titkon, alátomban ad valamit. *Az anya pénzt dug a gyermeknek az apa tudta nélkül, és akarata ellen.* Némely palóczok szójárása szerint: *gyug, gyuk.*

Rokonok vele a latin *tego*, német *decken, stecken, ducken*, szanszkrit *sztagh*, finn *tukin* (dugok), *tuket* (dugacs), *tuko* (dugó), magyar *tok* stb.

Az elrendelés szerinti címleírás és értelmezés a *dug* szócikkben kifogástalan, sőt palóc nyelvjárási adatok is megemlíttetnek. Az etimológiai rész – az elrendelés d. pontja – szintén nem hiányzik, azonban néhány megjegyzés hozzákíváncozik mai ismereteink szerint:

- a. Az indoeurópai alakok egymással való rokonítása ma is elfogadott, különösen a germán alakok latinnal való rokonsága, lat. *tegula* 'tetőcserép' ~ lat. *tegere* 'befed' ~ német *decken* ~ holland *dekken* stb. (DUDEN 7: 100–101.). Etimológiailag a *stecken* idevonása sem lehetetlen. Az indoeurópai és a finnugor alakok rokonságát azonban egyetlen modern szótár sem tételezi fel.

b. A *dug* finn etimológiai megfelelőjét is megadja a szócikk, igaz hibásan, bár annak eldöntése az etimológiai forrásmegjelölés hiánya miatt sosem lehetséges, hogy a rosszul lejegyzett alakok honnan s miként álltak elő. *Tungen* vagy *tunke*- lett volna a helyesebb. A *tuket* 'dugacs' mindenképp téves. Visszatérve az igéhez, a finn *tunke* ~ magyar *dug* rokonságát az MSzFE. elfogadja (MSzFE.: 135), az új finn etimológiai szótár meglepő módon még ezt is kétségbe vonja, „bizonytalan ugor megfelelésekről” beszél (SSA 3:326). A *tuko* 'dugó' idevonása szócsaládosítási kérdés: nyilvánvaló szemantikai összefüggés van nemcsak a magyar *dug* ~ *tok*, hanem a finn *tunke* ~ *tukko* (utóbbi a mai finnben átvitt értelemben 'dugó', ill. '(orr)dugulás' 'akadály' (Nykysuomen sanakirja 6: 17) között is. Igaz a *tukko* közvetlenül inkább a *tukkia* 'bezár, bedug, eldugaszol' rokona lehet (Vö: SSA 3:323), de ez is összefügghet a *tunkea* igével, amelynek a magyar *dug* szempontjából még érdekesebb *tonkia* (SSA 3:326) hangulatfestő alakja is van. A dugót egyébként *tucko* alakban közli már a Demonstratio is (Sajnovics 1770: 115).

Talán itt érdemes megemlíteni, hogy a CzF. bevezető része 28–32. oldalain rövid finn–magyar lexikai és igeragozási egybevetést is olvashatni, indoeurópai utalásokkal kiegészítve.

Azt persze roppant nehéz megítélni, mennyit változhattak volna a külhasonlító d-pontok, s Czuczor etimológiai szemlélete a VI. kötet megjelenéséig, ha az 1866-os kolerajárvány nem ragadja magával. Támpon viszont Fogarasi János összegzése¹⁰ a zárszóban, mely a nagyszótár utolsó lapja után köttetett, mintegy függelékként. Ez az Akadémián 1874. május 18-án felolvasott *Végszó* nyomtatott változata. Eszerint

„feladatunknak kitűzött célja részint eredetileg, részint később általunk ajánlva s az Akadémia által is elfogadva, négy fő irányban foglalható össze, s ezek valának:

- 1) az egyes szók és szórészek egybegyűjtése;
- 2) azok nyelvtani sajátosságainak följegyzése;

- 3) lehető bő értelmezések;
- 4) elemzések, vagyis az úgy nevezett szófejtés, és ezzel kapcsolatban az idegen nyelvekbeli rokon szókkal egyeztetés vagy hasonlítás.”

Tehát ismét csak az eredeti (1817/1840-es) jutalomfelelet/elrendelés pontjait látjuk viszont. A negyedik pont a szófejtése, Fogarasi felsorolásának sorrendjében a bel-, illetve külhasonlításé. Tény az is, a negyedik pont második fele nem kezeli kiemelten a rokon nyelveket, ezek a korszellem szerint az altáji nyelvek (mai szóhasználat: urál-altáji nyelvek) lettek volna, általában „idegen nyelvekbeli rokon szókkal egyeztetés vagy hasonlítás”-ról esik szó, l. az előbbi szócikk-példánkat is! Az erős belhasonlításnak megvolt a világos tudományfilozófiai alapvetése, (vö. Békés 2011: 10–11), a külhasonlítás expressis verbis kitételei viszont erősen megcsappantak az elrendelésben a pályaműhöz képest, különösen a nyelvhasonlítást, a „fenneket” és a nem arab közvetítésű héber szokat taglaló passzusok. Érdekes lenne ennek okát is kideríteni.

Az sem kapott eddig kellő figyelmet a romantikus és komparatista nyelvfelfogás közti paradigma-vita történetében, hogy Czuczorék – nem számítva Teleki jutalomfeleletét – a gyakorlatban csak a szótár-írás folyamatának kellős-közepén szembesültek azzal, hogy ami a történeti részt illeti, épp egy új komparatisztikai korszak határán álltak. Erre azonban a legcsekélyebb utalás sincs a kiegészítő akadémiai jegyzőkönyvben, amivel az 1844-es határozatot felülbírálv a tudós társaság mégiscsak rábólintott szótörténeti terveikre. Az új történeti hasonlító nyelvtudomány vezéralakjai a szófejtő részben lényegében a paradigma-váltás elmaradását kérték rajtuk számon. A problémát a szerkesztők adatolhatóan a vita kirobbanásától, 1851-től kezdve érezték. A szótári előbeszédben is hangot adtak ennek: „Ennyi év lefolyta alatt kétségen kívül változhatának egyben-másban nemcsak a mi nézeteink, de a tudományok némely egyes szakmái, tételei is [...]”. És noha nyomdába adás előtt még egyszer keresztülfutjuk az egyes

cikkeket s hirtelenjében kiigazítjuk a nézetünk változtával vagy tágasbultával kiigazítandókat és pótolandókat; de annyira még sem dolgozhatjuk újra, mint nagyobb tökély elérése végett kívánatos volna; különben még egyszer 15 év kívátnatnék átdolgozásához, s ekkor alkalmasint újból kellene ez eljárást ismételnünk” (CzF. 1862: 1).

Fogarasi a *Végszóban* (CzF. VI. 1874) még szemléletesebben előadja, milyen választásuk volt az adott helyzetben. (E nagy fontosságú részt csonkítatlanul közlöm, mert tudomásom szerint a vitában eled-dig el nem hangzott, és nagy jelentőségűnek érzem.)

„A munkához 1845-ben fogtunk. S kivéve a zavaros forradalmi korszakot, és Czuczor társam fogsági idejét – összesen három évet – munkálatunk tizenkét év alatt kéziratban a körülményekhez képest elkészült. A körülményekhez képest, igenis, mert már időközben hatalmas lendületet vőn a magyar nyelvészkedés, részint nyelvünk sajátosságainak fürkészése, **részint a többé-kevésbé rokon-nyelvekkel összehasonlítás, részint végre számosabb régi nyelvemlékeknek megjelenése által.**

Azon időben tehát, ez előtt mintegy tizennégy évvel, midőn az akkori mű kéziratban már befejezve áll vala előttünk, egymással tanakodánk, mitevők legyünk. Ha a kéziratot legott nyomatni kezdjük, nagyon hiányosan fogna az kiütni. Ha pedig a munkát ismét elül kezdve, a magyar nyelvészetnek már akkori állásához képest is, az újabb anyagot szintén feldolgozni akarjuk, újabb működésünk megint 10–12 évet vesz igénybe. És ha csak ez után fogunk a munka nyomtatásához, kérdés egy részről, hogy mi, kiknek életkorunk a századdal jár vala, megérjük-e a nyomtatásnak csak megkezdését is, más részről, ha a várt 10–12 év alatt úgy fog haladni a magyar nyelvészet, mint a megelőzőtt években, fogunk-e akkor is kielégítő – legalább viszonylag kielégítő – munkát adhatni.

Tanakodásunk eredménye az lőn, hogy a nyomtatásnak megkezdésére hívtuk fel az Akadémiát, s ez azt el is határozta. De egymás közt abban állapodánk meg, hogy folytonosan működve, kutatva, jobbítva, a kéziratot, mely különben is jó nagy halmazra nevedezett volt, csak részletekben adjuk át a nyomtató intézetnek. Más részt előre látván, hogy így is sok hiány maradhat a munkában, sőt a szaggatott működés közepett hibák is csúszhatnak abba, indítványozók s az Akadémia

indítványunkat el is fogadá, szólíttassanak fel az egész hazában azok, kiket a magyar nyelv ügye érdekel, hogy a koronként megjelenő füzeteket, illetőleg köteteket áttekintve, észrevételeiket az Akadémiához küldjék be.

A felszólítás több ízben is megtörtént, de annak az óhajtott módon kevés sikere lett. Azonban nyomtatásban megjelent némely művekben, egyre másra figyelmesekké tétettünk.” (Kiem. – P.P.)

Kétségtelen, hogy az újraírás valóságtól elrugaszkodott elvárás volt (lett volna) több okból is: egyrészt eleve irdatlan munkát végeztek, ha beszámítjuk, hogy a hat kötet mindössze két ember 16–17 évi munkájának gyümölcse, de ebben még benne vannak a háborús idők, Czuczor kufsteini várfogsága is, azaz a tényleges gyűjtési-írási-szerkesztési időszak ennél is rövidebb. (Kijózanító összevetésként: az új akadémiai nagyszótár, sokkalta nagyobb kutatói bázissal, összehasonlíthatatlanul jobb munkafeltételekkel a jelen tempót figyelembe véve harminc év alatt készül el!) Másrészt, az anyag ki nem nyomtatása helyrehozhatatlan késlekedést jelentett volna a honi tudományos életben és a nemzeti művelődésben, ne feledjük, a kiadás megindulásakor 1862-t írunk! Hisz már negyven évvel korábban azt hangoztatta Teleki az olasz, francia, angol, német és lengyel példára utalva, – teljes joggal – mekkora baj a honi tudományos életben egy valódi nagyszótár hiánya. Harmadszor és egyáltalán nem utolsósorban: ha tudósi erővel ez egyáltalán lehetséges lett volna, akkor milyen lehetőségük lett volna, hogy önmaguk korát és tudományos elveit felülírva egy pozitívista szellemű etimológiai részt készítsenek minden lehetséges szócikkhez? Érdemes tehát végiggondolni, mit ismerhettek a szótárírás megkezdése előtt vagy annak (korai) folyamatában a magyar etimológiai szakirodalomból, ill. amit feltétlen ismerniük kellett (volna), az mennyit segíthetett volna a nagyszótár történeti részén?

Az új paradigma annyira kombattáns módon definiálta magát a régivel szemben, hogy olyan ismeretek hiányáért is támadták őket, amelyekkel eleve nem rendelkezhetek. Nem ismerhették pl. Hunfalvy,

Budenz, Weske vagy épp a finn „gyökerésző”, Otto Donner még meg sem jelent munkáit, mint ahogy Szinnyi első kitűnő, finn–magyar szótárát sem. Reguly Széchenyitől is támogatott hatalmas gyűjtőútjának anyagai, az első közlések, Budenztól jelennek majd meg a Nyelv-tudományi Közleményekben, 1864-től. (Budenz első saját finnugor tárgyú munkája 1867-es, korábban török–magyar és görög tárgyú munkákat írt.) E munkák jó részét tehát a honi vita kirobbanásához, 1851-hez képest húsz-harminc évvel később, nem mellesleg a szótár utolsó kötetének megjelenése után adták ki! 1851-ben viszont már hatodik éve dolgoztak a nagyszótáron.

Ami a szótárírás kezdeti és középső (tehát kiadásának megkezdését megelőző) szakaszait illeti, nos, abban, azaz az 1840-es évek második felében megjelentek fontos munkák finn, észt, német tudósok tollából is. Kíváncsiságból ellenőriztem hozzáférhetőség szempontjából a maguk korában legjobbakat: Ferdinand Johann Wiedemann¹¹ mondattant is bőségesen tartalmazó mari, udmurt és komi nyelvtanait, amelyek 1847 és 1851 között, Tallinnban láttak napvilágot. Ezek azonban minden valószínűség szerint csak 1879 után vették a Magyar Tudományos Akadémia könyvtári állományába, tehát sem Czuczor, sem Fogarasi nem forgathatta ezeket. Igaz, segítségül hívhatták volna Sajnovics, Gyarmathi és több jeles nyelvtanírónk munkáit, elsősorban tehát régi, XVIII. századi finnugor, ill. XIX. sz. eleji magyar nyelvészeti munkák jöhettek volna szóba. Megengedve azonban, hogy e művek munkájukat a korai szerkesztési szakaszban a különönlítés szemléleti kérdéseiben talán valamelyest formálhatták volna, a nagyszótár gigantikus anyagához mérve a szófejtés terén önmagukban szerény haszonnal jártak volna. Fogarasi nem kevés keserőséggel meg is jegyzi, hiába voltak nyitottak a kiadás során a magyar nyelv ügyéért buzgók (akár az ellenzők) jobbító szándékú javaslataira is, a felhívás süket fülekre talált.

Azt se feledjük, hogy Czuczor másfél éven át Budán, majd Kufstein várában raboskodva dolgozott. Összefoglalva tehát, mindannak orosz-lánrésze, ami sokat lendíthetett volna a szófejtő rész finnugor

külhasonlító vonulatán, számukra elkésve jelent meg. Jól mutatja ezt Fábíán István 1859-ben kiadott, akadémiai finn nyelvtana¹² is: Fábíán István az, aki könyve előszavában mérleget készít a kétféle nyelvészeti megközelítés hasznáról a szófejtésben. Fábíán Hunfalvy követőjeként, de Hunfalvy elfogultságai nélkül vizsgálja a kérdést. Nem veti el a szócsaládosítás módszerét sem, azonban ehhez intuitív módszerek helyett empirikus, összehasonlító előtanulmányokat tart szükségesnek: „talán hamarabb sem mint gondolnók, mi is eljutunk nyelvészkedésünkben oda, [...] ti. a búvárkodás azon módjához, mely nem önleges, hanem tapasztalati valót, tárgyilagos igazságot keres a nyelvekben; s [...] csak akkor, ha az idomi rokonságot kimutattuk, az altaji (é. ural-altáji) nyelvekben található rokon szókat összehangosztjuk, foghatunk majd sikerrel a gyökhányás (szócsaládosítás) munkájához, a szók elemzéséhez. Azt előbb erőltetni, nem ígér biztos sikert a legelősb elmének sem.”

Mindent mérlegre téve az etimológiai kétségek ellenére helyesnek kell tartanunk, hogy Fogarasi és Czuczor az adott tudományos és történelmi pillanatban úgy döntött, nem hagyják kinyomatlan a művet. Annak, hogy a kiegyezés előtt hét évvel *A magyar nyelv szótára* nyomtatása a Tudományos Akadémia égisze alatt megindult, szimbolikus jelentősége is volt, meg nem jelenése pedig beláthatatlan kárt okozott volna a magyar szótáriradalomnak és lexikográfiai kutatásnak. Fogarasi messze korát megelőzve azt is jól látta, hogy 10–12 év alatt még a legkorszerűbb szótár is avulásnak indul. (Hogy felfogása modernségét megértsük, gondoljunk csak arra, hogy mi magunk, 150 évvel később, hány félig vagy egészen elavult egy- és többnyelvű szótárt vagyunk kénytelenek használni naponta.) Fogarasi mindemellett érezte, hogy a nyelvtudományban végbemenő gyors változások következtében a szófejtés részben tornyosul a legtöbb kínzó kérdőjel, ezért zárszavában ennek nehézségeiről, mintegy a folyamatos támadások elleni apológiaként, részletesen megemlékezett:

„a. Hátra van még szólanom a szóelemzés vagy szófejtésről, s ezzel összeköttetésben az idegen nyelvekbeli rokon hangzású és jelentésű szókkal egyeztetés- vagy összehasonlításról, mint kitűzött munkáságunknak minden tekintetben legnehezebb részéről; nemcsak azért legnehezebbéről, mert ezen téren csak újabb, mondhatni legújabb időben történtek jelentékenyebb mozgalmak, s ez okból is ezen eljárás két ember tehetségét – bárkik legyenek azok – határtalanul felülmúlja, hanem azért is, mert ez már régibb s teljesebb külföldi bűvárlatokban kitűnő íróknál is tetemes részben csak hypothesiseken – föltevéseken – alapszik, úgy hogy pl. a nagy hírű Bopp Ferencznek „Glossarium Comparativum”-ában mind untalan e kifejezésekkel találkozunk: ut mihi videtur, forsitan, probabiliter.

b. Azonban munkánkban a szófejtés kikerülhetetlen vala, már csak azért is, mert a magyar helyesírás a szófejtésen alapszik. De más részről az gyakran világot vet az értelmezésre is.

c. Az idegen nyelvekbeli hasonló szók rokonítását pedig már nyelvészetünk újabbkori jelentékeny fejlődése is hangosan követelte. S ide számíthatjuk különösebben Hunfalvy Pál, Fábíán, Budenz, Vámbéry s a külföldiek közül Schott Vilmos munkálatait.

d. Azonban a szófejtésben és hasonlításban nemcsak tárgyilag egyes szókkal volt dolgunk, hanem mindennekfölött nyelvbűvár honfitársaink nagy részének egymással ellenkező elveivel is kellett, egy vagy más tekintetben küzdenünk.

e. T. i. némelyek éppen nem akartak más kútfőt elismerni nyelvünk elemzésében, mint csak magát saját nyelvünket. Még a jelesbek is így szólának: családósítsuk elsőben nyelvünk összes szavait, elemeit, és csak azután bocsátkozzunk az idegen nyelvekbeli szókkal rokonításba.

f. Mások épen ellenkezőleg azt vitatják, legalább vitatták: semmit se elemezzünk saját nyelvünkben, csak ha fejtegetéseinket rokon nyelvekből bírjuk igazolni vagy támogatni. És itt is csak bizonyos nyelvfajokra szorítkozzunk”

Czuczor, különösen pedig Fogarasi a megindult romantikus-pozitivistákban – ameddig tehették – folyamatosan hangoztatták, hogy a romantikus szemlélet képviselője nem zárja ki a pozitivisták szemléletű kutatások hasznát, azonban nem fogadhatja el annak kizárólagosságát sem. Idézzük ehelyütt Czuczort: „Kinek kinek szabad akarata

van kijelölni működése körét szűkebbre vagy szélesebbre. A' ki nem tenne egyebet nyelvünk körül, mint azt egész terjedelmében adatilag úgy állítaná előnkbe, mint létezett, és létezik, igaz, jó szolgálatot tenne nyelvtudományunknak; de azért annak eljárása sem ésszerűtlen, ki az okozatokról az okokra visszamenni, 's az ész' művének a' nyelveknek okszerűséget keresni törekszik."¹³ (Czuczor 1854: 34). Ugyanezt erősítik a nagyszótár külhasonlító fejezetének szavai, melyek külön is méltatják az urál-altáji kutatásokat: „Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábíán István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink buzgalmát és általában helyes irányú munkálkodásaikat, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kiváló figyelmüket, sőt azt hisszük, hogy a munkafelosztás elvei szerint is sokkal dúsabb eredményt várhatunk, ha mennél inkább lehet, egyes nyelvtudományi kört választunk kimerítőbb tanulmányaink tárgyául;[...] Csak azt nem óhajtanók, ha valaki saját buvárlatait tartaná és hirdetné egyedül célra vezetőeknek, és más nemű, más terjedelmű törekvésekben ellenséges irányt gyanítana és nézne. **Egyes egyedül özsves munkálkodásainkat fogja teljes siker koronázni.**” (CzF. I: 33–34. – kiem. P.P.).

Az „újítkók” oldaláról szépen rímelnék e két, egybecsengő idézetre, de különösen az utóbbira, Fábíán István idézett sorai. Talán mindezzel sikerült meggyőző mennyiségű adatot s dokumentumot felsoakoztatni annak érzékeltetésére, hogy a romantikus nyelv szemlélet és pozitivistá nyelv szemlélet kutatási gyakorlatában klasszikus paradigmaváltásról beszélni a kuhni paradigmaváltás-teória értelmében erős egyszerűsítés és túlzás is. (Vagy ha mégsem az, akkor viszont a nagyszótár szótörténeti gyakorlata nem tekinthető paradigmá tikusan romantikusnak.) Békés alapos háttértanulmányának végkicsengése is hasonló: az emberi tényezők, a saját kizárólagosságba vetett hithez járuló kíméletlen pozícióharc legalább olyan súllyal estek latba, mint az érzékelt paradigmá tikus különbségek, amikor a pozitivistá nyelv szemléletnek kellett céljai érdekében hamis mítoszokat gyártania a romantikus nyelvelfogásról (Békés 2011: 15–16).

3. LEHETŐSÉGEK BIZONYTALAN EREDETŰ SZAVAINK TÖRTÉNETI VIZSGÁLATÁBAN: A BELSŐ REKONSTRUKCIÓ KÉRDÉSEI

Ahogy a bevezetőben említettem, az itt következő, értelemszerűen csak futó áttekintésre az alkalmat a Czuczor–Fogarasi-szótár szótörténeti gyakorlatának, pontosabban a gyakorlat háttérének boncolgatása adta, ezért figyelmem a belső rekonstrukción alapuló lehetőségek számba vételére összpontosítom. Arról viszont nincs szó, hogy a belső rekonstrukció, mint szótörténeti magyarázó elv kiemelése valamiféle fontossági sorrendet jelezne. A magyar etimológiai stúdiумokban a szavak egyenes ági és oldalági rokonságának sokkal alaposabb feltérképezésén túl is vannak még érdekes és fontos, kellően talán ki nem használt vizsgálati lehetőségek. Egyre nagyobb történeti és tipológiai korpuszok állnak rendelkezésre, olyan nyelvekből is, melyekből korábban nem vagy alig volt használható adat a szótörténeti kutatás számára. Ez felveti az ősmagyar areális-történeti vizsgálatának lehetőségét is, Magna Hungariától a honfoglalásig, ill. azon túl is, egészen a mai magyar (helyesebben szólva a XIX–XX. század fordulóján mérvadó nyelvjárási megoszlás) kialakulásának kezdeteiig.

3.1. A SZAVAK EGYENES ÉS OLDALÁGI ROKONSÁGA: A GYÖKÖK PROBLÉMÁJA

A CzF-féle szócsaládosítás (szavak egyenes ági és oldalági rokonságának feltérképezése¹⁴ (vö. Horváth 2011a) a gyök fogalmán alapul, és valójában a szóhasadás vizsgálatakor az újabb kori magyar nyelvészet is gyakran és értelemszerűen azokból a formákból indul ki, amelyek a CzF. terminológiája szerint gyökök.

Bár a gyök fogalmáról a 2010-es Czuczor–Fogarasi-émlékkonferencián többféle közelítésből is szó esett, (vö. pl. Balázs 2011: 23–24, Czákó 2011: 2–3, Horváth 2011a: 77–78, Pusztay 2011a: 93, jóval bővebben *Wurzel/Stamm* ill. *root/stem* viszonyáról Pusztay 2011b: 182–184), érdemesnek látom összefoglalni, mit is jelent a CzF.-féle

gyök mai nyelvészeti terminusokra fordítva. A keretben foglaltak – miként a szaktudományi terminológiák gyakorta – meglehetősen nyelvspecifikusak, és ebben a konkrét formában nyilván csak a magyar terminológia keretein belül pontosak. A finnben pl. a *vartalo* 'törzs, váz' alapjelentésű szó átvitt jelentése a 'szótó',¹⁵ és kifejezetten mai magyar 'szótó' értelemben használtatik (*Nykysuomen sanakirja* 6: 379). Az olasz leíró nyelvtani *radice* 'gyök' terminus ellenben pontosan megfeleltethető a magyar leíró nyelvtan szótó szavának, más szóval az olasz *radice* egyszerre jelent gyököt és szótót (vö. Dardano–Trifone 1983: 56, Zingarelli 1984: 1532). A CzF-féle *gyök* magyar leíró nyelvtani értelmezése ezeknél összetettebb kérdés, mert legalább három használata különböztethető meg:

GYÖK ÉS SZÓTÓ A MAGYARBAN

Eltérő vonások: 1. a(z abszolút) szótó tovább nem elemezhető, a *gyök* a CzF. szerint (esetenként) igen, vö. CzF. I: 66–118.

2. *gyök* és szótó absztraktsági foka különböző lehet. Minden tő lexéma és szeméma is egyben, konkrét jelentéssel. A gyökre ez már nem minden esetben áll, a gyöknek gyakorta csak absztrakt jelentése van (A, B), a gyök szinkrón szempontból nem önálló lexéma (A, B).

A. elvont *gyök*: *KVr*:- nem lexéma, csak feltételesen szeméma, nem szótó, de vitathatatlanul *gyök*;

B. *gyök*¹⁶ = fiktív szótó *Ker*:- *kerül*, *kerít*, *kerge*, *keret* stb., a *ker*- *gyök*, de nem tő, legfeljebb fiktív szótó. Ugyanez a helyzet a *kor*-, *kar*-, *gör*-, *gur*- oldalági rokonok esetében.

C. *gyök* = szótó *kör*: *körös*, *körül*, *köröz* stb., a *kör* *gyök* is, tő is.

Ha figyelembe vesszük, hogy *A magyar nyelv szótára* durván 2300 gyökéből többszázezer szavunk építkezik, akkor önmagában is nyilvánvaló, hogy ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szavaink újbóli megvizsgálásakor fontos adalékokhoz juthatunk, különösen a potenciális oldalági rokonságok kritikai számbavételekor. Utóbbi vizsgálattal még a „biztos” etimológiák között is remélhető újabb összefüggések feltárása. Azt is érdemes megjegyezni, hogy egy ilyen típusú

analízis nem jelent „disszidálást” a múltba, és nemcsak azért nem, mert ez a szófejtő szempont időtlenül perspektivikus és a kognitív nyelvészettől sem idegen, hanem azért sem, mert nyelvfilozófiailag is megújult. Elsősorban a zseniális észt filozófus-író, Jaan Kaplinski tanulmányát említem a finnugor nyelvek (vagy írása szellemében inkább nem indoeurópai nyelvek) filozófiájáról (Kaplinski 2004: 194–220). Nem utolsósorban az is fontos, hogy a szavak oldalági rokonságának vizsgálatával a történeti összehasonlító stúdiumok is bizonyos munícióhoz juthatnak, hiszen valószínűtlen, hogy közös eredetű, alapszókészletbe tartozó szavak esetén egyáltalán ne lennének interlingvális összefüggések egyes oldalági rokonságok között.

3.2. EGYENES ÁGI ÉS OLDALÁGI ROKONSÁGI VISZONYOK: A VARIABILITÁS FONOLÓGIAI HÁTTERE

Az alábbiakban futó, tehát teljességre nem törekvő áttekintést nyújtok arról, milyen magán- és mássalhangzó-alternációk hatnak nyelvünkben, melyek az „oldalági rokonságok” gazdag rendszerének alapvető építőkövei. Az egyes nyelvek fonotaxisa (hangok kapcsolódási lehetőségeinek stratégiája az adott nyelvben) nemcsak a lehetséges kapcsolatokat határozza meg, hanem nagyjából az egyes kapcsolatok lehetséges variánsait is. Történetileg a nyelvek fonotaxisa természetesen ugyanúgy változhat, ahogy bármelyik más nyelvi szint is, ugyanakkor a történeti és a többnyelvűségi kutatások is azt igazolják, hogy a fonotaxis a nehezebben változó nyelvi szintek közé tartozik. Az alább felsorolandó alternációkat az ikerszavak példáján mutatom be. Azért választottam a jelenség bemutatására főleg az ikerszavakat,¹⁷ mert az uráli és az altáji nyelvekre is jellemző, sajátos, keresztező szófaj-alkategóriáról van szó (vö. Kaplinski 2004: 204–208), továbbá az ikerszók tagjainak összetartozása kétségszövegbevonhatatlan, azaz a potenciális oldalági építőelemek (fonotaktikai variánsok) rajtuk objektíve vizsgálhatók. Ráadásul sokkal több van belőlük, mint talán gon-

dolnánk: Szikszai Nagy ikerszó-tanulmányaiban 2323 alakot vizsgált (!), (l. Szikszai Nagy 2001.) A példákban előforduló alternációk szempontjából nincs jelentősége annak, hogy egyes ikerszók a magyar helyesírás szabályai szerint egybeírandók-e vagy sem. A *magyar nyelv szótára* az első kötet bevezetésében tárgyalja (CzF. I: 37–49) ezeket a hangzó-alternációkat. Én az alábbi csoportosítást tartom célszerűnek:

1. Fonotaktikai variánsok (szinkrón szempont szerint), itt a magas-mély és az ajakkerekítés szerinti harmónia szerinti párokról-hármasokról, ill. egyes (alkalmi) mássalhangzó-párokról van szó;
2. Történeti hangváltozások következtében létrejött alakváltozatok.

Rendkívül fontos, hogy a két szempont természetesen kereszteződhet, és a valóságban gyakran kereszteződik is. Az alternációk kombinálódása elvben akár ötös-hatos oldalági rokonságot is eredményezhet. A történeti változók pedig megjelenhetnek szinkrón területi variábilisokként is, azaz tér és idő szempontjai kölcsönhatásban vizsgálhatók teljesebben.

3.2.1. A MAGÁNHANGZÓ-ILLESZKEDÉSBŐL EREDŐ VARIÁCIÓ

A. A magas-mély és az ajakkerekítés szerinti illeszkedés (palatoveláris és labiális harmónia) nagyon sok termékeny változót (általában, de nem kizárólag: párt) enged meg a mai magyar nyelvterületen: *a~é, a~e (ë), ó~ő, u~ü, ú~ű, a~i, e (ë)~o~ö* stb.

Ezek egy része, pl. az *a-e* inkább csak toldalékváltozatokban jelenik meg, pl. *vár-nak: kér-nek*, más részük egyaránt megjelenik ikerszavakban és toldalékváltozatokban (allomorfokban) is: *giz-gaz, dirib-darab, kéri/adja*, de vö. pl. a dél-dunántúli nyelvjárási *kéri, adi* 'adja', *kapi* 'kapja', ahol a toldalékolásból hiányzik az adott kettősség (bővebben Juhász 2001: 276).

A szavak oldalági családosodásának annál több építőköve van, minél több fonotaktikai lehetőség és történeti és/vagy területi variáció van az adott nyelvi rendszerben, ill. az adott nyelvjárásterületen. Az ablaut önmagában kevesebb variációs lehetőséget kínál, mint egy kiterjedt magas-mély + ajakkerekítés szerinti harmónia,¹⁸ melyből a magyar köznyelvben és legtöbb nyelvjárásunkban megtalálható típus még – legalábbis szinkrón szempontból – a finnugor nyelvcsaládon belül is egyedülálló. Pusztay az UEW.¹⁹ korpuszának statisztikai analízise alapján szintén arra jutott, hogy a magánhangzó-illeszkedés révén tovább bővíthető az azonos gyökökből származó szavak száma (Pusztay 2011a: 96, részletesen l. Pusztay 1995: 98–101).

A magyarhoz hasonlóan a mari nyelvjárásterületen is találkozunk a labiális és a palatoveláris harmónia különféle változataival, de egyetlen mari nyelvjárásban sincs olyan kiterjedt illeszkedés-rendszer, mint a magyar nyelvjárásterület nagy részén, a két harmóniatípus majdhogynem komplementer disztribúcióban jelentkezik. A magas-mély illeszkedésnek elsősorban az északnyugati mariban van a magyarhoz tipológiailag hasonló változata (Ivanov 2000: 64–67; Bereczki 1994: 137–145), bár történeti nyomai másutt is kimutathatók (Pomozi 2002: 32–33). Ezen kívül a nyelvcsalád nyelveiben nem találkozunk egyszerre kiterjedt labiális és palatoveláris harmóniával, bár utóbbi, azaz a palatoveláris valamely formája elég gyakori, és történetileg számos olyan nyelvjárásból kimutatható, ahol ma már nincs.

A példaanyagban a több szótagú ikerszókat szókezdő magánhangzóik szerint csoportosítom. Toldalékváltozatokat csak akkor adok meg példaként, ha a valódi ikerszavak első szótagi vokalizmusa nem vesz részt a kérdéses váltakozásban. Itt érdemes megjegyezni, hogy egyes elvi lehetőségek ki nem használása, nem hogy nem meglepő, hanem egyenesen természetes. Ha a nyelv egy gazdag fonotaktikai variáció nyújtotta minden lehetőséget kihasználna, az olyan mértékben túlterhelné lexémákkal az adott nyelvet, hogy annak *langue* szintű konvencionális használata nehézkessé vagy épp reménytelenné válna. A lehetőségek részleges ki nem használásában tehát ott munkál

a nyelvi gazdaságosság belső szempontja is (a lehetőségek véletlenszerű kihasználásához vö. Pusztay 2011b: 20–23. A példák mennyisége hozzátétőlegesen utal a jelenség gyakoriságára is. Azaz:

e ~ u

(1) *zeg-zug, herce-hurca, hepehupa, sete-suta, tere-tura* 'terefere';

e (~é) ~ o (~ó)

(2) *mende-monda, hébe-hóba*;

e ~ a (NB! első szótagi megfelelésként csak álikerszókbán, ill. minimális pár a dexisben, de toldalékpárokban általános.)

(3) *kever-kavar, ez: az, erre: arra, -ben/-ban, -nek/-nak*;

i ~ u

(4) *csipcsup, girbe-gurba, dirr-durr > dirren-durran, sitty-sutty, piff-(paff)-puff*;

i ~ o (fontos minimális pár a dexisben is)

(5) *izeg-mozog, kipeg-kopog > kippen-koppan <kipp-kopp, dibben-dobban, dimbes-dombos, limpes-lompos, lim-lom, ringy-rongy, tipeg-topog* (eredetileg ez is ikerszó lehetett, a *tipeg* történetileg másodlagos vö. TESz 3: 921–2.), *kitty-kotty, továbbá ilyen: olyan*;

i (~i) ~ a (~á)

- (6) *vicket-vackot, csitt-csatt, kitteg~kattog, pitteg~pattog, frinc-franc, dib-dáb, dínom-dánom, dirib-darab, giling-galang, giz-gaz, liffen-laffan.*

A továbbiakban három illabiális-labiális szembenállás következik. A labiális harmónia alapesetben hármassá változott hoz létre, amely a toldalékváltozatokban gyakran megjelenik: *ő~o~e (ë)*, pl. *eszték : isztok : jöttök; Annához : Edéhez : Gergőhöz*, de előfordulhat tulajdonképpen, minimális labialitás-oppozíció, azaz két olyan magánhangzó ellentétpárja is, hol az egyik ajakréses, a másik ajakkerekítéses: *direg-dörög*. Azaz:

i~ü

- (7) *zímmege-zümmög*

(Történetileg gyakori, a kora Árpád-korban számtalan példa van *i ~ ü* nyelvjárási váltakozásra, vessük össze pl. az 1199-es *Scimed* alakot a Halotti Beszéd *zumtuchel* alakjával, de akár egy nyelvemléken belül is előfordulhat, vö. bővebben Benkő 1957: 73–4.)

i~ö

- (8) *diceg-döcög, pereg-pörög, titty-tötty, dirmeg-dörmög*
~ *észt kila-kola, kiliseb-koliseb-köliseb*

e~ë~ö

Nyelvjárási változatokról (területi variábilisokról van szó), azaz ugyanazon szabad vagy kötött morféma területi megfelelőiről, pl. *csend ~ csënd ~ csönd, ember ~ embër ~ embör*. (Az eltérő nyelvjárási háttérű alakok közül sokszor a köznyelv többet is befogadott, s a megfelelő

változó választásával szóhangulati különbséget érzékeltethetünk.) Ikerszók építésében általában nem vesznek részt, ez azonban önmagában nem jelenti azt, hogy történetileg ne lehetnének építőelemei egy szócsaládnak. A magyar nyelvterület összes olyan nyelvjárási variábilisának felsorolására, pl. *í~é*, záródó diftongus ~ nyitódó diftongus, melyek segítségével ikerszavakat általában nem alkotunk, ehelyütt nem is térek ki, a mondanivaló szempontjából túlságosan messzire vezetne.

Figyelemre méltó viszont, hogy az említett alternációkra számos hasonló példát találunk rokon nyelvekből, itt észt példákat idézek:

i ~ o

- (9) *sinka(di)-sonka(di)*, *sinka-vonka*, 'kacsaringós, kanyargós, összevissza, cikcakkos' (EKKS 5: 487), *liigeldi-loogeldi* 'kanyargósan' (EKSS 2: 127), *kilks-kolks-(kõlks)* 'ércesen pengő hang' (EKKS 2:271)

Az észt adatok esetén azért választottam palatális-veláris párt, hogy ezeknek az elemeknek az ősi voltát is érzékeltethessem. Az irodalmi észtben és a nyelvjáráások többségében a XIV–XV. századra rendkívül erős germán hatásra teljesen visszaszorult a palatoveláris harmónia és ennek következtében átrendeződött a vokalizmus, pl. radikálisan csökkent a nem első szótagi magánhangzók száma. Mindennek ellenére ezek az iker-alakok ma is használatosak a teljes észt nyelvterületen. A *kiira-käära* 'kanyargósan' (EKSS 2: 127, 259) vélhetően újabb forma, megtartja ezt az ikerszavas szerkesztési formát, de (már?) nincs benne palatális-veláris szembenállás.

Talán itt érdemes még egyszer megemlíteni, visszautalva a 3. lábjegyzet második felében részletezett hangértemény – ikonicitás – a nyelvi jel önkényes volta kérdéskörre, hogy a tisztán onomatopoeitikus, azaz hangalakjukban egyértelműen motivált szavak hangkapcsolatai kevésbé érdekesek az oldalági rokonságok lehetséges építőkövei

szempontjából. Éppen ezért, noha néhány érdekes hangutánzó példát is megemlítettem, kizárólag hangutánzó szavak tanúsága alapján egyetlen példasort sem építettem. Motivált hangalakjuk miatt utóbbiak a balti finn nyelvekben sokszor szinte végtelen gazdagon s szabadon variálódnak. Ahogy Kaplinski mondja: „vegyük példának az *sz-* kezdetű, *n-végű* hangutánzó szavakat: *sabin, sobin, sidin, sädin, sahin, sihin, sohin, suhin, solin, sulin, sirin, sorin, surun, sårin, sörin...* A felsorolásnak nincs biztos határa, ha egy elbeszélésben azt halljuk, *sõbin* ugyanúgy elfogadjuk, s nem is gondolunk arra, hallottuk-e ezt a szót korábban egyáltalán, mivel az ideofónia egy sajátos színjáték, a dráma szövegbe szervezése” (Kaplinski 2004: 208). A Kaplinski-idézet is kitűnő példa arra, hogy az onomatopoetikus szavak viselkedéséből általános érvényű nyelvi következtetéseket levonni nem lehet.

3.2.2. Mássalhangzópárok

Ezek szinkrón felosztása nem egyszerű feladat. Egyfelől, a történeti változások tanúsága alapján is kirajzolódnak bizonyos szabályszerűségek: *k~h, b~p~f* (ezekről bővebben alább, a 3.3. alfejezetben), másfelől gyakori, hogy az ikerszavak egyik, (többnyire) második eleme egy mássalhangzónyi betoldást vagy egy mássalhangzónyi változást mutat a szókezdeten: *ugra-bugra, kutyuli-mutyuli*. Így, míg a *terefere tere-tura* változata *dere-dura* párjánál egyértelműen zöngétlen-zöngés oppozícióra gondolhatunk, a *tarkabarka* szóval már nem ilyen egyértelmű a helyzet. A *tyúkom-búkom, nyulam-bulam* típussal is vannak közös vonásai. Azt azért meg kell jegyezni, hogy az olyan mássalhangzó párok, melyek se nem történeti változók, se nem szinkrón fonológiai variábilisok, a magyarban, legalábbis a mai magyarban a szavak oldalági családodosásának nem termékeny építőkövei, inkább alkalmoszerűeknek tűnnek. Még a gazdagabb (14) példasor szavai is.

Az első tag szókezdője a második tagban m-

(10) *kutyuli-mutyuli, cicamica*

Érdekesség, hogy a *cicamica* megfelelője a finnugor nyelvcsaládon belül előfordul a déléstben:

(11) délést *tsiidso-miidso* vagy még tovább becézett alakban *tsiitsokõnõ-miitsokõnõ* 'ua.'

Ez az ikerszó-képzési forma viszont gyakori a török nyelvekben. Szentkatolnai-Bálint Gábor a kazáni-tatárban is felfigyelt arra, hogy az ikerszók második eleme gyakran az első elem szókezdő mássalhangzójának *m*-re váltásával jön létre:

(12) kazányi tatár *Katîn-matîn* 'közönséges (é. egyszerű, nem különleges) asszony', *katiš-matiš* 'zagyvalék' (Szentkatolnai-Bálint 1877: 36).

A modern törökben²⁰ rengeteg szóból képezhető ikerítés, úgy hogy a második tag első hangja *m*-mé válik:

(13) török *soğuk moğuk* 'hidegecske' < *soğuk*: 'hideg')
şaka maka, 'vicc, viccecske' < *şaka* 'vicc')
köfte möfte ('yeriz'), (eszünk valami) 'húsgombócfélét'

Feltűnő, hogy az összes *m*-mel váltós nyelvi példában közös az intenzitáscsökkentés és/vagy kicsinyítés momentuma. A magyarban és az észtben az előfordulás egyértelműen sporadikus.

cs ~ b ill. a második elem b-re vált vagy magánhangzós kezdet esetén b-vel egészül ki

- (14) *csigabiga, csínja-bínja, cserebere, csecsebecse, iceg-biceg,*
ugra~bugra, irgum~burgum, tyúkom-búkom, nyulam-bulam,
róka-bóka

Az egyedüli, igazán gyakori nem történeti változás létrehozta alternáció, jelentésében mintha hasonlóságot mutatna a törökségi *m*-mel váltással. Összességében mégis teljesen valószínűtlen, hogy ennek a mássalhangzó-alternáció típusnak a behatóbb vizsgálata lényeges útmutatóul szolgálhatna a magyar szavak oldalági rokonságának kutatásában. Lehetséges viszont, hogy ennek az alternációnak is van törökös megfelelése, legalábbis az alábbi csuvas és kazányi tatár ikerszó nagyon hasonlatos szerkezetű az *irgum-burgum*-hoz:

- (15) csuvas *urlâ~pirlâ* 'össze-vissza (egymás fölött keresztbe)' kazányi tatár *ârlâ~birlâ* 'ide-oda' (Paasonen 1908: 194, a tatár adat eredeti forrása Bálint Gábor kazányi tatár szótára).

3.3. TÖRTÉNETI HANGVÁLTOZÁSOK: RÉGEBBI ÉS ÚJABB ALAKOK EGYÜTTÉLÉSE, „CSALÁDOSODÁSA”

A történeti hangváltozás során fennmaradhatnak régies változatok, ún. „survival-alakok”, és így tér és idő találkozik a variábilisokban: pl. *kajla~hajlik, kumik~húny*. Az oldalági kapcsolatok mássalhangzós építőelemei általában ilyen hangváltozások eredményeképp jönnek létre, ugyanakkor magánhangzó-változási tendenciák is tükröződhetnek a szócsalád tagjain. Vegyük pl. a *lyuk* egyenes és oldalági rokonságát. Az egyenes ági adatok:

- (16) *lyuk, lyukas, lyukad, lyukaszt...*

Az oldalági (16) sort $ly > l$ depalatalizálódás hozta létre, vagy épp fordítva. Történeti összehasonlító alapon $u > i$ delabializálódást is feltehetünk, de az sem zárható ki, hogy az $u \sim i$ esetében régi nyelvjárási különbség megőrződésével van dolgunk, vö. *tyúk ~ tik*, annál is inkább, mert első két ismert XI. századi adatunk közül az egyik *lyuk*, a másik pedig *lik* (TESz. 2: 803), nem is beszélve arról, hogy a korai ómagyar korban nyelvjárási szinten a labializációs tendenciák is erősen jelen voltak. Tehát csak a viszony világos, az elsőbbség kérdése nem mindig, és nem is feltétlen dönthető el. A (17) sor adatai nagy valószínűséggel az ómagyar kori nyíltabbá válás eredményei, a legkorábbi ismert adat a *lék~vék* szavakra a XIII. sz. közepéről való (TESz. 2: 746).

(17) *lik, likas, likad, likaszt...*

(18) *lék, lékel...*

Természetesen gyakran nem olyan teljes érvényűek a hangváltozások, ahogy az újgrammatikus „Lautgesetz”, ill. a történeti hangváltozás saussure-i értelemben vett „teljesen szabályszerű voltának” tana²¹ (de Saussure 1967: 181) hirdette, így maradhat meg együtt régebbi s újabb, *lik* és *lyuk*, *lik* és *lék*. A modern szociolingvisztikai és dialektológiai kutatások fényében inkább olyan hangváltozási tendenciákról érdemes beszélni, melyek szinkrón területi variábilisok formájában is megjelenhetnek (Pomozi 2011). Eszerint a fennebb említett *kajla* nemcsak egyszerűen megőrzött régiség lehet, hanem annak is tanúja, hogy a *hajlik* szót érintő $k > h$ változás esetleg nem volt egységes a teljes nyelvterületen (vö. TESz. 2: 308). A *kajla*, *kacs*, *kacsint*, *hajlik* alakokat Bárczi is összetartozónak vélte (Szófsz.: 146), az MSzFE. viszont a *hajol*-hoz képest másodlagos, később keletkezett hangfestőknek tartja az idevont *k*- kezdetű szavakat (MSzFE.: 249).

k > h

(19) proto ugor *kajV- > magyar *hajt* ~ keleti manysi *χojt* (MSzFE.: 249)

k~h

- (20) *kajla, kajsa, kacs, kacsint, kajtat, kajtár ~ hajlik*, ezek szerint a *ka(j)- ~haj-* tövek összefüggnek; *kúm(ik)~ huny* (TESz. 2: 167–168)

A $k > h$, $k \sim h$ kérdéshez hasonló a $p > f$ vagy talán inkább $p \sim f$, vagy survival (?) p esete is, azzal a különbséggel, hogy a $k > h$ hangváltozásnak nincsenek sem disztribucionális, sem kronológiai kérdőjelei. Ugyanez a $p > f$ -re nem áll²². Nem áll annyiban, hogy amíg a többi finnugor nyelv szókezdő $p \sim$ magyar szókezdő f az egyik legjobban adatolható hangmegfelelés, addig ennek hangváltozás-volta igencsak kérdőjeles. Épp efféle kérdőjeles esetekben is alkalmas lehet a szócsaládok tüzetes kritikai számbavétele hangtörténeti ismereteink árnyalására, és egyben muníciót adhat ismeretlennek vélt szavak újbóli vizsgálatához is. A magyarban lejátszódott $p > f$ hangváltozást mégis olyan általános érvényűnek tekinti a hangtörténet, hogy az idevonható esetleges survival alakok, illetve az ide vonható $p \sim p$, ill. $b \sim p$ megfelelések kérdésében teljesen szkeptikus. Csak a (21) sor adatait tartja egyeztethetőeknek, amikor a magyarban kizárólagos f megfeleléssel számolhatunk. Pedig a (22) sor p - kezdetű magyar szavai is finnugor eredetűek lehetnek.

p > f vagy p ~ f

- (21) magyar *fazék ~ manysi pöt, put ~ hanti put ~ mari pot ~ észt pada ~ finn pata ~ lapp batte-* (MSzFE.: 184), sok hasonló további megfelelés magyar tagjaiból néhány: *fagy, fél, fej, falu, fan~fon, fenyő, fészek, fiú~fi*

p ~ p

- (22) *pulya, pulyka, pörög* (?~ *forog*), *puha*²³

A *pulya*, *pulyka* a TESz. szerint bizonytalan, ill. vitatott eredetűek, s nem tartozhatnak össze, jóllehet akár a TESz. első helyen kínált magyarázata szerint – *pulya* 'csirke, állat kicsinye, fióka, kisgyerek' ill. *pulyka* 'kicsinyítő képzős állathívószó' is összetartozhatnának (TESz. 3: 308–9). Ha viszont megnézzük a magyar *pulya* 'fióka, kisgyermek' jelentését és az észti és finn nyelvjárási *puja*, *poja* változatokra is figyelemmel vagyunk, ahol a *-ka* szintén diminutívus, igencsak az az érzésünk, hogy megérne egy újabb alapos finnugor kitekintésű nyelvföldrajzi vizsgálatot e két szavunk eredete. A megfelelések száma nagy, és a megfeleltetés szemantikailag is kifogástalan egy sereg rokonnnyelvi szóval, mivel azok is 'fiút, fiókát, állatkölyköt' jelentenek.

- (23) finn *poika*, nyj. *poju* 'fiú, fiatal, fióka' ~ vepsze *poeg* 'vkinek a fia', fióka' ~ észti *poeg*, nyj. *poja* 'vkinek a fia, fióka', ~ erza *bujo*, *pijo* 'unoka', ~ mari *pi-erʒe* 'fiú, legény', ~ komi és udmurt *pi* 'férfi, fiú, gyermek', ~ manysi *püw*, *piʒ* 'fi, fióka', ~ keleti osztják *pəʒ* 'fi(ú)' stb.

Véleményem szerint a legszembevetőbb azonban a (24) sor adatainak rokonsága, a jelenleg mértékadó szótáraknak mégsem említi egyike sem a magyar *pörög* esetleg közös eredetét a többi alakkal, a *for-* tövet a TESz. megemlíti, de az általam felvetett összefüggést elutasítja (TESz. 1: 951–952, SSA 2: 455) Nem így Horváth a *pereg* szócsaládjának vizsgálatában (vö. Horváth 2011b).

Pedig ezeknél még a szócsaládosításban bemutatott összes fonotaktikai lehetőség is az egyezésük mellett szól, így a (24) sor adatai közötti etimológiai összefüggés egyáltalán nem tűnik valószínűtlennek:

- (24) magyar *forog* ~ *pörög* ~ finn, *pyörii-* 'ua.', vö. finn *pyörä* 'kerék' ~ észti *pööra-* 'for-, pör-' ~ erza mordvin *nyɥdamc* 'fordul, forog' ~ déli manysi *püwärt-* 'forog', keleti hanti *pəŋəɽʒət* 'ua.' (az obi-ugor adatokhoz vö. SSA 2: 455).

A magyar *forog* és az idéztem *erza* mordvin alak megfelelése minden szempontból tökéletes. Így a magyarban a *forog* az erzával, annak feltehető oldalági rokona, a *pörög* pedig a balti finn és obi ugor alakokkal lenne rokonítható. Ha *p ~ f* fronton is számolnánk survival-jelenséggel vagy inkább ősi nyelvjárási változókkal. A (24) esetben a hangtörvények érvényének újgrammatikus túldimenzionálása szab gátat egy egyébként nagyon is lehetséges egyezés alaposabb vizsgálatának, ezt, mármint az egyeztetés hangtani lehetetlenségét az SSA az idézett szócikkben ki is mondja, jóllehet más esetekből módszertanilag világos, hogy eredeti nyelvjárási különbségekre visszamenő alakpárokkal, ill. survival-alakokkal a legtöbb hangváltozás kapcsán számolni kell.

Bár alapos kritikai vizsgálatot igényel, de azt mindenképp megéri a (25) sor tagjai összetartozásának kérdése is. A TESz. szerint a *puha* hangutánzó származék, az SSA minden balti finn nyelvből idézi, de hangulatfestőnek tartja (TESz. 3: 305, SSA 2:328). Ha *pihe-puha* > *puhos* szócsaláddal számolunk, a palatális tag finnugor kapcsolata nem lehetetlen.

(25) magyar *puha* (? *pihe-puha*) ~ finn *pehmeä* ~ észt *pehme* ~ ?finn *pehu* 'korhadt fa apróléka, vagy szénatörek' (vö. SSA 3: 328–329).

Sporadikus, de különleges nyelvtörténeti érdekű a *j~gy* megfelelés, mert az ősmagyar areális kapcsolataihoz is adalékot szolgáltathat. Természetesen nem önmagában, mivel erre sajnos oly kevés a magyar adat, hogy ennek alapján a történeti változó és/vagy területi variábilis kérdését önmagában eldönteni nem lehet.

j~gy

Ritka, a *gy* részben történeti változó, részben nyelvjárási (pl. palóc variábilis). (Utóbbi nem azonos az *i* előtti általános palóc nyelvjárási *d > gy*: *dió > gyió* palatalizálódással, ez szláv hatásra másutt is közönséges, pl. a lív nyelvben.)

(26) *jer~gyere; jön~gyün, hajigál~hagyigál*

Érdekes egy idevonható finnugor hangmegfelelés is:

(27) finn *jalka* 'láb' ~ mari *jol* 'ua.' ~ magyar *gyalog*

További érdekesség, hogy ugyanez a változó/variábilis a volga-kámai area finnugor nyelveiből ott mutatható ki rendszerszerűen, ahol igen intenzív a finnugor–török érintkezés: a bemutatandó udmurt és vjatkai mari példák szókezdő *gy-*je tatár hatással magyarázható (Bereczki 1983: 222).

(28) vjatkai mari *jeŋ~deŋ* 'ember', *jumo~dumo* 'isten' *jüla~düla* 'ég (ige)' *jal ~d'al* 'falu', tatjśli udmurt *duŋiŋ* 'inni', *d'alkariŋi* 'pihenni' (Pomozi 2002: 42).

Mint több megemlített variábilis és történeti változó összefüggéséből is látható, a „bel- és a külhasonlítás” általában nemhogy nem választható el élesen egymástól, hanem inkább kiegészítik egymást. Számos hangváltozásnak történeti összehasonlító távlata is van, és bizonyos változások csak tágabb keretben vizsgálhatók és érthetők igazán. Ugyanakkor a változások teljesebb megértéséhez gyakran nélkülözhetetlen a nyelvjárási változatok és más variánsok vizsgálata.

3.4. MÉG EGYSZER A BELSŐ REKONSTRUKCIÓRÓL: MORFOLÓGIAI TÁMPONTOK

A *hisz* ige jó példa arra, hogy a morfológiai viselkedés támpontul szolgálhat akkor, amikor a szó eredetének kérdése egészen bizonytalan. A SzófSz.: 122 szerint a *hisz* ige valószínűleg finnugor eredetű, a „valószínűleg” megfogalmazás oka, hogy egyetlen biztos megfelelés sem adatolható más finnugor nyelvből. A TESz. 2: 119 szerint ismeretlen

eredetű, bár megjegyzi, hogy alaktani viselkedése finnugor eredetre utalhat. Alapszókincsbeli igéink e hetes csoportjából hat jól adatolhatóan igen ősi:

- (29) *észik* PFU (MSzFE. 164–165), *szik* PFU (MSzFE. 329–330)
lész PFU (MSzFE. 402–403), *tész* PFU (MSzFE.:629–630),
vész PUG (MSzFE.: 687) *visz* PFU (MSzFE.: 694–695)

Ezek alaktani viselkedése messzemenően azonos a *hisz* morfológiájával, és ennek a hét igénknek olyan közös alaktani sajátosságai is vannak, melyek kizárólag a magyar igetípusok ezen csoportjára érvényesek (vö. Pomozi 2001).

- 30) *inni*: *iszom*, *ittam*, *inna* ~ *hinni*: *hiszem*, *hittem*, *hinne* ~ *enni*:
eszem, *ettem*, *enne* stb.

Mindaz, amit a *hisz* igéről összefoglaltam, valójában nyilvánvaló. Mégis szükség van rá, hogy lássuk, az ismertett evidenciák alapján talán túlzott óvatosság ismeretlen eredetűnek feltenni. Az is nyilvánvaló ugyanis, hogy a finnugor etimológiák között is kell lennie számos olyannak, melyek csak egyetlen nyelvben vannak meg, ugyanúgy, ahogy vannak biztos kettes megfelelések is. Miért fontos ez? Mert egy etimológia akkor is az ősi szókészlet része lehet, ha valamilyen fel nem tárt vagy fel nem tárható okból nincs biztos rokon nyelvi megfelelője, feltéve természetesen, hogy a belső rekonstrukció egyértelműen a kérdéses elem ősiségét bizonyítja. Mutatis mutandis ugyanez az elv a szavak oldalági rokonságainál is alkalmazható. Mindez persze fordítva is igaz: ha egy ismeretlen eredetű, külső kapaszkodók nélküli etimológiának nincs belső rekonstrukciós módszerekkel biztosan meghatározható „eredeti” magyar vagy finnugor alapja, attól az még lehet jövevényszó, legfeljebb – legrosszabb esetben – sohasem fogjuk pontosan meg tudni, körülbelül mikor és honnan került nyelvünkbe.

3.5. MÉG EGY MEGJEGYZÉS A SZÓCSALÁDOSÍTÁSHOZ

A szócsaládosítás, ill. a gyökök egyenes ági és oldalági produktivitása nagyban függ a nyelvtípustól, azonban nem kizárólag attól. Bármilyen, a grammatikai viszonyokat (személy, szám, idő, mód, eset stb.) döntően toldalékolással kifejező nyelvben megvan ugyan a szócsaládosodás és szócsaládosítás nagyfokú lehetősége, de a nyelvtervezés hatására a helyzet változhat. Az észti nyelvi²⁴ szóalkotásban is a származékszavak és a világos összetételek domináltak a nyelvújítás koráig, míg Johannes Aavik szóképzési szempontból ellentmondásos nyelvújító vitairaitait meg nem írta. Aavik frankofil filológusként azért harcolt, hogy az „elmaradott paraszti nyelvből” modern európai kultúrnyelv legyen, és ennek egyik zálogát az „egy fogalom egy lexéma”-elv érvényre juttatásában, a „különtövűségben” látta (Aavik 1924a: 10–13, 1924b: 18–25). Aavik szembeállította – nyelvújítási vitairatokra jellemző csípős, provokatív stílusban – a „kezdő, primitív demokratikus nyelveket” a szerinte tövekben sokkal gazdagabb némettel, franciával, angollal, és a származékszavak gazdag rendszerét esztétikailag unalmasnak, stílárisan szürkének tartotta. Hogy mi is volt Aavik fő kifogása, azt egy rövid táblázatban mutatom be Aavik 1924b: 24 alapján.

Észt szó	Német szó	Francia szó	Angol szó
<i>Täht</i>	<i>Stern</i>	<i>Étoile</i>	<i>star</i>
<i>Täht</i>	<i>Buchstabe</i>	<i>Lettre</i>	<i>letter</i>
<i>Tähestik</i>	<i>Alphabet</i>	<i>Alphabet</i>	<i>alphabet</i>
<i>Tähtis</i>	<i>Wichtig</i>	<i>Important</i>	<i>important</i>
<i>tähendama</i>	<i>bedeuten</i>	<i>Signifier</i>	<i>signify</i>
<i>täheldama</i>	<i>bemerken</i>	<i>Remarquer</i>	<i>observe</i>
<i>Tähtaeg</i>	<i>Termin</i>	<i>Terme</i>	<i>terme</i>
<i>tähistetud kiri</i>	<i>rekomman-</i>	<i>lettre</i>	<i>registered</i>
	<i>dierter Brief</i>	<i>recom-</i>	<i>letter</i>
		<i>mandée</i>	

Aavik nagy hatású, jó érzékű nyelvújító-nyelvtervező volt, így nem kevés, számára „primitív” származékszót sikerült felváltatnia nyelvújítási motiválatlan lexémával, sőt, az észet fonotaktikai szabályok, ill. esztétikai-gazdaságossági elvei mentén, mesterségesen létrehozott szavakkal. Ez néhány évtizedre valamelyest háttérbe is szorította a nyelv tipológiai jellegéből fakadó természetes szóalkotási módok alkalmazását. Különösen üldözte Aavik az igekötős igéket, melyeket rút germanizmusnak tartott. A (31) sor két példát tartalmaz az „üldözött” szavak illusztrálására, a (32) a kiváltásukra alkotottakat mutatja.

(31) *ära andma* 'elárul, szó szerint elad'; *tagasi tulema* 'visszajön, visszatér' (az *and-*, *tule--* tövekből, melyeknek rengeteg származéka van),

(32) *reetma*, *naasma* (Aavik mesterséges, meggyökeresedett szavai, érthetően nincs oldalági rokonságuk, egyenes ági is minimális).

Ezen a helyen nem célom Aavik vitairatainak értékelése, de azt a témában esetleg járatlan olvasó kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a kissé megkésett észet nyelvújítás ugyanúgy jutott nyugvópontra, mint a XIX. század eleji magyar: ortológia és neológia kívánatos egyensúlyának megelégsével.

4. ÖSSZEGZÉS: MÍTOSZOK HELYETT VISSZA A TUDOMÁNYOSSÁGHOZ!

150 éve jelent meg *A magyar nyelv szótára* első kötete. 161 éve pattant ki a magyar nyelvtudományban az a(z akadémiai bel)vita, amely mindmáig a legélesebbek egyike volt, és amelynek hullámai nemhogy nem ülték el teljesen, hanem oda-vissza rendkívül szerencsétlen kultúrpolitikai felhangot kaptak. Cikkemben pontosan azért vállaltam a legérzékenyebb kérdésnek, a XIX. századi vita *casus belli*-jének újabb szempontú számbavételét, hogy egy sajátos közép-európai groteszk

reménybeli lezárásához a magam módján hozzájárulhassak. 161 év után valóban groteszk a hamis mítoszok továbbéltetése, akár szeretlen romantikus, akár végsőkéig szkeptikus, kései újgrammatikus attitűdből fakad is az. A tudományban nincs helye a tudományos munkamódszert és tényeket felülíró kultúrpolitikai hevületnek.

Természetesen más a Czuczor–Fogarasi módszertan, mint a korai komparatisztika, majd az abból kicsírázó újgrammatikus iskola módszertana, ami a szófejtés gyakorlatát illeti. Két szellemtörténeti okból is, és – mint írásomban érzékeltetni igyekeztem – józan gyakorlati okokból is eltérő közelítésről van szó, de nincs szó, mint láttuk, sem a kuhni, sem köznapi értelemben két egymást *ab ovo* kizáró tudományos paradigmáról. Sőt, bár különböző, mégis egymást bizonyos pontokon kiegészítő, gazdagító, egymás mellett létezni képes paradigmákról van szó. A gyökök (abszolút tövek) rendszere, ennek nyomán a szavak oldalági rokonsága leíró, történeti és történeti összehasonlító szempontból is vizsgálható. Természetesen nincsenek eleve gyöknyelvek és nem gyöknyelvek sem. Annak viszont, hogy milyen gazdag átlagosan egy szócsalád, azaz a nyelv ősi(bb) szóképzletében mekkora szerepet játszik a szavak egyenes ági és oldalági rokonsága, még másként szólva, mekkora tényleges családja lehet egy elvont gyöknek, nos, annak, mint láttuk, tipológiai okai is vannak. A tőhajlítás (flexió) is eredményezhet oldalági rokonokat, azonban egy morfológiailag dominánsan agglutináló nyelvben nyilván még kiterjedtebb lehetőségek vannak erre, különösen, mivel azok a fonotaktikai tulajdonságok, melyek az oldalági rokonítás produktivásáért felelnek – a kogníció aspektusát tehát most figyelmen kívül hagyva – kötődnek az agglutináló típushoz. (Dominánsan agglutináló nyelv létezhet ugyan magánhangzó-harmóniák nélkül, de magánhangzó-harmónia nem létezik a világ nyelveiben agglutináció nélkül.) Épp ezért az sem tipológiai véletlen, hogy a magyar nyelvben szembetűnően sok a népes szócsalád. De mint a tanulmány harmadik részében is láttuk, ennek lehetősége minden hasonló típusú nyelvben fennáll.

A megszakadt hagyomány nem jelent mást, mint Fábíán István józanságával²⁵ annak tudomásul vételét, hogy az egy vitaponton tézis-antitézisben csúcsosodó vita után mindig a szintézis ideje jön el. A mai szintézisre törekvés pedig nem pusztán erkölcsi igazságszolgáltatás Czuczorral és Fogarasisal szemben, hanem tudományos imperatívusz is, mivel további lehetőségeket nyit meg a magyar és az összehasonlító szótörténeti kutatás számára. Így hát illő, hogy a nagyszótár bevezetőjéből merített idézettel zárjam szavaim:

„Mi megtörtük az utat, igyekez(z)ünk rajta tovább haladni.”²⁶

JEGYZETEK

- ¹ A behasonlítás-centrikus kutatási módszer, ill. a komparatiztika feltétlen hívei között pattant ki a vita. A „kik között állt fenn valójában paradigmatiszta ellentét” kérdésének irányzatokhoz kötése azonban cseppet sem egyszerű. Hogy mennyire nem, arra legjobb példa Budenz, Fábíán, Hunfalvy esete, akik több más, indoeurópai komparatistához hasonlóan gyakorlatilag azokat az összehasonlító hangtörténeti elveket alkalmazták, amelyeket a nyelvtudomány-történet paradigmatiszta módon a lipcsei újgrammatikus iskolához, Leskien, Brugmann és Osthoff első munkáihoz (1876, 1878) köt. Donner pedig gyökeres finnugor szótárában kvázi a komparatista és romantikus szócsaládosítási elvek szintézisére tett kísérletet, amivel végképp gondolkodóba ejtheti azokat, akik egyértelmű és éles paradigmaváltást szeretnének posztulálni a romantikusok és a komparatisták között.
- ² Az esélye sajnos ennek is fennáll, hiszen a magyar nyelv eredetének ügye lassan másfél száz éve betegesen túlpolitizált, éppen ezért honunkban nehezebb közkinccsé tenni egy tisztességes nyelvtudományi dolgozatot, mint elterjeszteni három hamis mítoszt, legyen annak céltáblája a történeti összehasonlító nyelvészet, a romantikus nyelvelmélet vagy bármi más, melynek buzgó ellenzői, vagy éppen vakbuzgó követői támadnak. Sajnos paradigma-vita helyett, amely tudományos alapon akár termékeny is lehetne, gyakorta megsemmisítő személyeskedés folyik. Márpedig hiányos ismeretekkel támadni vagy tagadni valamit mindig könnyebb, mint becsületes és fáradságos tudományos munkával, körültekintően módszertani szigorral alkotni. A tudományos vitát részben épp bizonyos módszertani és tudományetikai minimum elfogadása különbözteti meg a sumerista és egyéb álmvilágtól.

- ³ Intő példának legyen elég (Szentkatolnai) Bálint Gábor (1844–1913), az orientalista nyelvész, Fogarasi és Ballagi Mór pártfogoltjának esete, aki a betegesen kiélezett paradigma-vita és Hunfalvy személyes ellenérzéseinek legnagyobb áldozatává vált. 1879-ben elkeseredve hagyta el az országot. Később Erdélybe visszahívták, Kolozsvárt az Ural-altáji tanszék professzora lett.
- ⁴ Ez a két paradigma, a romantikus és a pozitívista nyelvelméleti, bár szemléletükben több ponton távol esnek egymástól, nem tekinthetők a kuhni értelemben egymást kizáró paradigmáknak. Továbbá a romantikus nyelvelmélet, ezen belül a CzF. megközelítése is eleget tesz nagyjából Kuhnnek a tudományos paradigmákkal szemben támasztott négy alapvető követelményének: 1. módszertani értékek (empirikus tartalom, magyarázóerő), 2. szimbolikus általánosítások, 3. termékeny metaforák (pl. a nyelv „élő organizmus”-nak tekintése), 4. Példaanyag (gyakorlati vizsgálatok) (Kuhn 1976). Nincs áthidalhatatlan terminológiai és/vagy metodológiai szakadék sem a két nyelvelmélet között, de ami ennél is fontosabb, a két irányzat eredményei képesek egymásra épülni, kiegészíteni egymást, vö. pl. Horváth 2011: 79–80. Ez egyrészt Fogarasi János számos megnyilvánulásából is kiderül, l. ehhez a tanulmánybéli idézeteket több helyen is, másrészt pl. Fábíán István *Finn nyelvtanának* előszavából. Utóbbihoz nem árt tudni, hogy Fábíán István összehasonlító munkásságában Hunfalvy nyomdokain haladt, de Hunfalvynak a szócsaládosításra vonatkozó előítéletei nélkül. Hunfalvy esetenként szenvedélyes, kombattáns stílusát nem az áthidalhatatlan paradigmatiszta szakadék indokolta. (L. Czuczor 1854: 34; Fogarasi 1874 (CzF. VI.): Appendix 1–2; Fábíán 1859: III–IV; Hunfalvy 1851.) Természetesen vannak sarkalatos pontok, melyeken lehetetlen a két iskolát közös nevezőre hozni, ilyen pl. a hangértemény, az egyes fonémák *ab ovo* ill. *per se* jelentéseinek kérdése. E ponton azonban nem is a romantikus és a pozitívista nyelvész szemlélet áll egymással szemben, az ellentét általánosabb: a fonémák jelentésének e tana olyan romantikus nyelvelméleti specifikum, melyet a későbbi nyelvészeti iskolák egyike sem vallott *ebben a formában* magáénak, maga Teleki sem (vö. Teleki 1820: 41–43). Az onomatopoezis, a nyelvi ikonicitás és a romantikus hangértemény tana közé ugyanis nem lehet egyenlőségjelet tenni. A hangérteménynek, azaz a fonéma szemantikai motíváltóságának problémájáról l. még: Pomozi 2011: 66–68. A témát itt tovább nem részletezem, mert ez jelen tárgyunktól túlságosan messzire vezetne. Mindenesetre Telekivel szólva „a gyökér hangok minden nyelvben igen kevés számúak lévén, természetesen számos és gyakran a legkülönbözőbb értelmű szavaknak kellett ugyanazon egy gyökérből eredni” (Teleki 1821: 39). A CzF. hangértemény-fogalomhoz való (esetlegesen) szkeptikus viszonyulás azonban nem jelenti önmagában a CzF-féle szócsaládosítási módszerrel szembeni szkepszist, súlyos módszertani hiba lenne a két kérdést egymásba mosni. A szavak oldalági rokonságának hangalakjai – legalábbis nézetem szerint – elsősorban az adott nyelv fonotaktikai rendszerének függvényei, hozzáátve, természetesen, hogy a fonotaktikai rendszerben is végbemehetnek eltolódások egyes történeti változások hatására.

- ⁵ Összevetésként a szócikk négy eleme a jutalomfeleletben: „a nyelvünkben található (sic) szavak, azoknak grammatikai tulajdonságok, értelmöknek tökéletes meghatározása és azok nemzésének módja.” (Teleki 1821:13).
- ⁶ Telekinek még világos volt, hogy a nyelvek kapcsolata kétirányú. A kétirányúság szempontját a lehetőségekhez mérten a gyakorlatban is érvényesíteni kell, l. ehhez a 7. lábjegyzetet és a hozzá tartozó főszöveget is!
- ⁷ Pusztán néhány könyvészeti tétel példának, a hasonló átadás-átvételi irányt (idegen nyelvi hatás a magyarban) vizsgáló kitűnő művek száma szinte végtelen gyarapítható a Kárpát-medence magyar kisebbségi területeiről: Zsemlyei János: *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai* Bukarest, 1979; Márton Gyula – Péntek János – Vöő István: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977.
- ⁸ Péter Király: Madarské a nemecké slová vo východoslovenských a ukrajinských nářečiach východného slovenska, *Studia Russica* XXIII. Budapest, 2009. 55–80. Nem közvetlenül magyar érdekű, igen szép korai példája a nyelvföldrajzilag körültekintően (oda-vissza) ellenőrzött hangtani, alaktani, mondattani kölcsönzések leírásának Wolfgang Veenker szubsztrátum-monográfiája: *Die Frage des finnougriischen Substrats in der russischen Sprache*. UAS 82. Indiana University, Bloomington, 1967.
- ⁹ A külhasonlítás terminus pontosabb értelmezési kísérletéhez vö. Pomozi 2011: 73: lábjegyzet.
- ¹⁰ Czuczor 1866-os halála miatt a Nagyszótárt Fogarasi János fejezte be. A XIX. századi idézetekben megőrzöm a korabeli szóhasználat hangulatát és az alaki jellegzetességeket, pusztán a mai olvasást könnyítő, a mai helyesírásnak megfelelő technikai jellegű változtatásokat tettem bennük.
- ¹¹ A következő munkákról van szó, a címüket rövidítve közlöm: Wiedemann, F. J.: *Versuch einer Grammatik der syrischen Sprache*, Reval, 1847.; uő.: *Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache*, Reval, 1847.; uő.: *Grammatik der wotjakischen Sprache*. Reval, 1851. A kérdéses könyvek feltételezhetően az 1880-as évek elején kerültek az MTA Könyvtára állományába. Az inventárium (régi leltárkönyv) nem tartalmazza a beérkezés dátumát, az egyes könyvek akkoriban csak egy raktári számot kaptak egymás után, amikor a könyvtáros épp állományba vette őket. A számokból ítélve (a régi jelzeteik: Nyelvt. O. 161, 163, 167), körülbelül egy időben kerülhettek a könyvtárba. A Nyelvt. O. 158-as számon viszont, amely a leltározás régi logikája szerint mindenképp korábban vétetett fel, egy 1879-ben megjelent könyv szerepel. Tehát a Wiedemann-grammatikákat mindenképp 1879-ben vagy kicsivel később vették állományba. A szíves adatszolgáltatásért ezúton is hálás köszönetem fejezem ki Haffner Ritának, az MTA Könyvtára munkatársának.
- ¹² Budenz *Ugor szótára* 1873–1881 között, Otto Donner szótára 1874–1888 között, Wiedemann nagy észt-német szótárának első kiadása 1869-ben jelent meg. Az észt Mihkel Weske finnugor összehasonlító munkái 1873-ban és 1875-ben, magyar–észt–finn összevető nyelvtana pedig csak 1886-ban jelent meg! A Magyar Tudományos Akadémia finnugor nyelvtanai között Fábíán István finn nyelvtana volt az első fecske, 1859-ben, tehát már az első nagyszótári kötet nyomdába adásakor

jelent meg. Érdemes még megjegyezni, hogy ellentétben Budenzzel, tudományfilozófiailag valahol sajátosan romantikus és pozitivista szemlélet között állva, Donner megpróbálkozott egy gyökéralapú finnugor etimológiai szótár létrehozásával, erről részletesebben l. Pusztay 2011a: 94–95. Donner szótáráról még e cikkben, alább is esik szó.

- ¹³ Érdemesnek tűnik e Czuczor-idézet mellett megemlíteni néhány életrajzi adatot, melyek tovább árnyalhatják a képet Czuczornak, mint nyelvésznek emberi és szakmai hátteréről. Kiemelkedő kortársai, barátai ítélete alapján rendkívüli érzékenységgű, könnyen tanuló ember volt: valódi tehetség szegény paraszti sorból. A kor szinte összes irodalmi-nyelvészeti nagysága megbecsülését kivítva, irodalmi-nyelvészeti jó barátja, bizonyos értelemben előképe volt Vörösmartynak. Kisfaludy maga kereste fel, az egyház pedig egyfolytában fenytette világias baráti köréért, később forradalmi hevületéért is. (Vörösmarty a Nyelvtudományi Osztály oszlopos tagja volt, többek közt társszerzője a Magyar Tudós Társaság kiadta *A magyar nyelv rendszere* c. nemcsak korában kiváló, hanem sok szempontból máig figyelemre méltó műnek. Vörösmarty önállóan is írt figyelemre méltó nyelvtant a budai és pesti német polgárság hasznára. A nagyszótár elrendeléséhez készült mintaszócikkek létrehozásában is tevékenyen részt vett.)

Czuczor feltehetően csak származása miatt választotta a papi hivatást, parasztfiúként csak papként nyílt meg előtte az értelmiségi pálya. Kiválóan tudott görögül, latinul, németül, szlovákul, ezt a tudását a külhasonlításban próbálta kamatoztatni is. Ha modern nyelvészeti terminussal próbálnám kifejezni, azt mondhatnám, Czuczor a nyelvek történeti összehasonlító vizsgálata helyett, mely ismétlem, valójában csak a szótár megjelenése közben kezdett a huszadik századi történeti-összehasonlító értelemben kibontakozni, a nyelvek kapcsolatrendszerére helyezte a hangsúlyt a külhasonlításban. Czuczort felvidéki származásúként, s a korabeli pest-budai polgárként is megtapasztalhatta a többnyelvű környezet (magyar–szlovák, ill. magyar–német) mindennapjait, a nyelvi kapcsolatok természetét. Ha tehát a dolgozatomban a külhasonlítás történeti értékelése szempontjából elősorolt összes többi történeti és kronológiai érvet figyelmen kívül hagynánk, akkor sem állíthatnánk, hogy Czuczor eleve elzárkózott volna a „külhasonlítástól”.

- ¹⁴ További olvasmány a témában való elmélyüléshez: Horváth Katalin: Töprengések a szóhasadás jelentőségéről. *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV.* Szerk.: Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- ¹⁵ A finn Otto Donner németül írta finnugor gyökerész szótárát, így a német *Wurzel* szót használta 'gyök' jelentésben. Történeti adalékként érdemes megjegyezni, hogy Donner szótára előszavában sajnálkozását fejezi ki, mivel minden fáradozása ellenére sem tudta beszerezni Kresznerics gyökerész szótárát, Donnernál *Wurzelwörterbuch*. (Donner, Otto: *Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen* I–III. Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft, Helsingfors, 1874, 1876, 1888.) http://www.archive.org/stream/vergleichendesw00donngoog/vergleichendesw00donngoog_djvu.txt

- ¹⁶ A mai értelemben fiktív szótónek megfelelő gyököt a CzF. az A. típusú gyökhöz hasonlóan *elvont gyök*-nek is nevezi, vö. CzF. I: 63.
- ¹⁷ Értelemszerűen csakis olyan ikerszók jönnek számításba, melyeknek csak egyik tagja önálló lexéma, vagy kivételes esetben egyik sem az, pl. *tere-fere, tiri-firi, tere-tura, dere-dura*, vö. TESz 3:896. (A helyesírási szabályzat szerint a *terefere* egybeírandó, nyilván sokat nyom a latban, hogy *tereferél*, sőt nyelvjárási *tereferéz* igei alakjai is vannak, ez azonban nem változtat eredendő ikerszó-jellegén.) Az *ipam-napam, locsog-fecseg, lőt-fut* típusú összegző összetételek tehát nem jönnek számításba, az ikerszó-irodalomban ezeket többen nem is tartják valódi, hanem csak áliker-szóknak, vö. Szikszainé Nagy 2001: 77–78.
- ¹⁸ Kiterjedt palatoveláris harmóniának az tekinthető, ha az adott nyelv magánhangzó-állományának nagyobb része nem semleges a palatoveláris harmónia szémszőgéből. (A semleges státusz természetesen nem akusztikus fonetikai, hanem fonotaktikai, azaz a kombinációs stratégiák szempontból értendő.) Semleges az a magánhangzó, amely önmagában nem határozza meg a lexéma harmónia szerinti státusát, ezért szabadon kombinálódhat mind veláris, mind palatális magánhangzókkal. A magánhangzó-illeszkedés is bővíthet vagy szűkülhet történetileg: az ősmagyarban még volt i-harmónia, a mai magyarban az i fonotaktikailag semleges, vö. *király, forint, ittam, inas, nyilas, vívok, sírok* stb. Az *ittam, inas, nyilas: vittem, vizes, kezes* toldalékolt alakok szembenállása pedig épp a valamikori (ősmagyar) i-harmónia meglétét bizonyítja.
- ¹⁹ UEW.= *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. I-II. (Lieferung 1–7.) Rédei Károly szerk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986–1988.
- ²⁰ A török ikerszók típusaihoz nyújtott adatszolgáltatásáért köszönetem fejezem ki Rácz Katalin ELTE-hallgatónak.
- ²¹ Ez az újgrammatikus iskolától ered: August Leskien lipcsei professzor 1876-os munkájának címével szólva *Die Lautgesetze kennen keine Ausnahme*, azaz a hangtörvények alól nincs kivétel.
- ²² Buji néhány találó kérdéssel érzékelteti a finnugor *p > magyar f* feltételezett hangváltozás kronológiai és nyelvföldrajzi nehézségeit, a *pörög* példát is ő veti fel. A kérdésfelvetés jogosságát a turkológiai szakirodalom is igazolja, amennyiben az ősmagyar kor vége felé „a legjelentősebb az /f/ hang teljes hiánya minden török és a /z/ hang hiánya a csuvasos típusú nyelvekben” (Róna-Tas: 1997: 56). Nagy kár, hogy a helyes problémavázlatot nem követi hasonló színvonalú válasz, – Buji szellemes problémafelvetése szinte tálcán kínálja a többi finnugor nyelv *p ~ magyar f* megfelelés hipotézisét, ehelyett a nyelvföldrajzilag tarthatatlan magyar *f > többi finnugor nyelv p* hangváltozás mellett voksol –, ráadásul nem marad meg a tárgyalagos nyelvészeti vitairat hangjánál, hanem tudománypolitikai polémia csúszik. Buji Ferenc: *A botlás köve*. http://www.bujiferenc.hu/download/tanulmanyok/tanulmanyok_01.pdf
- ²³ Ennél több idevonható példa van, tanulmányomban e három tövet emelem ki.

- ²⁴ Az észti nyelvben, mely intenzív germán hatásra erőteljes tipológiai átrendeződésen ment át, történetileg igazolható a magyarhoz tipológiailag hasonló magas-mély illeszkedés korábbi megléte. Ma is van különböző mértékű palatoveláris harmónia a délszti irodalmi nyelvvaltozatban, a vörumai és szetuföldi nyelvjárásban, valamint a kihui nyelvjárásban, és ezekből létrejövő fonotaktikai alternációk ugyanúgy építőkövei az oldalági rokonoknak, mint a magyarban.
- ²⁵ „csak akkor, ha az idomi rokonságot kimutattuk, az altaji (é. ural-altaji) nyelvekben található rokon szokat összehangoztuk, foghatunk majd sikerrel a gyökényás (szócsaládosítás) munkájához, a szó elemzéséhez.” Az idézet hosszabban könyvészeti adatokkal tanulmányom második fejezetében.
- ²⁶ CzF. 1862: 8. A szövegösszefüggésből valószínű, hogy az igyekszik ige felszólító módú alakja tükrözne inkább az eredeti szerzői mondanivalót, a nyomtatásban viszont egy -z- szerepel. Az idézett mondat a lábjegyzet harmadik bekezdésének utolsó mondata, s a lábjegyzet egészét tekintve felszólító módban nyer értelmet.

HIVATKOZÁSOK

- Aavik, Johannes 1924a. *Õigekeelsuse ja keeleuenduse põhimõtted*. Kirjastus „Istandik”, Tartu.
- Aavik, Johannes 1924b. *Keeleuenduse äärmised võimalused*. Kirjastus „Istandik”, Tartu.
- Balázs Géza 2011. A megszakadt hagyomány. *Életünk* 2011/3–4. 20–27.
- Békés Vera 2011. A Nagyszótár körüli kortárs vitákról tudományfilozófiai megközelítésben. *Életünk* 2011/3–4. 7–19.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 1983. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Balázs János. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki Gábor 1994. *Grundzüge der Tscheremissischen Sprachgeschichte* I. *Studia uralo-altaica* 35. JATE, Szeged.
- Czakó Gábor 2011. Ragozó nyelv-e a magyar, vagy elvonó? *Életünk* 2011/3–4. 2–6.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1860–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI. Pest, Budapest, Emich Gusztáv, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Dardano, Maurizio – Trifone, Pietro 1983. *Grammatica italiana con nozioni di linguistica*. Zanichelli, Bologna.
- DUDEN = *Das Herkunftswörterbuch*. Dudenverlag, Mannheim-Wien-Zürich, 1963.
- EKKS = *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*. I–VII. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1988–2007.
- Fábíán István 1859. *Finn nyelvtan*. A Magyar Akadémia kiadása, Pest.
- Fodor István 2009. *Magyarország története I. Östörténet és honfoglalás*. Kossuth Kiadó, Budapest.

- Horváth Katalin 2004. Töprengések a szóhasadás jelentőségéről. In: *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 34. Szerk. Geccső Tamás. Budapest Tinta Könyvkiadó. 133–42.
- Horváth Katalin 2011a. Czuczor és Fogarasi a szócsaládokról – a szavak egyenes ági és oldalági rokonsága. *Életünk* 2011/3–4. 76–82.
- Horváth Katalin 2011b. Szócsaládok etimológiai kutatása a szinkronia-diakronia egységében: a *pereg* eredete és rokonsága. Kádár E. – Szilágyi N. S. (szerk.) *Szinkronikus nyelvtérírás és diakronia*. Kolozsvár. 128–147.
- Ivanov, Ivan Grigorjevics 2000. *Kyzytse marij jylme. Fonetika*. Marij kniga savyktys, Joskar-Ola.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. *Magyar dialektológia*. Szerk. Kiss Jenő. Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász Zoltán 2011. Gépi adatbányászat a Czuczor–Fogarasi szótárban. *Életünk* 2011/3–4. 99–110.
- Kaplinski, Jaan 2004. Soome-ugri keeled ja filosoofia. *Kõik on ime*. Eesti mõttelugu 55. Ilmamaa, Tartu. 194–220.
- Kuhn, Thomas Samuel 1976². *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*. Suhrkamp, Frankfurt.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei* I–III. Főszerk. Lakó György, szerk. Rédei Károly. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 1971, 1978.
- Nyky-suomen sanakirja*¹³ 1–6. Szerk. Matti Sadeniemi. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo-Helsinki-Juva, 1992.
- Paasonen, Heikki 1908. *Csuvas szójegyzék*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest.
- Pomozi Péter 2001. A magyar igeragozás egy lehetséges rendszeréről nemcsak külföldieknek. *Hungarológiai Évkönyv* II. Szerk. Nádor Orsolya, Szűcs Tibor. Pécs. 18–33.
- Pomozi Péter 2002. *Cseremis-magyar nyelvhasonlítás*. Budapesti Finnugor Füzetek 17. ELTE, Budapest. <http://mek.oszk.hu/10400/10483/10483.pdf>
- Pomozi Péter 2010. A nyelvcsalád születése és a családfák. Megjegyzések egy „paradigma-vitához”. *Történelmünk kezdetei. Vasi Szemle* 2010/1. Szombathely. 96–113.
- Pomozi Péter 2011. A szabályos hangmegfelelés dicsősége és viszonylagossága. *Életünk* 2011/3–4. 65–74.
- Pusztay János 1983. Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában. *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Balázs János. Tankönyvkiadó, Budapest. 237–344.
- Pusztay János 1995. *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das protouralische)*. VSUA 43. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Pusztay János 2011a. Néhány szó a finnugor etimologizálási gyakorlatról. *Életünk* 2011/3–4. 92–98.
- Pusztay János 2011b. *Gyökereink*. Nap Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas András 1997. Török nyelvi hatások az ómagyar nyelvre. *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Balassi Kiadó, Budapest. 49–60.

- de Saussure, Ferdinand 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.
- Sajnovics, Joannis 1770. *Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Typis Collegii Academici Societatis Jesu, Tyrnaviae.
- Szentkatolnai Bálint Gábor 1877. *Kazáni tatár nyelvtanulmányok III. Kazáni tatár nyelvtan*. Az MTA megbízásából, Budapest.
- SzófSz. = Bárczi Géza 1941. *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä* 1–3. Szerk. Erkki Itkonen–Ulla-Maija Kulonen. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1992, 1995, 2000.
- Szikszainé Nagy Irma 2001. Az ikerszók a magyar szókincs rendszerében. *Magyar Nyelvjárások* XXXIX. 77–85.
- Teleki József 1988. (1816.) *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által*. Modern kiad. Szerk. Éder Zoltán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Teleki József 1821. Egy tökéletes magyar szótár' Elrendelése, készítése módja. *Jutalomfeleletek a magyar nyelvről a Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire*. Trattner János Tamás, Pest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*
- Zingarelli, Nicola 1984¹¹ *Il nuovo Zingarelli, vocabolario della lingua italiana*. Zanichelli, Bologna.

KÖVECSES ZOLTÁN

egyetemi tanár, ELTE BTK Amerikanisztika Tanszék

A CZUCZOR–FOGARASI-SZÓTÁR „GYÖKELMÉLETE” KOGNITÍV NYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSBE¹

A dolgozatban igyekszem a kognitív nyelvészet szemszögéből áttekinteni és értékelni Czuczor Gergely és Fogarasi János 1862 és 1874 között megjelent munkájának néhány alapvető elgondolását, melyeknek eredményeképpen megszületett a magyar nyelv addig az időpontig legnagyobb terjedelmű szótára. Vagyis megjegyzéseim nem elsősorban a létrejött szótárra magára vonatkoznak, hanem arra az elméleti alapvetésre, melyet Czuczor és Fogarasi szótáruk bevezetőjében tettek közzé, és amelynek középpontjában a „gyökelmélet” áll.

Mondandómat öt nagy témakör köré csoportosítom:

- (1) Czuczor és Fogarasi munkájának fő tárgya és iránya;
- (2) a gyökrendszer és a fogalmi rendszer viszonya;
- (3) a gyökök eredetének kérdése;
- (4) Czuczor és Fogarasi munkája egyik aspektusának lehetséges kognitív tudományi értelmezése (a gyökök „testesültségének” kérdése); és végül
- (5) a figurativitás (metonimikusság és metaforikusság) szerepe Czuczor és Fogarasi elméletében.

1. CZUCZOR ÉS FOGARASI MUNKÁJÁNAK FŐ TÁRGYA ÉS IRÁNYA

Mielőtt Czuczor és Fogarasi munkáját tárgyalnám, hasznos figyelembe vennünk, hogy mi nem tartozik munkájuk tárgyához. Úgy vélem, hibás az a vélekedés, hogy Czuczor és Fogarasi a magyar nyelv nyelvtanát vagy annak az alapjait írják le szótáruk bevezetőjében.² Bár Czuczor és Fogarasi foglalkoznak a magyar nyelv bizonyos fonológiai és morfológiai aspektusaival, de azzal, amit a modern nyelvészet leginkább nyelvtannak tekint, nem foglalkoznak: bevezetőjükben csak érintőlegesen és közvetve van szó mondattanról. Czuczor és Fogarasi elképzeléseivel ellentétben, a modern nyelvészeti irányzatok közül például a generatív nyelvészet kiemelt szerepet tulajdonít a mondatnani szabályoknak, míg a kognitív nyelvészet a mondatnannal leginkább összefüggésbe hozható kérdéseket az ún. „konstrukciós nyelvtan” kategóriája alatt tárgyalja.³ Ez utóbbiban a nyelvtan a (sematikus) konstrukciós szerkezetek leírásában van jelen. Czuczorék elképzelései ebben az értelemben tehát nem tekinthetők a magyar nyelv nyelvtanának.

Czuczor és Fogarasi munkája egy szótár, amely azonban különleges szótár annyiban, hogy kísérletet tesz a magyar fogalmi rendszer egy aspektusának megragadására. A szótár gyökökkel foglalkozó része a fogalmi rendszer egy bizonyos szeletét vagy ennek egy megközelítési módját határozza meg. Például a *sor* szóval kapcsolatban ezt mondják: „E megegyezésnek okát egy felsőbb elvben kell keresnünk. Ha a *sor* szóban alapfogalmul a huzást, vonalt vesszük, mely metszés, vágás által alakul: úgy azt azon szókkal tehetjük egy osztályba, melyek ily értelemre vonatkoznak...”. Itt kísérlet történik annak megállapítására, hogy a fogalmi rendszer szintjén hogyan függenek össze a szavak és jelentéseik. Ez az általános törekvés a kognitív nyelvészetnek is egyik meghatározó ismérve.⁴

2. A GYÖKRENDSZER ÉS A FOGALMI RENDSZER VISZONYA

Mit is értünk fogalmi rendszeren? Meglehetősen leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a fogalmi rendszer hierarchikusan elrendeződő fogalmakból áll, és a fogalmak hasonlóságára és funkcionális összekapcsolódására épül. Azaz fogalmaink egy részben „vertikális”, részben „horizontális” rendszert alkotnak, amely a köztük levő hasonlóságra épül (pl. jármű, busz, villamos, távolsági busz, ahol a jármű és a busz például vertikális kapcsolatban vannak egymással, de a busz és a villamos horizontálisan kapcsolódnak).⁵ A rendszer ugyanakkor funkcionálisan is megszervezett. Ez azt jelenti, hogy a rendszer elemei egymással funkcionális vagy tematikus egységeket alkotnak, melyek ismétlődő emberi tapasztalatokra épülnek (pl. valaki villamossal megy valahova). Ezeket a funkcionális vagy tematikus egységeket fogalmi kereteknek vagy tartományoknak nevezzük.⁶

Czuczornak és Fogarasinak a szótárukhoz írt bevezető tanulmánya ugyan nem foglalkozik az így strukturált fogalmi rendszerrel, de a fogalmak összetartozásának egy érdekes lehetséges aspektusát tárja elénk. Czuczor és Fogarasi állítása szerint kb. 2300 gyök létezik a magyarban. Ezekből a gyökökből összesen több tízezer (vagy akár több százezer) valós szó jött létre vagy hozható létre. Ha ez így van, akkor a kb. 2300 gyök áthatja a több tízezer (vagy százezer) szót, ezeknek mintegy meghatározva jelentésüket (legalábbis részlegesen, mert az egyes szavak jelentése mindig több mint a gyökök által hordozott jelentés).

A gyökök (hang)alakból és jelentésből/fogalomból állnak. Az azonos alakok a fenti értelemben az összes szó jelentését részben átláthatóvá, világossá teszik – azokét, melyekben megtalálhatóak. Például a SER-SUR-SÜR gyök áthatja a *surrog*, *súrol*, *sürög*, *sürgős*, *serken*, *serény* stb. szavak jelentését, ezzel részlegesen meghatározva azok jelentését.

Véleményem szerint a magyar szavak **jelentésének átláthatósága** (transzparenciája) a magyar nyelv legfontosabb jellemzőinek egyike. A magyar szavak jelentős részénél megfigyelhető, hogy az azonos

alak/forma azonos jelentéssel/fogalommal jár együtt más és más szavakban, és fordítva. Ez a megfigyelés és a megfigyelés részletesen dokumentált kimutatása Czuczor és Fogarasi talán legnagyobb érdeme. Ugyanakkor nem kívánom azt állítani, hogy ez a jelenség más nyelveknél nem észlelhető. Bőven találunk hasonló jelenségekre példát akár az angolban is, mint például sok mozgást kifejező vagy fényjelenséget kifejező ige esetében. Mindössze azt állítom, hogy a jelentés ilyen értelmű átláthatósága, transzparenciája a magyarban, úgy tűnik, jobban érvényesül és talán statisztikailag kimutatható módon is gyakoribb, mint számos más, Európában beszélt nyelvben.

Ha és amennyiben ez igaz, fontos adalékot kapunk a nyelvi jelek önkényességének tanulmányozásához. A gyökelmélet alapján azt a gondolatot fogalmazhatjuk meg, hogy a nyelvi jelek jelentős számában nem önkényesek, hiszen ha adva van egy valamilyen jelentéssel rendelkező gyök (fogalom/jelentés + alak/forma), akkor ez a gyök több tucat, vagy akár több száz szóban is megjelenhet. A gyök jelentését, az alapjelentést, hordozó alak/forma pedig átláthatóvá teszi azoknak a szavaknak a jelentését, melyekben előfordul (legalábbis valamilyen mértékben). A jelentés átláthatóságának, transzparenciájának kimutatása Czuczor és Fogarasi munkájában egybecseng a kognitív nyelvészet egyik alaptételével, amely szerint a nyelvi jelek jelentős számban nem önkényesek.⁷

3. A GYÖKÖK EREDETÉNEK KÉRDÉSE

Szótárunk bevezetőjében Czuczor és Fogarasi kísérletet tesznek a gyökök lehetséges eredetének azonosítására is. Ez a fajta vizsgálódás voltaképpen arra keresi a választ, hogy hogyan alakulhatnak ki alapvető fogalmaink. Melyek azok a tényezők, amelyek elősegítik egy fogalmi rendszer kialakulását? Tanulmányukban Czuczorék három ilyen tényezőt említenek.

Az első az, amelyet Czuczor és Fogarasi „kedélyszónak” nevez. Ezek olyan szavak, melyek érzéseket, vágyakat, hangulatokat közvetlenül kifejező gyökökre épülnek. Ilyen gyök lehet az Á(j), amely például az *ájul* szóban és ennek származékaiban található.

Másik tényező a hangutánzó szavak csoportja. Példaként említhetjük a SER-SAR-SUR gyököt, amely olyan szavakban jelenik meg, mint a *surrog*, *surran*, *sarló* és *serceg*. Ezekben közös a szó hangalakja és a jelölt esemény vagy tárgy által okozott hang hasonlósága.⁸

Harmadikként tárgyalják azt a tényezőt, amelyet a következőképpen írnak le: olyan szavak, „melyek a látszervek közegével észlelt tárgyakat némi szembeötlő tulajdonságaikról vagy viszonyaikról nevezik.”

A gyököket és a belőlük kialakított szavakat meghatározó tényezőkről együttesen elmondható, hogy nagymértékben **motiválttá** teszik a fogalmi rendszert. Az első csoport olyan gyökökből áll, amelyek metonimikusan jelzik azt az állapotot, melyet kifejeznek. A résztvevő metonímia a HATÁS AZ (ÁLTALA KIFEJEZETT) ÁLLAPOT HELYETT. A második csoportban található gyökök a világban észlelhető hangok és a beszédhangok hasonlóságán alapulnak. Vagyis itt a motiváció alapja a külső valóság és a beszédhangok közti szó szerinti hasonlóság. A harmadik csoportba tartozó gyökök bizonyos, az érzékszervek által észlelt „szembeötlő” tulajdonságokra épülnek. Ezek a gyökök tehát mintegy metonimikusan kiemelnek egy észlelt tulajdonságot, amely az egész helyett áll (vö. AZ EGÉSZ EGY TULAJDONSÁGA AZ EGÉSZ HELYETT). Ebben az esetben a motiváció nem hat a szóalakra magára, hanem csak jelentés szintjén működik.

4. A „TESTESÜLTÉG” CZUCZOR ÉS FOGARASI SZÓTÁRÁBAN

Az előző pontban említett három, fogalmakat motiváló tényező szorosan összefügg azzal a jelenséggel, amelyet a kognitív tudományban „testesültségnek” (angol szóval *embodiment*) neveznek. A testesültség azt jelenti, hogy egy fogalom és a fogalmi rendszer jelentéssel bírónak az **alapvető testi tapasztalatokon** keresztül válik, ahogy ezt a kognitív nyelvészetben M. Johnson, Lakoff és Langacker munkái mutatják⁹. Vagyis a jelentés nagyrészt annak a kérdése, hogy a világban való jelenlétünk, funkcionálásunk során milyen fizikai és perceptuális hatások érnek minket. Az ismétlődő testi, fizikai tapasztalatokból létrejövő absztrakt „képi sémák” szolgáltatják fogalmaink alapját. Véleményem szerint a gyökök (legalábbis nagyrészt) ilyen képi sémákként foghatók fel.¹⁰

A fenti három motiváló tényező közül az első az ember alapvető érzéseivel, vágyaival, hangulataival kapcsolatos képi sémákhoz, azaz gyökökhöz vezet. A külső világ hangjainak utánzásából olyan (képi) sémák adódnak, amelyek az emberi artikulációs bázis segítségével magában a beszédben jelennek meg gyökök formájában. Végül pedig, a kiválasztott perceptuális tulajdonságok (mint alul/lent-felül/fent, magas-alacsony, kint-bent, kemény-puha, közel-távol, jobb-bal stb.) olyan képi sémák, melyeket a kognitív nyelvészek is előszeretettel tanulmányoznak, és amelyek gyökként számtalan szó jelentését határozzák meg.

A képi sémák (és gyökök) ez utóbbi, harmadik csoportjának megléte egy érdekes következményhez vezet – egy olyan következményhez, melyet Czuczor és Fogarasi számos mai kutatója nem vesz kellőképpen figyelembe. A perceptuális tulajdonságokra épülő képi sémák jellegüknél fogva univerzálisak (vagy legalábbis széles körben elterjedtek), mert nagyban hasonló emberi tapasztalatokat ragadnak meg. Ebből következően a testesültség gyakran univerzalitáshoz vezet. Az univerzális képi sémák vizsgálata Czuczor és Fogarasi szótárában viszont azt is jelenti, hogy vállalkozásuk nem kizárólag a magyar

nyelvre irányult. A két szerző ezen törekvésének szótárunk bevezetőjében hangot is ad – szemben több mai kutatóval, akik Czuczor és Fogarasi munkásságának ezzel az oldalával többnyire nem foglalkoznak.

Czuczor és Fogarasi vállalkozása ebből a szempontból is párhuzamba állítható a kognitív nyelvészet törekvéseivel. A kognitív nyelvészet is célul tűzi ki az emberi fogalmi rendszerek mind univerzális, mind kultúra-specifikus oldalainak vizsgálatát.¹¹

5. A FIGURATIVITÁS SZEREPE CZUCZOR ÉS FOGARASI SZÓTÁRÁBAN

„Figurativitás” alatt egyszerűen azt értem, hogy két fogalom metaforikus, ill. metonimikus viszonyban áll egymással. Metafora és metonímia alatt „fogalmi metaforát” és „fogalmi metonímiát” értek.¹² Munkájukban Czuczor és Fogarasi gyakran tesznek említést arról, hogy egy szó átvitt értelmű (metaforikus), vagy az egyik szó egy másik helyett áll (metonimikus). A figurativitás, vagy „képes beszéd” tárgyalásának különös jelentőséget az ad, hogy a gyökök segítségével számos metaforikus és metonimikus jelentést magyarázhatunk meg. Például Czuczor és Fogarasi a következőképpen írnak le néhány, a CSA – CSÁ gyök körül kialakult szót:

CSÁLÉ, (csa, vagy csá-elé vagy elő). Ökörnógató szó, am. csára előre, csa előre, azaz, jobbról félre térve előre. Átv. ért. csáléra am. görbén, nem egyenes vonalban. Csáléra áll a kazal. Erkölcsi ért. jelent hamis, csaló módot, különösen hűtlenségi elsajátítást. A hűtlen tiszték kezelése alatt a jövedelem nagy része csáléra ment. V. ö. CSA, CSÁ.

CSÁMPÁS, (csám-p-a-as) mn. tt. csámpás-t, vagy ~at, tb. ~ak. Kinek lábai kifelé fordultak; kajszán lépő, illetőleg ideoda sántikáló. Csámpás lábu nyomorék, koldus. Erdélyben élehetetlen, nyányi ember. A törökben dsambaz tánczost jelent.

CSÁM, elvont törzse csámolyog, csámpás szóknak, és ezek származékainak. Gyöke azon csa vagy csá, mely félreértésre, kihajlásra, görbedésre vonatkozik. Átv. értelemben ide tartozik csámporodik is.

CSÁB, (1), (csá-b) fn. tt. csáb-ot. Átv. értelemben, félretérést jelentő csa gyöktől, am. erkölcsi édesgetés, csalogatás, mely által valakit a jó útról elvonzanak, s reábirnak, hogy valamely rossz, tiltott cselekvésre hajoljon. A csába törzstől elvont új szó. A csáboknak engedni, ellentállani. Sínai nyelven csáo am. advocare, accersere, és csá am. falsum, mendax, decipere.

A CSA gyök eredetileg egy olyan kedélyszó, melyet a tehenek jobbra terelésére használtak. Ez az egyenes útról való letérés mintegy képi sémaként szolgálhatott a *csámborog* szó, valamint a *csámpás* és *csálé* szavak jelentésének kialakításához (a „nem egyenes” jelentésben). Ezekben az esetekben a gyökből történő jelentés-kiterjesztés alapja egy metonímia: AZ OK AZ ÁLTALA LÉTREHOZOTT CSELEKVÉS VAGY ÁLLAPOT HELYETT. Vagyis a mozgás irányának megváltoztatására irányuló parancs áll a mozgás irányának megváltozása (*csámborog*) vagy az így kialakult állapot helyett (*csámpás*, *csálé*).

A *csáb* szó tanúsága szerint a CSA-CSÁ gyök körül létrejött jelentésbokr kialakításában a fogalmi metafora is szerepet kap. Aki vagy ami csábít, az letérít minket az egyenes útról. A fogalmi metafora itt tehát A MORÁLIS/BECSÜLETES EGYENES, amelynek számtalan nyelvi megjelenése van mind a magyarban, mind más nyelvekben. Ez a fogalmi metafora univerzális, és visszanyúlik legalább a bibliai időkig. Ami a magyar gyököt illeti, ennek különös érdekessége az, hogy egy feltehetően univerzális emberi tapasztalatra épülő fogalmi metaforát kultúra-specifikus módon is kifejez.¹³ Így válhatnak a gyökökben gyakran megnyilvánuló univerzális képi sémák kulturálisan specifikussá.

6. KÖVETKEZTETÉSEK

A dolgozatban áttekintettem és értékeltem Czuczor és Fogarasi néhány meghatározó elképzelését a kognitív nyelvészet nézőpontjából.

Megállapítható, hogy hibás az a felfogás, amely Czuczor és Fogarasi nézeteit a magyar nyelv nyelvtanaként kezeli. Czuczor és Fogarasi nem vagy csak érintőlegesen foglalkozott, a magyar nyelv mondat-tanával.

A kognitív nyelvészet nézőpontjából tekintve Czuczor és Fogarasi legértékesebb hozzájárulása az, hogy feltételeznek egy több mint kétezres „gyök-állományt”, amely a magyar fogalmak rendszerét egy új perspektívából tárja elénk. Ennek újdonsága abban áll, hogy a fogalmak nemcsak egy hierarchikus rendben és mentális keretekbe szerveződve jelennek meg, hanem a gyökök által meghatározott szócsaládokban (vagy szóbokrokban). Az egyes szócsaládokat meghatározó gyökök nagyfokú jelentéstani átláthatóságot kölcsönöznek a magyar fogalmak rendszerének. Ez az intuitíven nagyfokú szemantikai átláthatóság egyik specifikuma lehet a magyar nyelvnek. Viszont további kiterjedt és részletes összehasonlító vizsgálatokra lenne szükség intuíciónk igazolására.

Czuczor és Fogarasi kísérletet tesznek a gyökök eredetének megállapítására is. Ez a törekvésük összhangba hozható a kognitív nyelvészet képi séma elméletével. A gyökök (legalábbis egy részük) felfoghatók, mint képi sémák. Ha ez az álláspont igaznak bizonyul, a képi sémákra irányuló modern kutatás eredményei felhasználhatóak lesznek a gyökelmélet tudományos igényű vizsgálatára vagy átértelmezésére.

Az egyik ilyen átértelmezési lehetőség az, hogy a képi sémákként meghatározott gyököket a fogalmi rendszer alapjaiként fogjuk fel. A képi sémák azokat az alapvető emberi tapasztalatokat hordozzák, melyek fogalmainkat jelentéssel bíróvá teszik. Vagyis a gyökök talán értelmezhetőek úgy, mint olyan fogalmi struktúrák, melyek a fogalmi rendszert „testesültté” (angolul *embodied*) teszik.

A gyökök, ahogy erre Czuczor és Fogarasi is rámutat, nem feltétlen magyar-specifikusak. Sőt, amint ez várható, a gyökök által hordozott tapasztalatok akár univerzálisak is lehetnek. Czuczor és Fogarasi több példája és magyarázata is azt sugallja, hogy érdekelte őket az is, ami specifikus és az is, ami esetleg univerzális lehet. A fogalmak nyelv- és kultúra-specifikusságának, illetve esetleges univerzalitásuk vizsgálata egybeesik a kognitív nyelvészet törekvéseivel. A jelenség különös fontossággal bír az elvont fogalmak esetében, melyek a gyökökből mint képi sémákból alakulnak ki fogalmi metaforák és metonímiák segítségével.

JEGYZETEK

- ¹ Köszönet Andor Józsefnek és Czákó Gábornak hasznos megjegyzéseikért.
- ² Lásd például Czákó Gábor (2011) *Eredeti magyar nyelvtan* c. könyvét, melyben azonban a szerző igyekszik Czuczor és Fogarasi egy lehetséges mondattani felfogását kibontani.
- ³ Magyarul elérhető bevezetés a konstrukciós nyelvtanba: Kálmán 2001 és Kövecses–Benczes 2010.
- ⁴ A kognitív nyelvészetről magyarul, lásd Kövecses–Benczes 2010. Czuczor és Fogarasi elképzelései és a kognitív nyelvészet rokoníthatóságára már Balázs Géza 2011 is felhívta a figyelmet.
- ⁵ Más irányzatokban a fogalmak ilyen elrendeződését lexikai mezőnek vagy jelentés-mezőnek is nevezik.
- ⁶ Erről lásd Kövecses és Benczes (2010).
- ⁷ A kognitív nyelvészet a nyelvi jel fogalmát jóval szélesebb értelemben használja, mint más nyelvészeti irányzatok. A nyelvi jel kategóriájába tartoznak nemcsak a szavak és kifejezések, hanem a különböző absztrakciós szinteken található mondattani szerkezetek is (ld. Kövecses–Benczes 2010). Ebben a felfogásban a nyelvi jelek önkényességének tételét nagymértékben gyengítő jelenség például az ikonicitás, amely, többek közt, a valós eseményeknek megfelelő mellékmondatok valószínűségétől időrendi sorrendjében nyilvánulhat meg.
- ⁸ A jelenség a hangszimbolika témakörébe tartozik. Ezt a jelenséget Fónagy Iván részletesen tárgyalja a költői nyelv vonatkozásában. L. Fónagy 1999.
- ⁹ Lásd: Johnson 1987; Lakoff 1987; Langacker 1987.

- ¹⁰ A „képi séma” fogalmát nem szabad a vizuális tapasztalatokra szűkíteni. Képi sémák bármilyen modalitásban kialakulhatnak. L. még Kövecses–Benczes 2010.
- ¹¹ Ehhez l. pl. Kövecses 2005a munkáját a metaforikus fogalmak vonatkozásában.
- ¹² A kognitív nyelvészet egyik legjobban kidolgozott és legnagyobb hatást kifejtő terület a fogalmi metaforák és metonímiák elmélete. L. Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2010; magyarul: Kövecses 2005b.
- ¹³ Azért használok a mondatban az *is* szót, mert a fogalmi metafora jóval kevésbé kultúra-specifikus, nyelvi kifejezése is megtalálható a magyarban: vö. *letér a helyes útról*.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs Géza 2011: A megszakadt hagyomány. A Czuczor–Fogarasi és az azt követő magyar nyelvtudomány az idő mérlegén. *Életünk*, 3–4. 20–27.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára*. Pest.
- Fónagy Iván 1999: *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina.
- Johnson, Mark 1987: *The body in the mind*. The University of Chicago Press.
- Kálmán László 2001: *Konstrukciós nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó,
- Kövecses Zoltán. 2005a: *Metaphor in culture. Universality and variation*. Cambridge University Press.
- Kövecses Zoltán 2005b: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán 2010: *Metaphor. A practical introduction*. Második kiadás. Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010: *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George 1987: *Women, fire, and dangerous things*. The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980: *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald 1987: *Foundations of cognitive grammar*. Stanford University Press.

VARGA ÉVA KATALIN

nyelvtanár, Semmelweis Egyetem Nyelvi Kommunikációs Központ

KAPCSOLÓDÁSOK

A *PIL* ~ *VIL* GYÖKBŐL KELETKEZŐ SZÓCSALÁDOK ETIMOLÓGIAI VIZSGÁLATA

1. A *PIL* GYÖK ROKONSÁGA A CZF. ÉS A TESZ. TÜKRÉBEN

A Czuczor–Fogarasi-szótár szerint a *pil* gyök „könnyű, élénk mozgást, lebegést, rezegést” jelent származékaiban, melyek között a *pili* ’pehely’, *pillancs* ’lepke’, *pillangó*, *pilla*, *pillant*, *pille*, *pilinczk* ’gyermekjátékhoz használt farudacska’ szavakat említi. Rokonai közé sorolja az *illeg-billeg*, *illen-billen*, *illan*, valamint az „élénk, sebes és rezegő mozgás által szemeket izgató, a fényességre vonatkozó” *világ*, *villám*, *pilácsol* ’pislákol’, *pilinga* ’penge’, *milling* ’penge’, *csillog*, *csillám* szavakat is.

A TESz. a *pil-* ~ *pill-* tövet **hangutánzó-hangfestő** eredetűnek tartja, amit többek között a bilabiális szókezdet, a származékokban megfigyelhető palato-veláris párhuzam és a sajátos képzőrendszer is valószínűsít. Alapjelentését – a CzF.-hoz hasonlóan – a levegőrezgés hangjának a megjelenítésével együtt járó ’libegő, lobogó, ingadozó mozgás’-ban ragadja meg (vö. TESz. *pillant*). Rokonságába utalja a *pila*, *pilácsol* (*pilács*), *pillanat*, *pillant* (*pillantás*, *pillantat*, *pillantásnyi*, *pillog*, *pillogat*, *pillanik*), *pillancs*, *pillangó*, *pille*, valamint a *pilled*, *pislog* (*pislogat*, *pislákol*, *pisla*, *pislant*), *pitymallik* (*pitymallat*) szócikkeket.

Dolgozatomban a *pil-* ~ *pill-* tőből képzett szavak jelentésfejlődését és más szócsaládokkal való szemantikai párhuzamait mutatom be, majd a hangtani vizsgálat után megkísérek választ adni arra a kérdésre, hogy igazolható-e a CzF.-ban felvetett etimológiai kapcsolat a *vil-* tövel.

2. A *PILL*- TŐ SZÓCSALÁDJAINAK SZEMANTIKÁJA

A **pill* tőige az úgynevezett fiktív (vagy passzív) igék közé tartozik, azaz olyan tőige, amely az ősmagyar és talán az ómagyar korban még létezett, majd a nyelv egészéből nyomtalanul eltűnt, az írásbeliségbe már nem került be (Benkő 1984). A mai nyelvben csak képzett alakjaiban él. A hangutánzás alapjául szolgáló eredeti hangbenyomás talán a kialudni készülő tűz sercegő hangja lehetett, amit két vizuális jelenség, az ingadozó mozgás és pislákoló fény kísért (Szilágyi 1976). Idővel a származékokban a mozgás- és fényjelenség került előtérbe, a hangjelenség levált a tő jelentéséről, így a hangutánzó szó mozgás-jelzővé vált (Bárczi 1958: 29).

2.1. A *pillant* a régi *pillanik* igéből keletkezett: „A kinek szeme bé hunyódott a nyájas jóban, *felpillanik* a sanyaruságra” (NySz. *pillanik*). Az ismétlődő mozgásképzet kifejezőjeként két fontos, egymással egyszerre ellentétes és egymást kiegészítő jelentésmozzanatot egyesít: ‘<szem> nézésre nyílik’ és ‘<szemhéj> hirtelen mozdulattal csukódik (és nyitódik)’. Ez a jelentéskettősség a szócsalád több tagjára is jellemző, például *pillog* ‘pislog’, ‘nézeget’; *pillogat* ‘hunyorog’, ‘nézeget’ (TESz.); *pillantás* ‘gyors tekintet’, ‘pislantás’ (ÉKsz².); *pislog* ‘hunyorog’, ‘titokban nézeget’ (TESz.); *pitymallik* ‘szemet említeni és nyitogatni’, ‘pislog’ (TESz.).

A *pill*-ből képzett legtöbb ige jelentésszerkezetében a mozgás képzete mellett kisebb-nagyobb mértékben a fény is jelen van, például a *pilácsol*, *pillamlik*, *pillang*, *pillog* (CzF.), *pilákol*, *pillancsol*, *pisladoz* (ÚMTsz.) igék ‘<fény, tűz stb.> (váltakozó erővel) gyengén világít, felvillan’ jelentésében. A *pillant* esetében a TESz. a ‘fény’ jelentésmozzanattal kapcsolatban a következőket írja: „a szemhéj könnyed mozgása a szemgolyó nedves felületének meg-megcsillanásával jár” (TESz. *pillant*). Véleményem szerint azonban a szem és a fény/világ fogalmi kapcsolata ennél sokkal szorosabb. Nyelvünk a szemet fényforrásként ábrázolja: „A mell völgyé apadt; a villogó *szem* / Szétszórva *fényit*, méccse törpüle” (MTsz. Madách 1843). Nemcsak a költői nyelv-

használatban gyakori a **szem** = **fényforrás** metafora, a *pilács*, *pillancs*, *pisla*, *pislancs* szavak is rendelkeznek mind a 'lámpa', mind a 'szem' jelentéssel (ÚMTsz.). A *szem fénye/ világa* azokat a szemből kiáradó fénysugarakat jelenti, melyek révén a látás megvalósul: „Azt hiszi, nem jól látott. Vagy az éji lámpa, vagy az ő szemei világítanak rosszul” (MTSz. Szegfi 1856); „mássát itt ennek az emberi szem-fény / Eddig nem látá” (NSz. Rájnis 1781); „Fordítsd el, oh királyné dísztelen / Salamonnak arcziról *szemed' világát*” (MTSz. Vörösmarty 1826).

A régi *pillanik* származéka *pillanat* szavunk 'a szemmozgásnak megfelelő rövid időtartam' jelentésben. Sokszor a *szem* birtokos jelzővel fordul elő. Jelentéspárhuzamát megtaláljuk a ném. *Blick* 'pillantás' – *Augenblick* 'pillanat', or. *muzamb* 'hunyorít' – *muz* 'pillanat' szavakban. A latin *momentum* (< *moveo*) a rövid időmennyiséget nem a szem mozgásában, hanem a mérleg elbillenésének képében ragadja meg (Walde–Hoffmann). A magyar *pillanat* lehetne kalk is, de idegen minta nélkül is létrejöhetett belső jelentésfejlődés eredményeként. Ezt igazolják az azonos jelentésű származékok is. A *pillanat* első adata elég kései (1813), megelőzi a *pillantat* (1761), a Jókai-kódex *pillantás* (1372 u./1448 k.) adata pedig mindkettőnél jóval korábbi: „frater Bernaldot *zemnek egy pyllontafaban* az vyznek maf felere egezen uette” (TESz.). Az egyszeri szemmozgásnyi idő rövidségét fejezik ki az „egy szempillantás alatt” (MTSz. Papp 1893), „nem tudok egy szemhunyaszt sem aludni” (MTSz. Lampérth 1914), „egyet pislantok és a partner eltűnik” (MNSz. Index Fórum 1998) kifejezések is.

A 'hunyorítás' jelentésmozzanathoz kapcsolhatók a *pila* és a *pisla* 'vakis' jelentésű szavak: a rosszul látó ember hunyorítás segítségével próbálja látáshibáját ellensúlyozni (TESz. *pila*). Ugyanilyen jelentésfejlődést mutat a gör. *μύωψ* 'hunyorító, pislogó' > 'rövidlátó' főnév, amiből a *rövidlátás* orvosi neve, a *myopia* származik (LSJ).

A *pilácsol*, *pislant* 'becsukja a szemét' > 'rövid ideig alszik, bóbiskol' jelentésükben (ÚMTsz.) a *hun*y (ÉKsz².) ige szinonimái: „Azt mondta: »hunyorok egyet« – becsukta a szemét és [...] már aludt is” (MTSz. Róna 1990).

2.2. A *pilla* a *pill ige elhomályosult folyamatos melléknévi igenevéből főnevesült, hasonlóan a *hulla* (< *hull*), *csusza* (< *csúszik*), *hinta* (< *hint*) szavakhoz (TESz.). Jelentése 'pillantó' lehetett; a régies és nyelvjárási *pillantó*, *pilantó*, *pillántó* és *pillantyú* előfordult 'szemhéj', szempilla', sőt 'szem' jelentésben is. A *pilla* ebben a jelentéskörben rendszerint a szem birtokos jelzővel fordult elő. Első jelentése 'szemhéj': „*két szem me piléjét kifordította*” (NySz. *pilla*), „Föl-emelvén *szeme'pilláját*, látta belől: hogy az egész fehér hártya lángoló vörösségbe borúlt” (MTSz. Dugonics 1808). Ezt a jelentést a CzF.-nak a szemhéj különböző betegségeire vonatkozó összetételei is alátámasztják, például *pilladag*, *pillakóles*, *pillaüszög*. Korábban a 'szemhéjak szélén levő szőrzet' jelentésre a *szeme szőre*, *szemszőr*, *pillaszőr*, *szempilla-szőr* kifejezéseket használtak: „Palpebrae. Szemhéjjak, szempillák” (Bugát 1828) „Cilia. Szemszörök” (Bugát 1828); „Az arczelek alatt értjük ama külsőleg látható változásokat s mozgásokat, melyeket különféle módon tüntet elő a homlok, szem, szempilla, szemöld, szemszőr (pillaszőr)” (MTSz. Mátray G. 1861). A mai 'szempilla' jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett (TESz. *pilla*). A 19. század folyamán tolódott el a mai jelentés irányába: „*hosszú pilláin keresztül két violaszínű szem lövellgette szikráit*” (MTSz. Kazinczy ford. 1804); „csüngött a jégcsapp bajuszainkról; szakállunk, szemöldökünk, *szempilláink havassá váltak*” (MTSz. Teleki S. 1880). Az érintkezésen kívül latin megfelelőinek, a *palpebra* és a *cilium* szavak – melyek már az ókorban szintén mutattak 'szemhéj' > 'szempilla' jelentésfejlődést (OLD.) – hatása is érvényesülhetett. Az anatómiai nomenklatúrában a *palpebra* a szemhéj, a többes számú *cilia* pedig a szempilla megnevezésére specializálódott, ezért a *pilla* 'szempilla' jelentésében a *cilium* szemantikai kalkjának tekinthető. A *pilla* jelentésváltozásában szerepet kaphatott a *pillaszőr* (< *pilla szőre*) összetétel is: az eredetileg birtokos összetétel tautologikus kifejezéssé értékelődött át, majd a *pillaszőr pilla* előtagja 'a szempillát alkotó szőrszálak egyike' (ÉKsz.²) értelmezést vette fel. A jelentés megszilárdulását elősegíthette az is, hogy az így átértelmezett *pilla* jelentésébe beleérezhették a 'szőr' jelentésű latin *pilus* hason-

lő hangalakú többes számú *pili* alakját is. A 'szőr' jelentést igazolja a *pillésedik* ige 'pelyhesedik, serdül' jelentésű használata: „Bakay demokratává pillésedik” (Mikszáth CD 1879). A jelentéskörbe tartozik a botanikai szaknyelv *pilla* főneve és *pillás* mellékeve is: „*pilla*, *pillaszőr*, többnyire egyenlő hosszúságu szőrök a növényyszervek szélein” (Pallas); „[kányabangita] három karélyu, hegyes, élesen fűrészelt, fölül sima, alul *pillás levelekkel*” (MTSz. Peregriny 1847). Egy növény, a *Lusula pilosa*, azaz *pillás perjeszittyó* vagy *szőrös perjeszittyó* növény magyar névváltozatai a latin név egy-egy tükörfordításából keletkeztek (Priszter 1998).

A régi tudományos nyelvben a *pilla* 'csilló(szőr)' jelentése a latin *cilium* újabb szemantikai kalkja (TESz.): „a petéből lett sejtek [...] külső felülete *csillangókkal*, *pillákkal* van beborítva, amelyek segítségével ez a vízben úszkál” (Brehm). Hasonló jelentésbővülést tapasztalhatunk a ném. *Wimper(haar)* 'szempilla; csilló(szőr)' és az or. *печуця* > *печуичка* 'ua' esetében. A mai *csilló* elnevezés rögzülésének a következő fázisait figyelhetjük meg: *csillák* (*cilia*), *csillangók*; *csillangós* vagy *csillósejtek*; *csillószőrök*, *csillószőrös sejtek*. Sajnos a TESz.-ben nincs *csilló* szócikk! Az EtSz. szerint a *csilla* a *csillog* ige szócsaládjába tartozik (EtSz. *csilla*⁵), az ÉKsz². pedig német eredetűnek jelzi, valószínűleg Kiss Lajos nyomán, aki a *csillót* a ném. *Flimmer(haar)* (< *flimmern* 'villog, villódzik') nem pontos tükörfordításának tartja, ezért szerinte helyesebb lenne – a fr. *cils vibratiles* kifejezésnek megfelelően – a magyarban is a *rezgő/ vibráló szőrök* elnevezés (Kiss 1970: 27–8). A csillók egyszerre, egy irányban csapkodnak, és állandó hullámmozgásban vannak, ezért mikroszkópban vizsgálva fényes, villódzó képleteknek látszanak. Véleményem szerint a hiányolt jelentésmozzanatot a *csillog* jelentésében is megtaláljuk: *csillog*: '<gyengébb fény v. fényforrás> sűrűn egymás után v. folyamatosan (fel- v. meg-)villan, reszketegen ragyog' (ÉrtSz.); *csillangó/ csillongó*: gyöngé, reszketeg fénnel világító (CzF), ebből következően a *csillangó* a ném. *Flimmer* pontos kalkja. A *csilló* a költői nyelvben 'csillogó' értelemben melléknévként adatható: „Zöld lepke [...] az út porán libeg. / Nincs feltűnő

bársony meze, / *Csilló-pora, fény-lemeze*” (Verstár: Arany 1877); „csillagútját visszaverik/ a tavak *csilló* tükreik” (MTSz. József A. ford. 1934 stb.). Mindezek ellenére a *csillónak* a *csillog* szócsaládjába való tartozását megkérdőjelezheti az EtSz. *csilla* „*cilia*, *pili palpebrarum*” definíciója, melynek ’szemhéjak szőrei’ jelentése a csillogás jelentésmozzanatot önmagában nem implikálja. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a *csilla*/ *csilló* a többes számú latin *cilia* hangalaki hatására keletkezett, majd a beszélők a hangalaki egyezés miatt inkább a *csillog* szócsaládjába kapcsolták. A hangalaki hatás igazolásához párhuzamként szolgálhat a *kétlevelű csilla*/ *csillagvirág* neve, melynek az elnevezését nemcsak csillag alakú virága motiválhatta, hanem latin nevének, a *Scilla bifolia*-nak hangalakja is. Meg kell jegyeznünk, hogy a CzF. is „idegen származású”-nak tartja a *csillát* ebben a jelentésében (CzF. *csilla* 3. jelentés).

2.3. A ’lepké’ jelentés megtalálható a *pilla* és szóhasadással elkülönült hangrendi párja, a *pille*, valamint a *pillangó*, *pillancs* szavak jelentésszerkezetében. Kialakulásában szerepet kaphatott a szemhéjra is jellemző rebbenő mozgás, a nyílás-csukódás, az ebből következő ismétlődő csillanás, illetve felvillanó élénk szín. Egyes kutatók szerint a lat. *palpebra* ’szemhéj’ és *papilio* ’pillangó’ szavak közös eredetűek, több nyelv azonos szóval nevezi meg a szemhéjat és a lepkét (André 1991). Bár a szemantikai összefüggés könnyen belátható, a latin nyelv etimológiai szótárai ezt a feltételezést elvetik (Walde-Hoffmann, Ernout-Meillet). A lepké képzete új konkrét és elvont jelentések egész sorát indította el. A ’könnyelmű, csapongó’ elvont jelentést a virágról virágra szálló, gondtalanul repkedő pillangó hívta életre. A lepké színes, fényes, mozgás közben megcsillanó szárnyának képe motiválta a ’halpikkely’, ’virágzirom’, ’szürke csillám a homokban’ jelentéseket (TESz., ÚMTsz.). Ide kapcsolható ’az egy pontján rögzített dísz’, ’flitter’, ’fém- és bőrdísz ruhán, hajon’, ’egyszerű (színével elütő) bőrdísz’, ’bőrsallang’, ’lebbencstészta’ jelentés, valamint melléknévi használatban a ’tarka, csillogó’ jelentés. A *pillangóezüst*, *pillangólemez*, *pillangó-*

ülő [!], *pillangóverő* összetételek (CzF.), valamint a *pillantyú* 'flitter' (CzF.) szó is e jelentéskörbe sorolhatók. A 'bőrlebeny', 'fülcimpa' jelentés kialakulásában a *billeg* jelentés-besugárzása is közrejátszhatott. Az ismétlődő mozgás jelentésmozzanatának a folytatója a szélben imbolygó, ingadozó finom szálaival meg-megvillanó virágzatú nádbuga (ÚMTsz.), és a *pillangófű*, a *Briza media* L., más néven *nyúlperje*, *remegőfű*, *repdesőfű*, *reszketőfű* (Pelczéder 2005), *rezgőfű*, *rezgőpázsit* (Priszter 1998) egyik elnevezése, valamint a *pillangófűves* 'rezgőfűvel benőtt <mező>' (ÚMTsz.).

A *pille* további ide vonható jelentése a lepke egyenetlen mozgását idéző '(hó)pihe' jelentés: „Óh *pillék*, himbáló kavargás! / *Pillék*, hó*pillék*, egynapos / *pillék*!” (Verstár: Babits 1932); „Tisztább vagy te a *pilléző* hónál” (MTsz. Nagy L. 1956). A nyelvjárásokban *pili*, *pilinke*, *pirinke*, *pörönke*, *pürünke* (MTsz.) alakban volt ismert. A jelentés a *pehely*, *pihe* szavak jelentéséhez közelít, vö. *pilekőnnyű*, *pillepalack* (ÉKsz²). Nem zárható ki a hulló, egymáshoz koccanó hókristályok keltette finom csilingelő hangfestés sem, ezt támaszthatja alá a származékokban megfigyelhető palatális-veláris párhuzam: *pilinke*, *pilinkó* (CzF.), *pilinka*, *pilinkél*, *pilinkézik*, *pilinkol* (ÚMTsz.).

A *pilled* ige és származékai, a *pilledez*, *pilledezik*, *pilleszt* nyelvjárásokból kerültek a köznyelvbe. A lepke és a hópihe imbolygó, egyenetlen mozgása, és a fáradt ember mozgásának a bizonytalanságában megnyilvánuló közös jelentésmozzanat alapján hozza kapcsolatba a TESz. a vizsgált szócsaláddal: '<betegség után> támoilyogva jár > fárad, lankad, gyengül > (melegtől, szomjúságtól) tikkad' jelentésfejlődést feltételezhetünk, hasonlóan a *pillog* 'meglebben; ingadozva jár' jelentéséhez (TESz.).

A *pille* következő, népiesnek minősített, jelentése elsősorban a 'forralt tej fölé' jelentésben ismert: „[tapadt] mint tej *pilléje* a tört csuporoldalhoz” (MTsz. Tabéry 1920); „nem fogadtam el a jó *pillés* kávé” (MTsz. Déryné 1869–1872). Változatos igei származékok ábrázolják a folyamatot, például *pillédzik*, *pilédzik*, *pillézik* (MTsz.), *pillésedik*, *pilléz*, *pilléződik* (CzF.). A *pille* e jelentésében a *bőr* szinonimája,

és bármely sűrű, állás vagy hűlés közben megszilárduló anyag tetején képződő vékony hártýára vonatkozhat: „Az ólom olvasztása által [...] a' színén valamely sárgásszürke színű *pille* formálódik. Ez, vaskalánnal leszedetvén rólla, azután ismét *bépillésedik*, még pedig mind annyiszor a' mennyiszer a' pilléjét leszedik” (MTSz. Mokry 1818); internetes fórumon: „megpillésedik a krém” (= megbőrösödik). Lehet 'vékony jéggréteg a víz felszínén: „A víz éppen csak bepillédzett, de hire se volt még olyan jégnek, ami megbirta volna az embert” (MTSz. Móra Ferenc 1927); internetes fórumon: „pillésednek a vizeink”, „pillésedik a kikötő”. Ide tartozik a *borvirág* (ÉrtSz.), azaz 'penészréteg gyenge bor (vagy ecet, más erjedő anyag) felszínén' jelentés is: „a gazdáknek is kevesebb okuk volt a félelemre, hogy nyakukon marad a csurgatott lélekmelegítő, *megpillésedik* a boruk” (Bánáti Újság 2009. dec. 9); „A [hordós káposzta] leve feljött, megpillésedett, de a deszkáról a pillét le lehetett mosni” (Huberné é. n. 33). A CzF. 'a pille szárnyaihoz hasonló hártýa'-ként határozza meg a jelentést. Indokoltabbnak látszik azonban a szemhéj képzetére gondolnunk több közös jelentésmozzanat miatt is: mindkettő finom, vékony bőrreteg, ami a szem vagy valamely más dolog nedves, csillogó felszínét beborítja, bevonja. Több nyelven megtaláljuk a jelentés párhuzamát: ang *skin*, ném. *Haut*, fr. *peau*. A *bőr* képze latin meghatározásokban is megjelenik: „a tej főle: pellicula quae in superficie lactis cocti condescere solet” [= bőr, amely a forralt tej felszínén szokott összeállni] (NSz. Pázmány S. 1786); „lactis cocti pellicula” [= forralt tej bőre] (NSz. Sándor I. 1808); a *borvirággal* kapcsolatban is: „cum florere vinum incipiet, florida *pellicula* obduci, tenui *cuticula* obtegi” [= amikor a bor virágozni kezd, virágzó bőrreteg vonja be, vékony bőr fedi be] (Monet 1637: 1349). A fentiek alapján valószínűsíthetjük, hogy az idézett példák, beleértve a magyar *bőr* vizsgált jelentését is, szemantikai kalkok a latin *pellis*, *pellicula* mintájára. A *pille* vizsgált jelentésével kapcsolatban ismét felmerülhet az idegen hangalak hatás: a magyarországi latinban is használt *pellis* / *pellicula* hangalakja hatott a *pille* jelentésének rögzülésére, a *pillangóra* (TESz.) másodlagosan terjedt át.

3. A *PIL* ÉS A *VIL* GYÖKÖK ROKONSÁGÁNAK KÉRDÉSE

A *pill-* tö jelentésszerkezetének teljesebb bemutatásához ki kell térnünk olyan, zömében természeti jelenségekkel kapcsolatos, csak a történetiségben vagy nyelvjárásokban előforduló jelentésekre, amelyek jellemzően a *vil-/vir-* tö szócsaládjainak jelentésszerkezetéhez tartoznak. Mivel a *vil-/vir-* tö töváltakozás ősmagyar kori szóhasadás eredménye (TESz. *virrad*), alakváltozataikat együtt kezeltem. A vizsgált tövek közös '(felvillanó) fényesség' és a 'világosság' jelentésmozzanata alapozza meg a jelentésbeli és alakbeli párhuzamokat. A két tőnek különösen a fényjelenségekkel kapcsolatos jelentései között fordul elő alakbeli átfedés, például *villáncs* 'tábortűz' és *pillancs, pislancs* 'mécse' (MTsz.), vagy *villáncsol* (MTsz.) és *pillancsol* (ÚMTsz.) 'halványan világít' jelentéseiben. A *pillámlik* (TESz., CzF.) mellett a *pill-* tö rokonságába tartozó *pillant* (ÚMTsz.), *pislog* (TESz.), *pitymallik* (ÚMTsz.) igék jelentésszerkezetében is megtaláljuk a *vill-* töre jellemző '(gyengén) villámlik' jelentést. A CzF. a 'mosolyog' jelentésű *pisolyog / pisolygás* nyelvjárási 'villámlik / villámlás' jelentését a *pislog* jelentéskörébe vonja. A **szem = fényforrás** metafora továbbviteleként értelmezhetjük a **tekintet = vil-lám** metaforát: „mint félénk őzcsoport az üző / Hiuz szemének villáma elől” (MTsz. Szemere M. 1846); „Nasztaszja Filippovna szeme vil-lámokat szórt a kirobbanó bosszúságtól” (MTsz. Makai ford. 1960); „Hol Imrére, hol Lillára / Villámlanak szemei” (MTsz. Kisfaludy S. 1823). Ez magyarázza a *villangó* 'szem' jelentését (ÚMTsz.), és az „ide viraggy!” 'ide nézz' kifejezést (MTsz. *virrad*). A *villámlik* 'nyílik-csukódik' (MTsz.) jelentésében pedig *pill-* tö jelentésszerkezetében megfigyelhető mozgásképzet bukkan fel. A vizsgált tövek másik jelentésátfedése a 'hajnalodik' jelentésben tapasztalható. A *pillamodik / pillamodás* (CzF.), *villamodik / villamodat* (CzF.), *villámodik / villámodat* (ÚMTsz.) alakbeli párhuzamok mellett a *virrad / virradat* jelentése kiterjed a *pitymallik, pislog*, (MTsz.), *pisla* 'pirkadó' szavakra is. A *pillant* (ÚMTsz.) és a *pitymallik* (TESz.) '<idő, ég> kiderül', illetve '<ügy> jóra fordul' jelentése 'világosság, világos égbolt' > 'derült idő' jelentésfejlődést mutat (vö. TESz. *derít*).

Az alakbeli átfedésekben tapasztalható $p \sim v$ megfelelést az teszi lehetővé, hogy mindkét hang „az ajakhangok (b, f, m, p, v) osztályába tartozik” (CzF. v), csak egy, illetve két képzési mozzanatban térnek el egymástól. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a CzF. rendszere alapján „az ajak-, illetőleg nyelvhangok mindenütt csak előtétek”, így a *pil* és a *vil* gyököket egyaránt az *ill* (3) gyök változataiként kezeli. A p , mint „a mássalhangzók legelénkebbike” (CzF. *pil*), a jelentés kisebb intenzitását fejezi ki, például *pillámlik* 'gyöngén villámlik'. A nyelvjárásokban előfordulnak szó eleji $p \sim v$ ($\sim b \sim m$) párhuzamok, például *el-pisolyodik* $\sim$ *el-visolyodik* $\sim$ *bazsalyog* 'elmosolyodik' (MTsz.). A TESz. azonban nem igazolja a CzF. szó eleji $p \sim v$ hangváltozásra hozott példait (*vör* $\sim$ *pör*, *vörös* / *veres*, *piros*), csak szó belsejében előforduló $p \sim v$ váltakozást dokumentál: *ripakodik* $\sim$ *rivakodik*; *szípog*, *szipákol*, *szopik* $\sim$ *szív* A *pil*- és a *vil*-tő egyaránt **hangutánzó eredetű**. A *vil*-tő valószínűleg ősi hangfestő szó a finnugor korból (TESz. *világ*). A *pil*-esetben a hangutánzás expresszív jellege megakadályozhatta a szabályos hangváltozási tendencia érvényesülését. Így megőrződhetett a szó eredeti töve, ez azonban a keletkezés idejének meghatározását és a közös eredet igazolását bizonytalanná teszi (vö. Vértés 1965). A hangutánzás forrásának megállapítása csak nagy körültekintéssel lehetséges. A madárének viszonylag egzakt módon leírható, fajra jellemző dallamát más-más módon hallják nemcsak a különböző, hanem még az azonos anyanyelvű beszélők is (G. Bogár 2006). Ez minden bizonnyal fokozottan érvényesül a természeti jelenségek hanghataisaival kapcsolatban. A két vizsgált tő esetében eltérő hangjelenség ábrázolását feltételezhetjük. Míg a *pil*-tő hangfestését a kihunyó tűz sercegése ihlette, a *vil*-esetében, bár a TESz. nem határozza meg pontosabban a névadó hangjelenséget, talán a hajnali ébredező természet hangjai jelentették a motivációt (Szilágyi 1976). A felsorolt érveket mérlegelve úgy vélem, hogy a tövek párhuzamos jelentései mögött nem közös eredet, hanem **konvergáló jelentésfejlődés** állhat, amit a hangkörnyezet hasonlósága, illetve a hasonló hangalakú szavak jelentésének besugárzása is erősíthetett.

Bár a vizsgálat nem igazolta a CzF.-ban megfogalmazott etimológiai összefüggést, hangsúlyoznunk kell, hogy a Nagyszótár saját kora tudományos elveinek minden szempontból megfelel. Szemantikai megközelítése, a jelentések meghatározásai mai is megállják a helyüket. A 19. századi magyar nyelvet pedig olyan mélységben dokumentálja, ami a szótörténeti kutatások nélkülözhetetlen forrásává teszi.

HIVATKOZÁSOK

- André, Jacques 1991. *Le vocabulaire latin de l'anatomie. Les Belles Lettres*, Paris.
- Bánáti Újság URL: <http://www.hetnap.rs/uj/index.php?zg=4742&no=274>. Letöltve: 2012. 01. 04.
- Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.) 1976. *Az etimológia elmélete és módszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- G. Bogár Edit 2006. Hangutánzás a lapp madárnevekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 13. 15–27.
- Brehm, Alfred Edmund *Az állatok világa*. CD-ROM. 2000. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- Bugát Pál 1828. *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonalai*. Hempel Adolf Fridrik után németből fordítva Bugát Pál által. Trattner, Pest.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI. [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ernout, Antoine–Meillet, Antoine 1959. *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Ország László 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1930. *Magyar etimológiai szótár*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Huberné Kreszivnik Viktória (szerk.) é. n. *Hajdanvolt receptjeink*. Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósavfő URL: <http://www.niton.sk/documents/95-867-8830-receptkonyv.pdf>. Letöltve: 2012. 01. 04.
- Kiss Lajos 1970. *Hatvanhét szómagyarázat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- LSJ = Liddel, Hernry Georg – Scott, Robert 1940. *A Greek–English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. Clarendon Press, Oxford.
- Mikszáth Kálmán Összes művei. CD-ROM. 1998. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest
- MNSz. = Magyar Nemzeti Szövegtár <http://mnsz.nytud.hu/>
- Monet, Philibert 1635. *Abbrégé du parallèle des langues françoise et latine*. Gamonet. URL: http://books.google.hu/books/about/Abr%C3%A9g%C3%A9_du_parallel%C3%A8le_des_langues_fran.html?id=2FVF1EREi60C&redir_esc=y. Letöltve: 2012. 01. 04.
- MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár: <http://www.nytud.hu/hhc/>
- MTsz. = Szinnyei József (szerk.) 1897–1901. *Magyar tájszótár* 2. Hornyánszky Viktor, Budapest. URL: <http://mek.niif.hu/07000/07025/djvu/tajszotar2.djvu> Letöltve: 2011. 02. 22.
- Nsz. = Az Akadémiai nagyszótár archivális cédulaanyaga. MTA, Nyelvtudományi Intézet.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár*. A legrégibb nyelvm emlékektől a nyelvújításig. 1–3. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.
- OLD = Glare, P. G. W. ed. 1968. *Oxford Latin Dictionary*. Clarendon Press, Oxford.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* (CD-ROM) 1998. Arcanum Adatbázis Kft. Bp.
- Pelczéder Katalin 2005. Onomapoetikus eredetű növénynevek. In: Révay Valéria (szerk.) 85–109.
- Priszter Szaniszló 1998. *Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- Révay Valéria (szerk.) 2005. *Nyelvészeti tanulmányok: Simonyi-emlékülés*. Pécs: Iskola-kultúra.
- Szilágyi Ferenc 1976. Úgynevezett hangfestő szavainkról. In: Benkő Loránd–K. Sal Éva (szerk.) 282–8.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva–Hosszú Ferenc (szerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* I–V. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Verstár '98. CD-ROM. 1998. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- Vértes Edit 1965. Hangutánzás és szószármaztatás. *Magyar Nyelv* 89. 157–64.
- Walde, Alois 1938. *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*. 3. Neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.

NÉMETH ENDRE – PAMJAV HOROLMA

matematikus

laboratóriumvezető

ISZKI Budapesti Orvosszakértői Intézet

ÉSZAK ÉS DÉL A FINNUGOR NÉPEK ETNOGENEZISÉBEN

1. BEVEZETÉS

A DNS alapú populációgenetika fiatal tudomány. Robbanásszerű fejlődése azonban nemcsak újabb felismerésekkel, hanem a korábbi eredmények egy részének ártértékelésével is járt. Az alábbiakban elsősorban a finnugor népek etnogenezisében fontos szerepet játszó apai vonalak történetét, migrációs útvonalát tekintjük át jelenlegi tudásunknak megfelelően. A genetikai adatok birtokában reflektálunk más tudományágakban – elsősorban a régészetben, az embertanban és nyelvészetben – megfogalmazott hipotézisekre és elméletekre. Ez utóbbi kétségtelenül kockázatos dolog, reflexióink nem lehetnek többek hipotéziseknél, de két okból is fontosnak tartjuk a hipotézisek megfogalmazását. Egyfelől a populációgenetika olyan távoli összefüggésekre képes rámutatni, amelyet a hagyományos tudományágak nem is vizsgálnának. Másrészt a hipotézisek megfogalmazása része a tudományos munkának.

A főként nyelvészeknek készült dolgozatban amennyire lehetséges kerüljük a populációgenetikai fogalmakat és szakszavakat. Két fogalmat, a haplocsoportot és a haplotípust vázlatosan mégis ismertetnünk kell mondanivalónkhoz. Egy **haplocsoport**hoz tartoznak azok a férfiak, akiknek **apai vonalon** egy közös őseben egy speciális, a többie-

kétől eltérő, mutáció alakult ki az Y kromoszómán. Ezek a speciális mutációk a népesség nagyvonalú bontását teszik lehetővé, mert a gyakorlatban alkalmazott mutációk általában legalább tízezer éve alakultak ki. Az **Y-STR** (**S**hort **T**andem **R**epeat) **haplotípus** a haplocsoporton belül a férfitársadalom további tagolására alkalmas. A tagolás mélysége és pontossága a vizsgált lokuszok (DNS régió) számának függvényében növekszik.

2. A POPULÁCIÓGENETIKA TERMÉSZETRAJZA

Az apai vonalú populációgenetikai vizsgálatok a haplocsoportok földrajzi elterjedését, és a haplocsoportot meghatározó mutáció születésének a helyét és idejét próbálják meg nagyvonalakban feltérképezni. Mondani sem kell, hogy mekkora jelentősége lenne a történelmi és prehistorikus korok kutatói számára, ha a populációgenetika eredményei valóban megbízhatóak lennének. Egy ma élő egyén alapján – az egyénre vonatkozóan nagyon vékony szálon ugyan –, de időben nagyon mélyre visszamenve tudnánk információt nyerni apai vonalú ősei vándorlási útvonaláról. (Ez azért lehetséges, mert az Y kromoszóma tisztán apai vonalon öröklődik, nem „keveredik”). És természetesen sok egyén mozgásából már következtethetünk prehistorikus vagy esetleg történelmi mozgásokra. Egy olyan „stabil pontot” határoztunk meg az emberi mozgásokban, amely gyakorlatilag állandó a nyelvészet vagy régészet változékony tárgyához képest. Mindez különösen értékes lehet egy olyan kutató számára, aki olyan korszakot vizsgál, ahol kevés vagy egyáltalán nem áll rendelkezésre történelmi forrás.

A populációgenetika természetesen nem „csodafegyver”. Három nagy elvi problémával néz szembe. Különösen eleinte olyan kisszámú minta alapján vontak le következtetéseket a kutatók, amelyek könnyen félrevehették, és nem ritkán félre is vitték az adatok kiértékelését.

Ma már a feldolgozott adatok száma ugrásszerűen megnőtt. A különféle adatbázisokban több százezer adat áll rendelkezésre. A helyzet azonban továbbra sincs megoldva, mert a feldolgozottság szintje alacsony. Vannak olyan genetikai csoportok, amelyek hatalmas területeken, akár több földrészen is elterjedtek. Nem csoda, hogy az ilyen csoportok kialakulásának a helyszínét illetően még a kontinensek között is vita zajlik. Az ilyen esetekben a csoportok további alcsoportokra való bontása szükséges ahhoz, hogy a vitákat megnyugtatóan el lehessen dönteni.

A populációgenetika másik kritikus területe a korszámítás. Az evolúciós modellekben használt mutációs ráták kérdése nincs megnyugtatóan tisztázva. Így a modellekben számolt kort csak egyfajta informatív átlagként értelmezhetjük. A dolgozatban mégis megpróbáljuk időben elhelyezni a folyamatokat, és ehhez, a – matematikai értelemben konzervatívnak számító – Zhivotovsky mutációs rátáját használjuk, amely így felső korlátnak tekinthető (Zhivotovsky et al. 2004).

A magyar és a finnugor etnogenezis kutatóinak szembesülniük kell még ma is az elsőként említett problémával. A finnugor népek, az Urál térsége, a kazak-sztyeppe és Dél-Szibéria a populációgenetikai kevésbé kutatott területei közé tartozik. Így részletes leírás helyett csak meglehetősen nagyvonalú állítást fogalmazhatunk meg a finnugor népek etnogenezise kapcsán a rendelkezésre álló genetikai adatok alapján.

3. A FINNUGOR ETNOGENEZIS FORRÁSAI

A finnugor népekben a két meghatározó haplocsoport az **R1a1** és az **N1c** (táblázat 1). A két haplocsoport együtt – a manysi, a mordvin és a magyar kivételével – minden finnugor népben abszolút többséget képez. Az előbbi kivételek sem kérdőjelezik meg azonban a két haplocsoport szerepét a finnugor etnogenezisben. (Populációtól függően

az I1, az R1b, az európai N1b, és a J2 haplocsoportok fordulnak elő még gyakrabban a finnugor népekben.)

Az R1a1 és N1c aránya a finnugor nyelveket beszélő népekben

	R1a1 (%)	N1c (%)	R1a és N1c összesen (%)	Forrás
Lapp	11	47,2	58,2	Tambets et al.2004
Finn	7,9	63,2	71,1	Zerjat et al.2001
Észt	33,5	30,6	64,1	Tambets et al.2004 Tambets és mtsai.,
Mari	47,5	31,5	79	2004
Mordvin	26,5	16,9	43,4	Tambets et al.2004
Komi	33	22,3	55,3	Tambets et al.2004
Udmurt	10,3	56,3	66,6	Tambets et al.2004
Magyar	19	1	20	Nem publikált adat
Székely	17	5,7	22,7	Nem publikált adat
Hanti	7,1	64,3	71,4	Sajantilla et al. 2008
Manysi	8	16	24	Sajantilla et al.2008

A manysik esetében az N1c és az R1a1 a második és a harmadik leggyakoribb haplocsoport. Az N1b gyakoribb a manysikban, mint az R1a1 és az N1c, de rendkívül homogén a haplotípus szerkezete (Sajantilla et al. 2008). Az N1b ázsiai alcsoportjának homogenitása egyértelműen egy viszonylag kései, valószínűleg nyenyec (vagy más számojéd, esetleg paleoszibériai) belépést és egyben alapító hatást jelez a manysi génállományban.

A mordvinoknál együttesen nem éri el az ötven százalékot az R1a1 és az N1c, de a vizsgált haplocsoportok alapján ez a két haplocsoport a relatíve leggyakoribb.

A magyarok esetében kirívó az N1c alacsony aránya, de a magyar N1c haplotípusok szerkezete „illeszkedik” az obi-ugor N1c haplotípus eloszláshoz (az obi-ugorokban és a magyarokban is gyakori az ősi, N1c alapító haplotípus [Derenkov et al. 2007]). Illetve a székelyekben

az N1c Közép-Európában egyértelműen relatíve magas arányt képvisel. Továbbá a mordvinokhoz, a marikhoz, a komikhoz és az észtekhez hasonlóan az R1a1 relatíve leggyakoribb a magyarokban is.

Általában is kimondható, hogy – a manysik kivételével – az R1a1 vagy az N1c relatíve leggyakoribb haplocsoport az összes finnugor népben. Megfigyelhető egy észak-déli tendencia az R1a1 és N1c gyakorisága között. Az északi finnugor népekben (finn, lapp, hanti, manysi) magasabb az N1c aránya. A déliekben (magyar, mordvin, mari) pedig az R1a1 szignifikánsan gyakoribb az N1c-nél. Kivételt a komik és az udmurtok jelentenek, akiknél ez a tendencia nem érvényesül.

Nincs olyan nagyobb genetikai csoport, amelyik kizárólag a finnugor népekhez volna kapcsolható Európában vagy Nyugat-Szibériában. Az R1a1 a szláv, az N1c pedig az altáji nyelvet beszélők körében is gyakori. Az eddigi kutatások elsősorban az N1c-vel hozták kapcsolatba a finnugor népek európai terjeszkedését annak ellenére, hogy a finn és az udmurt kivételével az R1a1 relatíve a leggyakoribb minden százezernél nagyobb lélekszámú finnugor nép (mari, komi, mordvin, magyar, észt) körében. (A finn Y-STR diverzitás szignifikánsan alacsony a legtöbb európai néphez viszonyítva (Sajantilla et al. 1996). Ez a tény egy – kevés alapító tagból történelmi időkben lezajlott – népeségrobbanásra is utalhat).

A két legnagyobb és populációgenetikailag legjobban vizsgált finnugor nyelvű nép, a **finn és a magyar**, a nyelvcsalád északi és déli pólusaként a **legtávolabb** állnak egymástól genetikailag. Amíg a kutatók csak az északi szárla fűzték föl a finnugor népek eredetét, addig a legnagyobb finnugor nyelvű nép, a magyar genetikailag rendre „kilógott” a finnugor népek sorából. A paradoxont azzal magyarázták, hogy a magyarokat érő kétségtelenül erős genetikai hatások miatt gyakorlatilag „nyom” nélkül eltűntek a finnugor ősapák a recens magyar génállományból. Ennek némileg ellentmond, hogy a magyar és obi-ugor haplotípusok részletes elemzése kimutatja a magyar–obi-ugor genetikai kapcsolatok szerkezetét. A fenti adatok alapján a paradoxon jóval

„életszerűbb”, a népességmozgásokkal és populációs keveredési folyamatokkal összhangban lévő feloldása az, hogy a finnugor etnogenezis két genetikai forrásból táplálkozik, és a mai magyarokban az „északi” komponens aránya idővel jelentősen lecsökkent.

Egyfajta dualitásnak **embertani** jele is van a finnugor őstörténetben. A modern antropológia a klasszikus embertani típusoknál árnyaltabb fogalmakat használ. Annyi azonban elmondható, hogy az uráli típus átmenetet képez a mongoloid és a kaukázusi között. Buniak szerint ez az átmeneti jelleg belső fejlemény, és az uráli típus egy proto-ázsiai típus variánsa (Buniak 1965). Az általánosan elterjedt vélemény mégis az, hogy az uráli a kaukázusi és mongoloid elemek hosszas együttéléséből alakult ki (Alekseev 1969). Ezt a véleményt a populációgenetikai adatok is támogatják (Malyarchuk et al. 2006).

Az alábbiakban megpróbáljuk feltérképezni az N1c és az R1a1 finnugor szempontból fontos migrációs terjedését, és beazonosítani a lehetséges észak-déli – és mint látni fogjuk egyben kelet-nyugati – kölcsönhatások helyét és idejét.

4. AZ N ÚTJA DÉLKELET-ÁZSIÁBÓL ÉSZAKNYUGAT-EURÓPÁBA

Európában és Nyugat-Szibériában a finnugor és altáji népek között gyakori az N1c (Balanovsky et al. 2008). Az indogermán népekből gyakorlatilag hiányzik, vagy alacsony arányban van jelen az N1c haplocsoport (pl. svéd, norvég). A kivételek magyarázhatók a számi (lapp) és finn népesség germán népességbe való bevegyülésével, tehát történelmi keveredéssel. Az északi oroszokban és a balti népességben szintén gyakori, de ott finnugor szubsztrátumnak tartják (Balanovsky et al. 2008; Mirabel et al. 2009). Az orosz anyai vonalak vizsgálata szintén megerősítette, hogy a mai északi oroszok egy finnugor alapnépességre rétegződtek rá (Mozorova et al. 2011). Az N

maga is számos alcsoportra oszlik (Rootsi et al. 2007). Ősi formája az N*, és ennek a finnugor népességben leggyakoribb alcsoportja az N1c és az európai N1b.

Jelenlegi tudásunk és a tudományos vélekedés szerint az N haplocsoportot definiáló marker (M231) Délkelet-Ázsiában, a kínai Yunnan tartomány tágabb térségében alakulhatott ki hozzávetőleg 19 ezer évvel ezelőtt (+/- 5000 év) (Rootsi et al. 2007). (Elképzelhető azonban, hogy csak 14 ezer +/- 4 ezer éves az N kialakulása. Továbbá Yunnan tágabb környezete egyéb vonatkozásban az ausztróázsiai nyelvek és a proto-indokínai típus északi változatának az őshazája is.)

Az N expanziójának következő helyszíne Dél-Szibéria volt, majd innen valószínűleg több hullámban jutott át az Urálon keresztül Északkelet Európába, ahol az N újabb expanziója történt (Rootsi et al. 2007). Az N útja tehát nagy vonalakban ismert. Azt azonban nem tudjuk, hogy milyen útvonalon jutottak el az N haplocsoportot hordozó férfiak Délkelet-Ázsiából Dél-Szibériába. Az alábbiakban a rendelkezésre álló töredékes információk alapján megpróbáljuk rekonstruálni a lehetséges útvonalat.

Mivel az N* nem fordul elő az indiai szubkontinensen és Beringiában, ezért kizárhatjuk, hogy az N a Himaláját délről vagy a Bajkál tavat északról kerülte volna meg. A történelmi korok előtti migrációs hullámok kedvelt útvonalai voltak a tengerek és óceánok partvidékei, illetve a folyóvölgyek. Az N útvonala már csak a Himalája áthatolhatatlan hegyei miatt is Yunnan környezetéből egy jó darabig a Csendes-óceán partvidékén vezethetett észak felé, nagyjából talán a Sárga folyó torkolatáig. A mai észak-kínai partvidékről aztán az N elindult a szárazföld belsejébe. Valószínűleg a finnugor szempontból fontos N1c mutáció is itt alakult ki, mert az N1c Észak-Kínában a leginkább diverzitást mutat, annak ellenére, hogy gyakorisága itt alacsony (Rootsi et al. 2007). Ez azt jelenti, hogy valamikor az utolsó jégkorszak időszakában a mai Észak-Kína területén egy új mutáció révén új „vonal” keletkezett az apai leszármazási ágban, amely beépült vándorlása során az Eurázsia északi területei felé húzóódó népességekbe.

Észak-Kínából a földrajzi korlátok alapján két lehetséges útvonal mutatkozik Dél-Szibériába. Az egyik út az Altájtól délre, az Irtis forrásvidékén keresztül, a másik a mai Mongólián át a Bajkál tó nyugati medencéjébe vezet. Az Altájt akár délről, akár északról megkerülő útvonalon jutott el Dél-Szibériába az N, az anyai vonalak vizsgálata alapján valószínűsíthető, hogy az Ob és Jenyiszej közötti területen zajlott le az N első, finnugor szempontból fontos expanziója (Malyarchuk et al. 2006). (Az expanzió, illetve az észak-nyugati irányú vándorlás valószínűleg összefüggésben van az éghajlat melegebbre fordulásával is.)

Érdekes kontrasztot jelent a finnugor népekben a délkelet-ázsiai eredetű apai vonalak jelenléte és a nyugat-eurázsiai **anyai vonalak** dominanciája. A mordvinokban 3%, a komi-zürjénekben 6%, a marikban 2%, az udmurtokban 21%, az észtekben 2%, a finnekben 2%, a lappokban 4,4% (Tambets et al. 2002), a manysikban 31,1% és a hantikban 41,3% (Sajantilla et al. 2008) a kelet-eurázsiai anyai vonalú haplocsoportok aránya. (A lappok anyai vonalú feldolgozottsága még a rendelkezésre álló minták alapján sem teljes, a minták 3,9%-át nem sorolták be semmilyen haplocsoportba.) Az N apai vonal lehetséges délkelet-ázsiai női párja, a D haplocsoport számottevő mértékben az udmurtokban (12%), a lappokban (3,1%), a manysikban (16%), és a hantikban (19%) van jelen. A marikban és a mordvinokban a női H haplocsoport az európai népességekre jellemző 40% körüli értéket mutatja összhangban a rájuk jellemző magas R1a1 gyakorisággal.

Az anyai vonalú vizsgálatok alapján az első keleti-nyugati keveredést az anyai U4 és egy speciális H alcsoport szibériai belépése jelzi a finnugor népek őseinek génállományába (Malyarchuk et al. 2006). A kelet-európai származású U4, és a távol-keleti N „házasságára” igen nagy valószínűséggel az Ob és Jenyiszej közötti területen került sor (Malyarchuk et al. 2006), és ebből a kelet- és nyugat-eurázsiai elemeket tartalmazó, összetett népességből alakulhatott ki az uráli ember-tani típus (Malyarchuk et al. 2006). (Nincs olyan „speciális” vagy „archaikus” nemi kromoszómához köthető „uráli gén”, amelyik

az uráli embertani típus önálló kialakulására utalna. Az uráli ember-tani típust hordozó népessegek egyértelműen kelet- és nyugat-eurázsiai ötvözetek.) A manysi U4 kora magasabb a szibériai N1c koránál, így a keveredés az N1c Szibériába „érkezéséhez” köthető, amely legfeljebb tízezer éve – tehát a jégkorszak végén, illetve a jég visszahúzó-dásával párhuzamosan zajló népességvándorlás révén – történt.

A térségből északnyugatra folyó Irtis és Ob ideális lehetőséget teremt a jégtakaró alól felszabadult területek meghódítására, északnyugati irányú vándorlásra, az Urál megközelítésére. Megközelítésünkkel összeegyeztethetőnek tartjuk Matthias Castren véleményét. Az „uralisztika egyik atyja” az Irtis partján elhelyezkedő *Sumi* település nevét összefüggésbe hozta a finnek *Suomi* önelnevezésével, bár ezt az etimológiát nyelvészeknek kell az újabb adatokkal összevetniük. Szintén kapcsolódhat modellünkhöz, hogy a neolitikumban és a kora fémkorszakban az Ob és Jenyiszej folyók köze egységes kulturális terület volt a régészeti lelőhelyek alapján (Erdélyi 2011).

Az obi-ugorok kivételével az összes finnugor nép anyai vonalaiban nagy többséggel (és az obi-ugorok többségében is) nyugat-eurázsiai haplocsoportokat találunk. Magyarán az Ob és Jenyiszej közéről nyugatra tartó, N haplocsoportot hordozó migrációs hullámok további jelentős nyugat-eurázsiai elemet integráltak.

A „második” kelet-nyugati kölcsönhatás helyét és idejét azonban már csak találgatni tudjuk jelenlegi genetikai tudásunk birtokában. Így más tudományágak segítségével nem tudunk közelebb kerülni a probléma megoldásához. Antropológiai értelemben talán a kelet-balti típus megjelenése jelzi a kaukázusi és uráli népessegek közötti kölcsönhatásokat. Az N haplocsoport kivételével nincs más nagyobb apai (és anyai) vonalú genetikai csoport a térségben, amelyik kelet-eurázsiai eredetű elemeket is hordozó népességre utalna. A kelet-balti típus időbeli kialakulása és az N1c kelet-európai kora időben is összeegyeztethető.

Illetve olyan régészeti kultúrákat keresünk, amelyek antropológiai és régészeti szempontból egyaránt mutatják a szibériai-európai keve-

redés nyomait. Időbeli korlátok miatt a neolitikum a legkorábbi időszak, amelyik szóba jöhet a finnugor szempontból meghatározó kelet-nyugati keveredés korszakaként. A dél-szibériai N1c kora 9980 (+/-2410) év, a kelet-európai N1c kora 8210 (+/-2010) év (Derenkov et al. 2007). A neolitikumban – a teljesség igénye nélkül – a Sigiri (IE 8000-IE 3000) (Fodor 2009), a Kunda (IE 7500-IE 4000), a Felső-Volga (IE 5000- IE 3500) (Erdélyi 2011) régészeti horizontok viselik magukon részben vagy egészben a kettős, szibériai és európai eredet jellemzőit.

5. A „TITOKZATOS” R1a1

Az R1a1 gyakori Kelet-Európában, Indiában, Közép-Ázsiában és az Altáj vidéken (Underhill et al. 2010). A haplocsoportot definiáló M17 becsült kora tizenhatezer-tizennyolcezer év (Underhill et al. 2010). Más becslések „fiatalabbnak”, tízezer-tizenötezer évre becsülik az M17 mutáció megjelenését (The Genographic project). Nagy a bizonytalanság az M17 földrajzi keletkezése tekintetében is. Egyedül az állítható nagy valószínűséggel, hogy az R1a1 egyik alcsoportja, az elsősorban nyugati és kisebb mértékben a keleti szlávokra jellemző R1a1-M458 Kelet-Közép-Európában, vélhetően a szvidéri kultúrában alakult ki (Underhill et al. 2010).

Az R1a1 haplocsoport egy olyan szupercsoport, amelyről további alcsoportokra bontás nélkül nehéz érdemben nyilatkozni. Az új **R1a1 SNP** (Single-Nucleotide Polymorphism) vizsgálatok még folyamatban vannak, de úgy tűnik, hogy az R1a1-M458 mellett további jelentős R1a1 alcsoportokról bizonyosodhat be (pl. az igen ősi R1a1-L664 alcsoportról), hogy azok észak- és kelet-európai eredetűek, ami Kelet-Európa irányába tolja az R1a1 több, nagyobb csoportja esetében is az első expanzió helyszínét. (Az M17 mutáció keletkezésének helyszínétől még továbbra is nyitott kérdés.)

Az eddig R1a1-M458 markerre vizsgált finnugor népek egy részében elhanyagolható (udmurt, mari, komi), más részében viszonylag alacsony (magyar, észt, karéliai) ennek az ősi szlávokkal összefüggésbe hozott csoportnak az aránya (Underhill et al. 2010). Az egyelőre folyamatban lévő vizsgálatok arra utalnak, hogy a nem R1a1-M458 kelet-európai R1a1-ek elsőprő többsége az R1a1-Z280 alcsoporthoz tartozik. Magyarán a finnugor népekben az **R1a1-Z280** alcsoport dominanciája várható.

Mit jelent ez? Azt, hogy az N1c nyugati és északi expanziója idején, amikor a finnugor alapnépesség még éppen csak kialakulóban volt, vagy alakulása megkezdődött a nyelvészeti és régészeti adatok tükrében, ugyanezen a területen egy másik nagyarányú változás is zajlott: az R1a1 kelet-európai elterjedése. Magyarán: a népességmozgások kronológiája sem indokolja, hogy a finnugor népek etnogenezisét egyetlen történelmi szálhoz kapcsoljuk. Populációgenetikai értelemben a finnugor alapnépesség kialakulásában legalább két meghatározó népesség játszott szerepet, amelyeknek a nyomai a mai finnugor népességben is kimutathatók.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

A finnugor népek őshazáját hatalmas területen, a Baltikumtól az Altáj-Szaján vidékig keresték a kutatók. A családfa-modell merev alkalmazása nem tette lehetővé, hogy észleljük, a különböző őshaza elméletek nem feltétlenül mondanak ellent egymásnak, azok kiegészíthetik egymást, mert a finnugor etnogenezis több etnikai forrásból is táplálkozhat. Jelenlegi tudásunk alapján a finnugor etnogenezisben két fontosabb komponens valószínűsíthető. Egy **déli és északi népesség** közötti tartós kölcsönhatás eredményeképpen születhet meg a mai finnugor népek elődje – a protouráli népesség, amely további keveredés és kapcsolódások során alakítja ki későbbi csoportjellegét. Az ún.

déli elem vélhetően kelet-európai eredetű, és az R1a1 haplocsoport (azon belül is talán a közelmúltban azonosított R1a1-Z280 alcsoport) a legmarkánsabb megtestesítője **apai vonalon** a jelenlegi finnugor népességben. Míg az ún. **északi** az Ob és Jenyiszej közötti területről származik, és döntően az N1c haplocsoportot hordozó férfiak jelzik a recens génállományban.

Természetesen nem tudhatjuk, hogy milyen nyelvet beszéltek a kelet-európai és az Urálon túli finnugor ősapák. Az azonban valószínűsíthető, hogy az uráli és altáji nyelvi kapcsolatokért (Hajdú 1977) az Ob és Jenyiszej közötti, és a preuráli és indogermán (Hajdú 1977) egyezésekért a kelet-európai komponens a felelős (legalábbis a rendelkezésre álló genetikai adatok ma ezt valószínűsítik). A kelet-szibériai (csukcs, korják, kamcsadál, eszkimó-aleut) és uráli nyelvi hasonlóságok (Hajdú 1977) szintén az R1a1 és N1c haplocsoportokat hordozó népségek szignifikáns beringiai jelenlétével lehet összefüggésben (Lell et al. 2002).

Populációgenetikai észrevételeink egy alapvető vonatkozásban szoros párhuzamot mutatnak Pusztay János nyelvészeti modelljével a szibériai nyelvi areáról, és a protouráli alapnyelveknek ebben a nyelvi areában történő kialakulásáról (Pusztay 1990). Pusztay szerint „az alapnyelvek különböző típusok és altípusok kevert tömbösödése”, és a mai uráli nyelvekben két nagy, egymástól eltérő nyelvi komponens nyoma mutatható ki (Pusztay 1990).

Ahhoz, hogy pontosítani tudjuk tudásunkat a finnugor és más észak-eurázsiai népek őstörténetéről a finnugor népek részletes Y-STR, és Y-SNP vizsgálatára lenne szükség az új R1a1 SNP-k további elemzésének bevonásával.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet mondunk Csáji Koppánynak és Pusztay Jánosnak, akik a kezdetektől fontosnak tartották a finnugor etnogenezis különböző forrásainak, kapcsolatrendszerének és sokrétű kölcsönhatásainak a feltárását, és észrevételeikkel segítették munkánkat.

HIVATKOZÁSOK

- Alekseev 1969. *Proiskhozhdienie narodov Vostochnoi Evropy*. (Kraniologicheskoe issledovanie) (The Origin of East European Ethnic Groups. A Craniological Study), Moscow: Nauka. 114–61.
- Balanovsky et al. 2008. Two Sources of the Russian Patrilineal Heritage in Their Eurasian Context. *The American Journal of Human Genetics* 82: 236–50.
- Bunak, V.V. 1965. Anthropological Types and Several Issues of Ethnic History. In: *Proiskhozhdienie i etnicheskaya istoriya russkogo naroda*. (The Origin and Ethnic History of Russian.) Moscow: Nauka. 174–96.
- Derenko et al. 2007. Y-chromosome haplogroup N dispersals from south Siberia to Europe. *The American Journal of Human Genetics* 52: 763–70.
- Erdélyi István 2011. *Dél és Észak. Régészeti emlékek*. Budapest: Napkút Kiadó.
- Fodor István 2009. *Magyarország története. Őstörténet és honfoglalás*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Hajdú Péter 1977. Preuráli nyelvi kapcsolatok. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lell et al. 2002. The Dual Origin and Siberian Affinities of Native American Y Chromosomes. *The American Journal of Human Genetics* 70: 192–206.
- Malyarchuk et al. 2006. Differentiation of the Mitochondrial Subhaplogroup U4 in the Populations of Eastern Europe, Ural, and Western Siberia: Implication to the Genetic History of the Uralic Populations. *Russian Journal of Human Genetics* 11: 1281–7.
- Mirabel et al. 2009. Y-Chromosome distribution within the geo-linguistic landscape of northwestern Russia. *European Journal of Human Genetics* 17: 1260–73.
- Mozorova et al. 2011. Russian Ethnic History Inferred From Mitochondrial DNA Diversity. *American Journal of Physical Anthropology*.
- Pusztay János 1990. *Nyelvek bölcsőjénél*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Roots et al. 2007. A counter-clockwise northern route of the Y-chromosome haplogroup N from Southeast Asia towards Europe. *European Journal of Human Genetics* 15: 204–11.

- Sajantilla et al. 1996. Paternal and maternal DNA lineages reveal a bottleneck in the founding of the Finnish population. *European Journal of Human Genetics* 16: 1254–64.
- Sajantilla et al. 2008. Northwest Siberian Khanty and Mansi in the junction of West and East Eurasian gene pools as revealed by uniparental markers. *European Journal of Human Genetics* 16: 1254–64.
- Tambets et al. 2002. Diversity of Mitochondrial DNA Haplogroups in Ethnic Populations of the Volga–Ural Region. *Molecular Biology*. Vol. 36. No. 6. 802–12.
- Tambets et al. 2004. The Western and Eastern Roots of the Saami – the Story of Genetic “Outliers” Told by Mitochondrial DNA and Y Chromosomes. *The American Journal of Human Genetics* 74: 661–82.
- The Genographic project. <https://genographic.nationalgeographic.com/genographic/lan/en/atlas.html>
- Underhill et al. 2010. Separating the post-Glacial coancestry of European and Asian Y chromosomes within haplogroup R1a. *European Journal of Human Genetics* 18: 479–84.
- Zerjat et al. 2001. Geographical, linguistic, and cultural influences on genetic diversity: Y-chromosomal distribution in Northern European populations. *Molecular Biology* 18: 1077–87.
- Zhivotovsky et al. 2004. The effective mutation rate at Y chromosome short tandem repeats, with application to human population-divergence time. *The American Journal of Human Genetics* 74: 50–61.

JUHÁSZ ZOLTÁN

kutatómérnök, népzénész, Központi Fizikai Kutatóintézet

A GYÖKRENDSZER SZÁMÍTÓGÉPES VIZSGÁLATA

1. BEVEZETÉS

A Czuczor–Fogarasi-szótár alapeszméjének – a magyar nyelv gyökrendszerének – megismerése sokunk számára anyanyelvünk, sőt nem túlzás azt mondani: a világ újrafelfedezésének élményét adta. A villamos ablakán kibámulva, séta közben, vagy valamely hivatalban a sorunkra várva ízlelgetjük a szavainkban rejlő kapcsolatokat, csodálkozunk rá ezeken keresztül a világ olyan összefüggéseire, melyeket már ezerszer kimondtunk, mégsem ismertünk fel. Így a gyökrendszer a nyelvészettől távoli tudományok számos művelőjének gondolkodását is megtermékenyítette áttekinthető, szemléletes világképével: a nyelv univerzumában elkülönülő, vagy összekapcsolódó szó-galaxisok mintegy leképezik a világ összetartozó és össze nem tartozó dolgait.

E sorok írója már régen gondolkozik azon, miképpen lehetne látványtá tenni ezt a nyelv-univerzumot. Ez nem csupán egy látványos számítógépes játék kieszelését jelenti, mivel a kérdést úgy is feltehetjük: megadható-e olyan **algoritmus**, mely valóban szóbokrokba – szó-galaxisokba – képezi le szavainkat? Ha találunk ilyet, az súlyos érv a gyök-elmélet mellett: bizony leképezhető a nyelv a gyökök köré szerveződő szóbokrok áttekinthető rendszerébe. Az alapötletet végül a dallamok bokrainak vizsgálata közben szerzett tapasztalatok adták:

népdalok rokonsági rendszerének elemzésére ui. kidolgoztam már az adatbányászat számos területén alkalmazott, ún. MDS algoritmus egy változatát, mely a dallamokat képviselő pontokat a zenei „távolságoknak” megfelelően rendezi el a térben vagy a síkon (Borg 2005; Juhász 2011). A feladat tehát a **szavak „távolságait” kiszámító algoritmus** kidolgozása. Ha ez megvan, az MDS algoritmus megmutatja, valóban bokrokba szerveződnek-e szavaink, vagy valamilyen más rendszerbe.

Szavak távolságának jellemzésére már számos eljárást kidolgozott a **számítógépes nyelvészet** (Cohen 2003; Kohonen 1998). Ezek között az egyik legerőteljesebb az ún. Levenstein-féle eljárás, így első lépésként én is ezt alkalmaztam a magyar szavak távolságának kiszámítására. Az eredmény – mint látni fogjuk – a várakozásokon alulinak bizonyult, mind a távolságértékek valósághűsége, mind a kapott összkép tekintetében (Navarro 2001). Szükség mutatkozott tehát egy új, általánosnak és ésszerűnek tekinthető saját távolságmérő eljárásra: olyanra, ami a szavak leghosszabb közös szakaszát keresi, így „észreveszi” ugyan a közös gyököket is, de az egyszerű gyökkeresésnél jóval általánosabb.

A bevett alkalmazások egy része, köztük a Levenstein-módszer is csak a két összehasonlítandó szóra figyel. Létezik azonban egy másik irányzat is, az ún. **korpusznyelvészet**: ez nagy szövegtestek elemzése alapján igyekszik megtalálni az összefüggő szövegeket, vagy gyakran együtt előforduló, így valószínűleg azonos fogalomkörbe tartozó szavakat (Mc Eney 1996; Terra 2003). Mások egész nyelvrokonsági fákat számítottak ki szövegtestek elemzésével (Benedetto et al. 2002; Bencze 2002). A magyar nyelv számítógépes morfématárának kidolgozása a legújabb eredmények közé tartozik, miközben a gyökkorpusz létrehozását is megkezdték Kresznerics Ferenc módszerét követve (Kiss 2011).

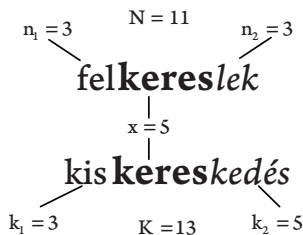
Az itt bemutatandó módszer is egy **szövegtest statisztikai elemzése** alapján értékeli a szavak rokonságát, így e tekintetben a korpusznyelvészeti irányzathoz tartozik. A szövegtest az *Újtestamentum* egy

része: *János Evangéliuma, Az Apostolok cselekedetei, Pál levelei a rómaiakhoz és a korinthusiakhoz*. Ezt a szövegtestet számos nyelv bibliafordításaiból összegyűjtöttem, hogy a nyelvek közti összehasonlítást közös alapra helyezzem. A szövegek mérete 300 000–400 000 leütés között mozog. A számítógépes nyelvészet egyik legfontosabb területe a párhuzamos szövegek statisztikai elemzésére épülő fordítóprogramok fejlesztése, így jó alappal bízhatunk abban, hogy a módszer a különböző nyelvekben meglevő azonos jelentésű gyökök szóbokrainak összevetésére is alkalmas (Laki 2010).

A módszer eredményességét a szövegben előforduló szavak bokrainak az algoritmus által megszerkesztett ábráival igyekszem bizonyítani. Mivel pedig a CzF. következetesen felsorolja a magyar szavak másnyelvi rokonait, összehasonlításul ezek bokrait is bemutatom, sőt, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* adataival (TESz.) is összevetem. Nem lévén nyelvész, kénytelen vagyok vállalni a tévedés kockázatát, de úgy gondolom, ha sikerül felkelteni a nyelvészek érdeklődését, a kockázat már megérte.

2. A TÁVOLSÁG DEFINÍCIÓJA

Távolságdefiníciónk bevezetéséhez az 1. ábrán látható példát használjuk szemléltetésül.

1. ábra

A szavak közös szakaszának keresése és eltérésük mérőszámai

Először is megkeressük az összehasonlítandó két szó leghosszabb közös szakaszát: ez a „felkereslek” és a „kereskedés” szavak esetén: a „keres”. A szavak eltérését elsődlegesen a kimaradó részek hossza jellemzi: esetünkben a „fel”, „lek”, ill. „kis” és „kedés” hosszai. Minél nagyobbak ezek a teljes szóhosszakhoz (N és K) képest, annál kevésbé hasonlít egymásra a két szó. Ezt a követelményt legegyszerűbben az

$$\frac{n_1 + n_2}{N} \cdot 0,5 + \frac{k_1 + k_2}{K} \cdot 0,5$$

képlet fejezi ki. Az eredmény 1, ha a maradékok összhossza a szavak hosszával azonos (vagyis ha egyáltalán nincs közös szakasz), és 0, ha egyáltalán nincs maradék (vagyis ha a két szó azonos).

Nem mindegy azonban, hogy a közös rész, ill. a maradékok értelmes szavak-e. Nyilvánvalóan közelebbi kapcsolatot szeretnénk mérni akkor, ha a közös rész magában is értelmes: a „keres” esetében ez teljesül is. Ellenpéldánk legyen a „rókának” és az „apókát” szópáros: itt a leghosszabb közös rész az „óká”, ez pedig önmagában értelmetlen, összefüggésben azzal, hogy a két szónak valóban nincs fogalmi kapcsolata egymással. Szeretnénk, hogy ez a tény a szavak távolságában számszerűleg is kifejeződjön. Ehhez a fenti képletet meg kell még szorozni egy 0 és 1 közötti súlytényezővel, mely legkisebb értékét akkor veszi fel, ha a közös szakasz biztosan értelmes, a legnagyobbat pedig akkor, ha biztosan értelmetlen. Az algoritmus az értelmesség kérdését csak úgy tudja eldönteni, ha rendelkezésére áll egy szókészlet, és ebben megkeresheti a közös szakaszt: ha nem találja, akkor a súlytényező legnagyobb értékével számol, ha viszont megtalálja, akkor kisebbel. Távfoghatóságdefiníciónk továbbfejlesztése emiatt igényli minél nagyobb szókészlet használatát. Elvileg ez egy teljes szótár is lehetne. A szótárban azonban nincsenek meg, vagy csak hiányosan vannak meg a szavak toldalékolt származékai, így még egy teljes szótár sem biztosítaná, hogy algoritmusunk az összes értelmes hangsort azonosítani tudja. További probléma, hogy ha vizsgálatainkat több nyelvre is ki kívánunk terjeszteni, a kérdéses nyelvek összes digitalizált szótárára szük-

ségünk lenne. Ezekben a nagy (ám szempontunkból mégsem teljes) adatbázisokban nagyon időigényes lenne a keresés, hiszen az összes létező alapszón – a legritkábban előfordulókon is – minden esetben végig kéne menni. Ezért inkább a korpusznyelvészet útját követjük: egy kellően nagy **szövegtestből** kigyűjtünk minden szót (a toldalékokat, összetetteket, igekötőket, stb. is, válogatás nélkül), és ezeket **hosszuk szerint** rendezve tároljuk, **előfordulási gyakoriságaikkal** együtt. Minél reprezentatívabb a szövegtest, annál pontosabban működik algoritmusunk.

Mielőtt definíciónkat kiegészítenénk a szövegtestből származtatott „értelmességi” súllyal, gondoljuk meg, hogy az értelmesség vizsgálata a maradék részekre is kiterjeszthető, és ezzel további hibás rokonításokat kerülhetünk el. Például a „tímár” és a „szamár” közös része az értelmes „már”, az összerendelés mégis esetleges. Erre az algoritmus maga is „rájöhet”, ha a maradékokat („tí” és „sza”) is keresi a szókészletében. Nyilván nem találja őket, és ezt a tényt újabb súlytényezők magas értékével ki is fejezi.

Mindezen megfontolások alapján a szavak távolságát a következő képlettel definiáljuk:

$$t = \left(\frac{s_{1,1} \cdot n_1 + s_{1,2} \cdot n_2}{N} \cdot w + \frac{s_{2,1} \cdot k_1 + s_{2,2} \cdot k_2}{K} \cdot (1 - w) \right) \cdot S, \quad (1)$$

Ahol S a leghosszabb közös szakasz, pedig a maradékok „értelmességét” jellemző súlytényezők. A w tényező a rövidebb, ill. hosszabb szó részesedését határozza meg az eredő távolságban (súlyozott átlagolás).

A **súlytényezők** kiszámítása a szókészlet és benne a szavak előfordulási gyakorisága alapján történik, és elvileg annak bármilyen monoton csökkenő függvénye lehet. Mi az $1/(\text{előfordulás} + 1)$ képlettel számolunk, vagyis példánkban:

$$\begin{aligned}
 s_{1,1} &= \frac{1}{\text{előford („fel”)} + 1} & s_{1,2} &= \frac{1}{\text{előford („lek”)} + 1} \\
 s_{2,1} &= \frac{1}{\text{előford („kis”)} + 1} & s_{2,2} &= \frac{1}{\text{előford („kedés”)} + 1} \\
 S &= \frac{1}{\text{előford („keres”)} + 1} & (2)
 \end{aligned}$$

Azt, hogy a számítás milyen mértékben képes megkülönböztetni egymástól az értelmes és az esetleges alaki egyezéseket, a két példa is jól mutatja. Az értelmes közös és maradék szakaszok előfordulásaira egyaránt 9-et, az értelmetlenekre 0-t feltételezve a „felkereslek – kereskedés”, ill. a „rókának – apókát” távolságra ~0,036, ill. 0,68 adódik, vagyis az esetleges megfelelés több mint egy nagyságrenddel nagyobb távolságot is adhat, mint az értelmes. Ennek alapján kimondhatjuk, hogy **távolság-definíciónk** a szavakat nem egyszerűen csak **alaki hasonlóságuk**, hanem **jelentésük kapcsolata** alapján is rokonítja.

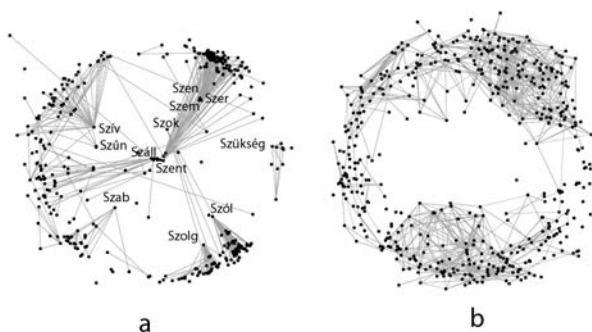
3. A SZAVAK KAPCSOLATAINAK ÁBRÁZOLÁSA ALACSONY DIMENZIÓJÚ TEREKBE

Az 1–2. képletek alapján a szövegtestünkben előforduló összes szó egymás közti távolságait kiszámíthatjuk. Felmerül a kérdés, hogyan tekinthetnénk át **e hatalmas szókészlet** (a magyar szövegben pl. ~11 000 féle szó van. A továbbiakban következetesen két szóköz közötti hangsort tekintünk szóznak.) **rokonsági viszonyait**. A kérdés már csak azért is izgalmas, mert távolságdefiníciónkban igyekeztünk a szavak értelmi rokonságáig is eljutni – így az eredménytől valamilyen „értelmezési térben” való rendeződést várunk.

A megoldást az adatbányászat irodalmában angol rövidítéssel MDS-ként (multidimensional scaling) szereplő, magyarul talán „önszer-

vező hangyabolyoknak” nevezhető algoritmus kínálja. Ennek bemenete lehet a szavaink távolságait tartalmazó (M db. szó esetén $M \times M$ -es méretű) szimmetrikus mátrix. Az **algoritmus** M db. pontot igyekszik elhelyezni egy síkon, vagy egy háromdimenziós térben oly módon, hogy a pontok távolságai a lehető legjobban megfeleljenek a bemenő mátrix adatainak – esetünkben tehát a szavak 0 és 1 közötti távolságértékeinek (Borg, 2005, Juhász, 2011).

A szövegtest „sz” betűvel kezdődő szavait pl. az algoritmus a 2a ábrán látható módon rendezte el. Ezen jól látható, hogy a szavak túlnyomó többsége valamilyen **háromhangos gyökszó** környezetébe tömörül, abból valóban úgy sarjad ki, mint a bokros növény a gyökeréből. (Az önállóan nem létező gyököket, mint pl. a „szok”, vagy a „szűn” – a rendszer egy tanulási folyamat során „bányásztta” ki a szövegből. Az öntanuló algoritmust azonban itt nem tárgyaljuk.) Fontos hangsúlyozni, hogy ezt az elrendeződést semmilyen „külső előprogramozás” nem segítette: távolságdefiníciónk mindig a lehető leghosszabb közös szakaszokat keresi, és nem tünteti ki a háromhangosakat. Az ábra tehát bizvást tekinthető a nyelvi valóság „fényképének” – igaz, csak olyan fényképnek, melynek „optikáját” az 1–2. képletek távolságdefiníciója adta. Hogy az „optika” mennyit számít, azt a 2b ábrával való összevetés mutatja: a számítógépes szövegelemzésben elterjedten használt „normált Levensthein”-féle távolságdefiníció egyáltalán nem ilyen „gyökös” elrendeződésbe képezi le ugyanazokat a szavakat (Navarro, 2001).

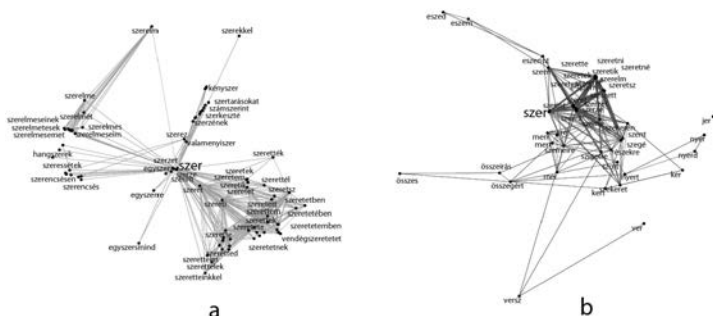
2. ábra

a: sz-szel kezdődő szavak rendeződése saját távolságértékeink alapján; b: ugyanezen szavak elrendeződése normált Levensthein-távolság esetén

A tapasztalat szerint azonban a mi távolságdefiníciónk jobb találati arányt mutat. Ennek érzékeltetésére vessük össze a 3a és 3b ábrákat! Ezeken már csak a teljes szókészletet ábrázoló 2. ábra egy kis részletét, a „szer” gyök környezetét látjuk. Az első ábra a gyök bokrát a mi távolságdefiníciónk alapján mutatja, a második a normált Levensthein-féle távolsággal kigyűjtött bokrot. Most tehát a két szókészlet nem szükségyszerűen azonos. Valóban, a Levensthein távolság rátalált ugyan a „szer-szeret-szeretné”, stb. típusú bokor rövidebb szavaira, de már a hosszabbakat (pl. „vendégszeretetet” – lásd 3a ábra) nem találta meg. Ugyanakkor számos hibás találatot mutat a rövid szavak között (*összes, eszem, versz*, stb. ld. 3b ábra.). A hibás találatokat a továbbiakban sem javítjuk ki, mivel a tanulmány egy **számítógépes eljárás működését** kívánja bemutatni, ehhez pedig a statisztikai módszerek esetében szükségyszerűen fellépő **hibák** is hozzátartoznak. (Saját módszerünk anyanyelvi értékelése céljából az 1–2. képletek szerinti, teljes szövegtestre kiterjedő gépi kereséssel kelistáztuk az összes háromtagú szó bokrait: a találatok hét személy független értékelése alapján megközelítőleg 80%-ban bizonyultak helyesnek.)

A 3a ábra jóval rendezettebb képén szépen elkülönülnek a „szeret” és a „szerelm-es”, stb. rész-felhők, és ezek a hosszú szavakat is magukba foglalják (pl. „szerelmeseimet”).

A gyök számos más sarjadéka is ott van az ábrán, mivel azonban ezek a szövegtestben nem alkotnak akkora bokrokat, mint az előbbi kettő, zömükben egy vonalszerű nyúlványba rendeződnek (*szerez, szerkeszt, szám szerint, egyszersmind* stb.), így adva helyet az *Újtestamentum* kulcsfogalmának, a „szeret”, „szerel(e)m” nagy bokrainak. A leképezés egyébként jóval differenciáltabb képet ad három dimenzióban, ez azonban csak a képernyőn való forgatással szemléltethető.

3. ábra

a: a „szer”- gyök bokra saját távolságértékek alapján
b: a „szer”- gyök bokra Levensthein távolságok alapján

A gyök hatalmas bokrára tekintve egész természetesnek tűnik pl. a „szerencsés, szerencsésen” szavak jelenléte is. Valóban, a CzF. szótár is a „szer” gyökből származtatja a „szerencse” szót, amellet, hogy annak szláv, mongol és szanszkrit kapcsolatait is elemzi. A TESz. ezzel szemben már egyértelműen a szláv eredet mellett van: a szerb-horvát *sreća*, szlovén *sreča* (‘sors, szerencse’) szavakból eredezteti. Szerinte a szláv szavak eredeti jelentése ‘(össze)találkozás’, ebből lett ‘az események találkozása’, azaz ‘véletlen’. Érdeemes tehát megvizsgálunk, vajon mekkora bokra van a horvát szónak saját nyelvében.

Nos, a „*sreća*” a magyarnak pontosan megfelelő horvát Biblia-szakaszban egyetlen rokonnal („*sreće*”) rendelkezik, és így van ez a „*sreć*”- csel, sőt még a „*sre*”-vel is. Természetesen nem minden nyelv alkalmas egyformán szóbokrok fejlesztésére, ám a hatalmas magyar bokor olyan logikusan és értelmezhetően foglalja magába a *szerencse* szót is, hogy a szlovén szó bokortalanságától függetlenül is kijelenthetjük: Czuczorék érvelése és a gépi elemzés ez esetben kölcsönösen erősítik egymást, és a „*szerencse*” „*szer*”-ből való származtatását támogatják a szláv eredettel szemben.¹

4. NÉHÁNY SZÓBOKOR ÉS KAPCSOLATAIK

A továbbiakban éppen a fenti módszert igyekszünk követni. Egyenként bemutatjuk néhány, a szövegtestben előforduló, háromtagú szavunk bokrát, és ahol a rendelkezésünkre álló bibliafordítások lehetővé teszik, a velük rokonított idegen szavak bokrait is bemutatjuk. A rokonításokat kizárólag a CzF.-ből és a TESz.-ből vesszük, tehát technikánkat csakis nyelvészek által már kimondott kapcsolatok elemzésére használjuk, nem kísérletezünk más, „déliabos” szóegyezések felkutatásával. Következtetéseinket főképpen a szóbokrok méreteire és szerkezetére igyekszünk alapozni, mintegy „gépesítve” a Czakó Gábor által már sok esetben – köztük a következő példák jó részében is - alkalmazott módszert (Czakó 2008, 2010).

Módszerünk képes értelmileg is elkülöníteni a rokon szócsoportokat, amennyiben az értelmi sajátságoknak szabályos formai megnyilvánulásai is vannak. Ezt mutatja be a 4. ábra.

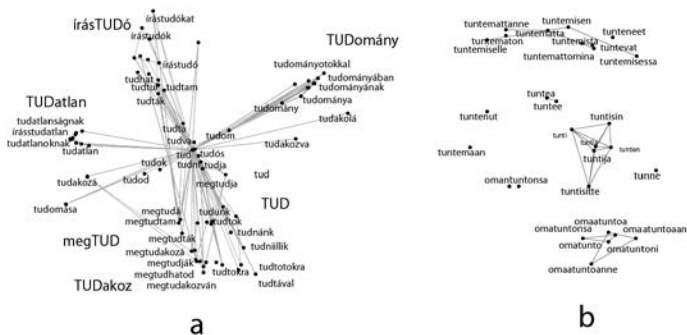

A „köz” sarjadékai értelmük szerint is igen jól elkülönülő nyálábokban nőnek ki a gyökből. Elválík a „közep”, „közül”, „közel”, „közé” család. A „között”, „közöl”, „közösség”, „közönség” családok viszont a közös második -ő hang miatt egy nyálábba vegyülnek. Ez mutatja, hogy az algoritmus „értelmezési” képessége valójában **formai jegyekre** támaszkodik, és csak akkor lehet sikeres – akkor viszont lehet –, ha az értelmi különbségek formai különbségekben is megjelennek. A három- vagy négydimenziós leképezés a tapasztalat szerint sokat javíthat a felbon-táson, de általában csak a képernyőn forgatva válik látványossá.

Módszerünk természetesen a **névszók és igék ragozott alakjait** is feltünteteti a borkorban, így az értelmileg nagyon hasonló szavak is növelik annak méretét – pl. „közönséges”, „közönségest”. Ezt a jelenséget automatikusan kiszűrni csak úgy lehetne, ha bizonyos nyelvtani szabályokat előre beprogramoznánk, pl. rangsorolnánk a toldalékokat fogalommodosító erejük szerint. Mi azonban egyelőre inkább ragaszkodnánk a távolságdefiníciónkban megfogalmazható matematikai elvek tiszta érvényesüléséhez, és a felülbírálatot a nyelvész szakemberre bízánk. Mindenesetre tény, hogy a borkor mérete mellett annak fogalmi gazdagsága is figyelembe veendő, ám ez utóbbi gépi mérésére

egyelőre nem törekszünk. A „köz”-t a TESz. manysi, hanti és mari szavakkal rokonítja, e nyelvek bibliafordításait azonban eddig nem állt módunkban feldolgozni.

A „köz”-nél is gazdagabb a „tud” bokra a vizsgált szövegtestben (5. ábra). Az értelmi szétválás azonban még ilyen „zsúfoltság” mellett is jól kivehető: szépen elkülönülnek a „tudomány”, „tud”, „tudakoz”, „megtud”, „tudatlan”, „írástudó” nyalábjai, és magányosan még a „tudós”, „tudtul” is megjelenik. A CzF. török, finnugor, perzsa, valamint a TESz. finn rokonításai közül a finn „tuntea” (tudni) létszámában és fogalmi gazdagságában is hasonló bokrárt sikerült kimutatni (*tuntee* – ‘érzés’; *omatunto* – ‘lelkiismeret’;² *tuntematon*³ – ‘ismeretlen’ stb.). Az ábrán kisebb betűkkel írott hibás találatokat (*tunti*, *tuntia*, *tuntien* – Pomozi Péter közlése) természetesen nem töröltük utólag az algoritmus által szerkesztett gráfból.

5. ábra

a: a „tud” szó bokra a magyar szövegben

b: a „tuntea” szó bokra a finn szövegben

A „tud” és a „tuntea” magyar és finn bokrai tehát a TESz. rokonításával összeegyeztethető formai és fogalmi megfeleléseket mutatnak, így azokkal kölcsönösen erősítik egymást.

A magyar „jel” jelentős szóbokorral van jelen a vizsgált szövegben (6. ábra). Az első pillantásra meglehetősen kusza ábrát jobban szem-

fedezhetjük fel (7. ábra). A CzF. szerint ezek a szavak nem mind tartoznak össze, mivel a „kapu” a kaparást kifejező alvó gyök származéka, a „megkap, elkap” viszont egy másik „kap” gyöké. Kétségtelen, hogy módszerünk **nem képes** megkülönböztetni alakilag teljesen megegyező, ám más jelentésű szavakat. Kérdés azonban, hogy valóban ilyen helyzettel állunk-e szemben, vagyis hogy *összekapcsolható*-e a „kaptad” ige a „kapu” főnévvel. A CzF. a *kap* élő igei formájához török, finn, továbbá latin, német, szanszkrit és görög párhuzamokat sorol fel. A „kap” (tároló, edény, kupa?)⁵ török gyök bokrát megfejtve, egyaránt találkozunk ’megragad (elkap), csapda (elkapó)’, ill. ’kapu, fedett, zárt, zárás, befed’ jelentésű szavakkal: (*kap* – ’edény’; *kapi* – ’ajtó, kapu’; *kapmaya* – ’kiragad, megragad’⁶; *kapan* – ’csapda, háló’⁷).

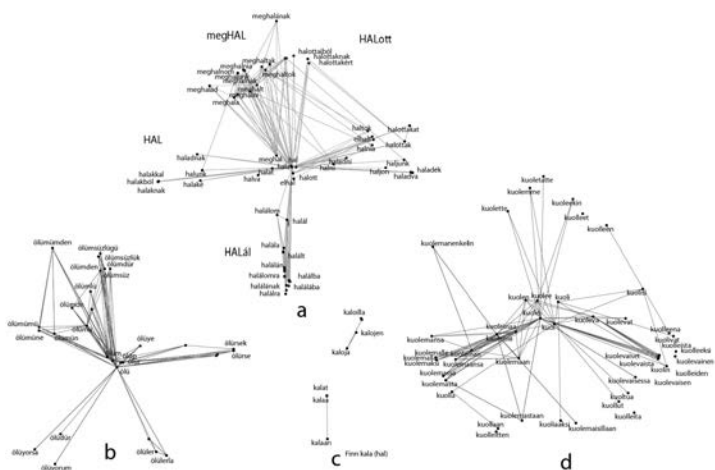
Mint már jeleztük, az ábrák a gépi elemzés esetleges hibáit is tartalmazták, de ez nem akadályoz minket a fontosabb jelentéstartományok vizsgálatában. A méretes török bokorban eszerint ugyanúgy együtt vannak az ’elkapás’ és a ’lezáró, befedő kapu’ jelentés különböző fejleményei, mint magyar megfelelőjében. Ez pedig arra utal, hogy a magyar bokor ugyanúgy egyetlen gyök sarjadéka, mint a török. A CzF. finn példái (*kaappaan* és *käppään*) ’elfog’ és ’hurok’ jelentésűek, tehát mindkettő ’elkap’ értelmű. Bokruknak a finn szövegben nem találtuk nyomát.

A CzF. a „kapa” szót is a *kap(ar)* gyökből származtatja, nem hallgatva el szláv kapcsolatait sem. A TESz. viszont *kapa* szavunkat már egyenesen a szlávból eredezteti, és ennek egyik példájaként a szlovák „kopat” (ásni) szót adja meg. A *kapa*, *kapál*, *kapar* szavakat ugyan a vizsgált szövegrész nem tartalmazza, de próbaképpen hozzácsatolhatjuk ezeket is a szlovák és a magyar szöveghez – lássuk, mekkora bokrok ágain ülnek. A magyar eredményt már láttuk: a *kapa*, *kapál* szavak szervesen illeszkednek a *kap* gyök bokrába. A szlovák találatok száma ehhez képest igen kicsi, mind az ásáshoz és az ásandó dombhoz (kiásott kupachoz?) kötődő jelentéssel. A két bokor összehasonlítása ezért nemcsak méretük, de fogalomgazdagságuk alapján is sokkal

A magyar „kap” (a), a török „kap” (tároló, b) és a szlovák „kopat” (ásni, c) bokrai a megfelelő szövegekben.

Az előbbihez hasonló kérdés vehető fel „hal” gyökünk kapcsán. A 8. ábra ui. a hallal és a halállal kapcsolatos szavakat egy közös bokorban mutatja, ezzel szemben mind a CzF., mind a TESz. két külön szóról beszél. A hal finn megfelelője, a „kala” csak akkora bokrot mutat, amekkora a magyar bokor „halas” nyalábjá. Érdekes azonban, hogy mindkét szótár megemlíti a *halál* finn megfelelőjét („kuola”), ám egyik sem utal a „kala” és a „kuole” alaki hasonlóságára. Annál is érdekesebb ez, mert a finn – magyar internetes szótár még a „kalma” és „kuol” (halál) alakot is ismeri. A „kuola” bokra igencsak méretesnek bizonyult – igaz, magát a feltételezett gyököt („kuol”) hozzá kellett adni a szöveghez, mert önállóan nincs benne. (A kiegészítés nélkül is nagy, csak éppen töredezett bokrot kapunk.) A „kala” és „kuol” bokrain már jól látszik, hogy ha ezeket egyesítenénk, a magyarhoz nagyon is hasonló eredményre jutnánk. Figyelemre méltó az is, hogy

a CzF. a szerinte néma *h*-val kezdődő török „ölüm” (*ölü* – halott; *ölüm* – halál; *ölüyorsa* – haldokló...; *ölümsüz* – halhatatlan..., stb.) és „balik” (hal) szavakat is a magyar megfelelők rokonának tartja, és bár ezeket módszerünk a merev hangzó-megfeleltetés miatt jelenleg még éppúgy nem képes közös bokorban „érezni”, mint a finn „kuola-kala” párost, azért a magyar – finn – török egyezés mindenképp említést érdemel⁸. A *hal-halál* kapcsolatról a magyar szájhagyomány is tud – írja már Ipolyi Arnold a *Magyar Mythologia*-ban (Ipolyi, 368-373. o.). A következő önöntés-szöveg pedig, mely a betegséget „halasztja” meg, Takács György még kiadatlan székelyföldi gyűjtése: „Kérlek téged, Jézus Krisztus, kinszenvedésedre, / Abban a testben ne adj helyet a betegségnek, / Hanem menjen a halak torkába, / Hol a kalászos nem sütődik, / Ahol a kakasszó nem hallszik, / Ahol semmiféle oklatan állatnak nem árthat!” (Kássonaltiz).

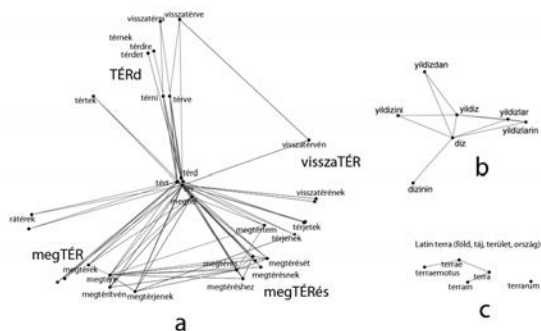

8. ábra

A magyar „hal” (a), a török „ölü” (halott, b), a finn „kala” (hal, c) és a finn „kuola” (halál, d) bokrai.

Akár véletlen azonban a „hal” ige és főnév alaki egybeesése, akár nem, a 8. ábra magyar bokrának szerkezete jól mutatja, hogy a jellemző tolalékok elkülönülése miatt módszerünk képes térben szétválasztani a különböző jelentésű szócsoportokat – esetünkben pl. a „halál...” és a „hal...” nyalábjait. A 7. ábrára visszatekintve pedig a „kap” különböző jelentéstartományairól is elmondhatjuk ugyanezt. Ebben az értelemben tehát módszerünk a **homonímiát** is „észreveszi”.

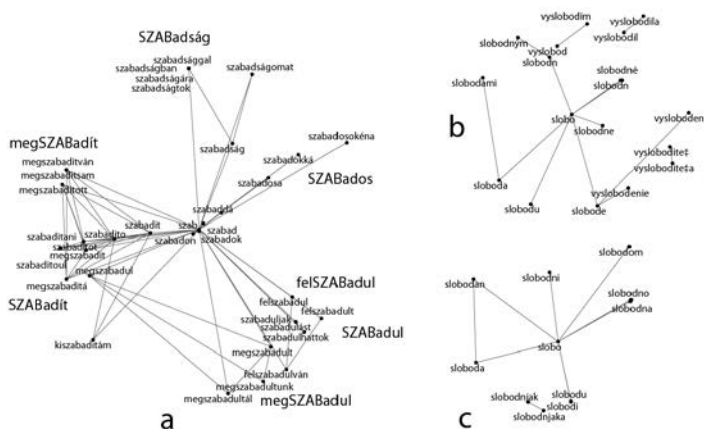
Még egy török kapcsolati gyökünk vizsgálatára nyílik mód az adott szövegtetek segítségével: a „tér”-re. A CzF. török, perzsa, szanszkrit és latin párhuzamokat sorol, a TESz. ebből a törököket teszi magáévá, olyannyira, hogy azt tartja a magyar szó forrásának. A számos elfordulást, mozgásváltást jelölő példa közül csak a szabályos hangváltással származtatható török „diz” adott találatokat, „térđ” és „csillag” jelentésekkel¹⁰. A két bokor méreteit összevetve elég nehéz arra következtetni, hogy lábtérítő szervünk neve török származású volna. Talán mégis fordítva? Annyi mindenképpen kijelenthető, hogy a „térđ” magyarul is megáll a lábán. („Térgyes” – mondja Árvai Sándor palóc pásztor a szándékosan íves kitérésűre görbített pásztorbotra.) A latin „terra” (’terület, föld, vidék’) szó rokonságát a CzF. említi: A latin bokor mérete szintén eltörpül a magyar mellett.

9. ábra

A magyar „tér” (a), a török „diz” (térđ, b)
és a latin „terra” (föld, terület, c) bokrai.

Szab gyökünk hatalmas bokrárt mutatja a 10. ábra. A szövegtestben a szabadságra, szabadulásra utaló szónyalábok vannak túlsúlyban, de azért megvan a „szabály”, „szablya”, „szabados”, „szab(játok)” is. Mivel „szabadság” szavunkat a TESz. szláv eredetűnek tartja, érdemes összevetni a magyar bokrot a szlovák¹¹ és horvát „slobo” (szabadság) megfelelő bokraival, és megállapítani, hogy szabadság szavunk a „szab”- gyök méreteiben és fogalomgazdagságában is igen jelentős bokrába illesztve szláv rokonítás nélkül is jól értelmezhető.

10. ábra

A magyar „szab”, a szlovák „slobo” (szabadság, b) és a horvát „slobo” (szabadság, c) bokrai.

5. ÖSSZEGZÉS

A gyök-elmélet egyik fontos célja az egy gyökből kifejlődött szóbokrok azonosítása. Ezt a feladatot Czuczor Gergely és Fogarasi János egyszer már úgy elvégezte, hogy az utókor másfél évszázadnyi elhallgatás után

is csodálattal fedezi fel újra szótárunk nagyszerűségét, és talál benne iránymutatást a folytatásra. A dolgozatban ismertetett számítógépes rendszer éppen a folytatást kívánja szolgálni. A rendszer egyik pillére egy szórokonságot számszerűsítő algoritmus, amely alkalmas a gyök-alapú rokonság felismerésére is, ám működési elvében nem korlátozódik a CzF. gyökszótárának pusztá újragyártására. Egyik fő célunk ui. éppen az volt, hogy bizonyítsuk: létezik olyan független és ésszerű gépi algoritmus, mely a szavak kapcsolatrendszerét bizonyíthatóan és szemmel láthatóan éppen a gyökelmélet elgondolásának megfelelően képezi le. A szemmel láthatóság itt nem jelkép: a számítógépes rendszer másik pillére ui. éppen egy olyan algoritmus, mely a szavak „távolságmátrixából” megszerkeszt egy azoknak optimálisan megfelelő pontrendszert, ha úgy tetszik: szó-univerzumot, vagy annak egy kiragadott részét, a szóbokrot. A 2. ábra szótérképe valóban több bokorszerű rendeződés „galaxisaként” tárta elénk a vizsgált szövegtest szókészletét. Mivel pedig a normált Levensthein-távolság adta kép ettől gyökeresen elüt, az is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a rendeződés éppen szórokonító algoritmusunk sajátosságai miatt alakult ki. Bár ebben a dolgozatban nem részleteztük, de az is igazolható, hogy ez az algoritmus a különböző nyelvek „gyök-elvűségének” fokát is képes lehet megmutatni.

A dolgozat második részében azt próbáltuk igazolni, hogy e szóbokrok fürtjei, nyalábjai az esetek többségében jól ábrázolják a szóbokrok értelmileg elkülöníthető részeit is. Ezért sorra vettük a szövegtestünkben gyökként viselkedő háromtagú szavak bokrait (pontosabban azoknak egy részét), és megmutattuk, hogy a különböző jelentések, jelentésárnyalatok valóban a bokrok különböző nyalábjában tömörülnek, ha a jelentés eltéréseit minimális alaki különbségek is megjelenítik. És habár a homonim gyököket nem tudjuk szétválasztani, azért az ilyenek nyalábjai az eltérő toldalék-rendszerek miatt úgyszintén elkülönülnek a közös bokorban. Ez az eredmény arra mutat, hogy a toldalékoló nyelvekben mindenképpen van létalapja a szóalak és a tartalom összefüggésének, függetlenül attól, hogy természetesen a kivételek is hosszan sorolhatók.

Majd továbbmerészkedtünk, és nyelvismeret hiányában is megkíséreltük feltárni a magyar gyököknek megfelelő rokon szóbokrokat. Merészségünk azonban odáig nem terjedt, hogy pusztán algoritmusunkban bízva saját rokonításokkal álljunk elő. Ezért csakis a CzF. és a TESz. rokonításait vettük alapul, és az ezek mögött rejlő – vagy nem rejlő – szóbokrokat kerestük. Ehhez meg kellett szerezzük az *Újtestamentum* digitalizált szövegrészeit a szóba jöhető nyelveken. Így ui. valóban „szóról szóra” egymásnak megfelelő, gazdag szöveghozzájárulásokhoz jutottunk, ezért a bennük feltárható szóbokrok méretei valóban sokat elárulhatnak a közös gyökök különböző nyelvekbeli „otthonosságáról”. Ha ui. egy szó valamely nyelvben egy nagy bokor tagja, akkor nehéz feltételezni, hogy újonc jövevényként is pont beillett oda, ha viszont magányos, akkor sokkal könnyebb arra gondolni, hogy jövevény volta miatt vannak „beilleszkedési nehézségei”. Az azonos szövegtest még további összehasonlítási alapot is nyújt: ha egy szó ugyanabban a szövegben az egyik nyelven sokszor, a megfelelője a másikon alig fordul elő, az azt mutatja, hogy a második nyelv az adott jelentést inkább más szavakkal fejezi ki – ez pedig ismét sokat elárul az otthonosságról.

Bár a vizsgált mennyiség nyilván nem reprezentatív, mégis szembe-szökő, hogy a gyökként viselkedő szavak rokonai közt a finnugorok mind a CzF., mind a TESz. szerint többségben vannak. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a CzF. mongol, kínai, szanszkrit, perzsa, stb. rokonításait szövegtest híján nem vizsgáltuk, de ha ezeket is bevonhatnánk a vizsgálatba, a kép jelentősen módosulhatna.

A finn rokonság bokrai közt találtunk a magyarral összevethetőket mind méretük, mind fogalmi terük tekintetében (*tud*, *hal* és rokonai), és olyat is, melynek bokra formailag igen, de tartalmilag csak egy nagyon szűk mezsgyén kapcsolódik a magyarhoz (*jel* és rokona). A *hal* és a *halál* kapcsolatát éppen a finn és török megfelelők alaki és fogalmi hasonlóságával, valamint a magyar néphagyományban fellelhető fogalomtársítással igyekeztük igazolni, akár még az általunk is ismert bevett álláspont ellenében is. A török kapcsolatok közt a „kap”

gyök esetében hasonló vakmerőségre vetemedtünk: itt a megfelelő gazdag török bokkal igyekeztünk alátámasztani az „elkap” és a „kapu”, sőt még a „kapál” fogalmi rokonságát is.

Hasonló érveléssel még „szerencse” és „szabad” szavainkat soroltuk be „szer”, ill. „szab” gyökeink bokrába. A török rokonszavak közt pedig még a „térd” megfelelőjéről állapítottuk meg, hogy a vizsgált szövegtestben kimutatható bokra a magyar bokor töredéke csupán. Ezek a vizsgálatok felvetik tehát annak a lehetőségét is, hogy megfelelő nyelvföldrajzi vizsgálatokkal kiegészítve egyes kölcsönzési irányokat újraértékeljünk, más, alternatív magyarázatokat keressünk.

E sorok írója sokat foglalkozott a világ népzenei kultúráinak kapcsolatrendszerével, és arra a következtetésre jutott, hogy a mi **népzenénk** egy nagyon régi zenei alanyelv egyik legközvetlenebb leszármazottja, ezért nem lehet kielégítően jellemezni, megérteni a folytonos és változatos külső hatások pusztá eredőjeként. Furcsa volna, ha ez a nyelvünkre nem vonatkozna (Czakó–Juhász 2010).

Egyelőre azonban még csak néhány gyöknél és azok „dilettáns” – inkább a módszer tudományközi alkalmazását felkínálni szándékozó – elemzési kísérleteinél tartunk. Az algoritmus is komoly fejlesztéseket igényel: nyelvenként figyelembe lehetne venni a hangtörténet tényeit, az esetleges hangbetoldásokat, kihagyásokat, hangsorrend cseréket (metatéziseket), a hangszimbolikából fakadó jelentéstani tanulságokat, stb. A dolgozatban azt is hangsúlyoztuk, hogy a szórokonítás alapját képező szókészlet alkalmassága döntően befolyásolja a pontosságot, ez pedig a szövegtestek méretének növelését kívánja meg. A sok hiányosság ellenére mégis abban bízom, hogy ez a dolgozat talán felkelti a **nyelvész szakma érdeklődését**, elősegíti az együttműködést a gyökkutatásban nyelvészet és természettudomány között, az pedig talán elhozza az egész magyarságtudomány kívánt megújulását is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm Pomozi Péternek és Czakó Gábornak a dolgozat egyes nyelvészeti következtetéseinek véleményezését, a vadhajítások nyesegetését, Bülent Simşeknek a török szavak magyarázatát.

JEGYZETEK

- ¹ A „szer” egyébként magyarul is jelent összetalálkozást, összerendezést (*Pusztaszer, összeszerel, szerez település*).
- ² Sentähden minä myös ahkerointsen, että minulla aina olisi loukkaamaton *omatunto* Jumalan ja ihmisten edessä.
Ebben gyakorlom pedig magamat, hogy botránkozás nélkül való *lelkiismeretem* legyen az Isten és emberek előtt mindenkor. (Apcsel 24,16)
Tuntemattomalle Jumalalle... *Ismeretlen* Istennek (Apcsel 17,23)
- ⁴ „En usko. Jos en itse näe *naulanjälkiä* hänen käsissään ja pistä sormeani niihin ja jos en pistä kättäni hänen kylkeensä, minä en usko.”
Ha nem látom az ő kezein a *szegek helyeit*, és be nem bocsátom ujjaimat a *szegek helyébe*, és az én kezemet be nem bocsátom az ő oldalába, semmiképen el nem hiszem. (János 20,25)
- ⁵ Orada ekşi şarap dolu bîr *kap* vardı.
Vala pedig ott egy eczettel teli *edény*. (János 19,29)
- ⁶ Onlarî bana veren Babam her şeyden üstündür. Onlarî Baba'nın elînden *kapmaya* kîmsenîn gücü yetmez.
Az én Atyám, a ki [azokat] adta nékem, nagyobb mindeneknél; és senki sem *ragadhatja* ki [azokat] az én Atyámnak kezéből. (János 10,29.)
- ⁷ Davut da şöyle diyor: “Sofraları onlara *tuzak*, *Kapan*, tökez ve ceza olsun.”
Dávid is ezt mondja: Legyen az ő asztaluk *tórré, hálóvá*, botránkozásá és megtorlásá. (Rómaiakhoz 11,9)
- ⁸ Kun hän sitten oli noussut *kuolleista*, opetuslapset muistivat nämä hänen sanansa, ja he uskoivat kirjoituksiin ja siihen, mitä Jeesus oli puhunut. İsa *ölүmden* dirilince öğrencileri bu sözü söyledigini hatırladılar, Kutsal Yazıya ve İsanın söylediği bu söze iman ettiler.
Mikor azért feltámadt a *halálból*, megemlékezének az ő tanítványai, hogy ezt mondta; és hívének az írásnak, és a beszédnek, a melyet Jézus mondott vala. (János 2,22.)
- ⁹ Sonra *diz* çökerek yükek sesle şöyle dedi: “Ya Rab, bu günahı onlara yükleme!”
Térdre esvén pedig, nagy fenszóval kiálta: Uram, ne tulajdonítsd nekik e bűnt! (Apcsel 7,60)

¹⁰ A *yildiz*: talán az égitestek éves (*yil*) körforgására, *visszatérő* mozgására utaló kifejezés? Ez esetben a török fogalmi kör a magyarhoz illeszkedve bővülne.

¹¹ Poznáte pravdu a pravda vás *oslobodí*.

És megismeritek az igazságot, és az igazság *szabadokká* tesz titeket. (János 8,32)

HIVATKOZÁSOK

- Benedetto, D. – Caglioti, E. – Loreto, V. 2002. Langue trees and zipping. *Phys. Rev. Lett.* 88/4. 1–4.
- Bencze L. – Csébfalvi K. 2002. Genetika – számítástechnika – tudásszociológia. Az ugor-török háború új szakasza avagy vége? In: Büky László – Forgács Tamás szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finn-ugor jelentéstörténet.* Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 7–13.
- Borg, I. – Groenen, P. 2005. *Modern Multidimensional Scaling: theory and applications.* 2nd ed. Springer Verlag, New York.
- Cohen, W. – Ravikumar, P. – Fienberg, S. 2003. *A Comparison of String Metrics for Matching Names and Records, Communications* Vol. 3, Publisher: Citeseer. 73–8.
- Czakó G. 2008. *Beavatás a magyar észjárásba.* Budapest: CzSimon Kiadó.
- Czakó G. – Juhász Z. 2010: *Beljebb a magyar észjárásba.* Budapest: CzSimon Kiadó.
- CzF. = Czuczor G. – Fogarasi J. 1862–1874. *A magyar nyelv szótára.* Pest: Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál. A digitális változat: Arcanum DVD könyvtár VI. 2004.
- Juhász Z. 2011. Low dimensional visualisation of folk music systems using the self organising cloud. *Proc. of 12th International Society for music information retrieval.* Miami, Florida, USA.
- Kiss G. – Kiss M. – Sáfrány-Kovalik B. – Tóth D. 2011. *A Magyar szóelemtár megalkotása és a Magyar gyökstár előkészítő munkálatai,* In: VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia MSZNY 2011. Szerk.: Tanács Attila, Vincze Veronika, Kohonen, T. – Somervuo, P. 1998. Self-organizing maps of symbol strings. *Neurocomputing* 21. 19–30. Szeged.
- Laki L. – Prószéky G. 2010. Statisztikai és hibrid módszerek párhuzamos korpuszok feldolgozására. In: Tanács A. – Vincze V. (szerk.) *A VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia előadásai.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 9–79.
- Mc Eney, T. – Wilson, A. 1998. *Corpus Linguistics.* Columbia University Press.
- MESz. = Tótfalusi I. 2004. *Magyar etimológiai szótár* Arcanum DVD könyvtár.
- Navarro G. 2001. A guided tour to approximate string matching. *ACM Computing Surveys* 33/1. 31–88.
- Terra, E. – Clarke C. L. A. 2003. Frequency estimates for statistical word similarity measures. *Proceedings of the 2003. Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics on Human Language Technology.* Vol. 1. Association for Computational Linguistics Stroudsburg, PA, USA.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. 1967, 1970, 1976. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A BIBLIAFORDÍTÁSOK DIGITALIZÁLT SZÖVEGEINEK WEBOLDALAI:

Magyar: <http://www.sacred-texts.com/bib/wb/hun/index.htm> Károli Gáspár 1590.

Finn: <http://www.sacred-texts.com/bib/wb/fin/index.htm> 1776. (1859.)

Török: <http://www.sacred-texts.com/bib/wb/trk/index.htm>

Horvát: <http://www.sacred-texts.com/bib/wb/cro/index.htm>

Szlovák: <http://www.biblegateway.com/versions/index.php?action=getVersionInfo&vid=40#booklist>, 1993.

A 2012. január 6-án,
a Petőfi Irodalmi Múzeumban
megrendezett konferenciára
a Magyar Művészeti Akadémia,
a Petőfi Irodalmi Múzeum
és a Diófa-kör közös rendezvényeként
került sor

Kiadja a Magyar Művészeti Akadémia, 2013-ban
www.mma.hu

Felelős kiadó: Fekete György, az MMA elnöke

Sorozatterv, tördelés: Bornemissza Ádám

Készült a László András és Társa Bt. nyomdájában

